

УКРАЇНА – ПОЛЬЩА: ВАЖКІ ПИТАННЯ

Україна-Польща: важкі питання

Україна-Польща: важкі питання

*Матеріали II міжнародного семінару істориків
«Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках»
Варшава, 22-24 травня 1997*

Світовий союз воїнів Армії Крайової
Об'єднання українців у Польщі
1998

Проект обкладинки:
Данута Бетанська-Благут

Відповідальний редактор:
Микола Кучерепа

© Copyright by
Związek Ukraińców w Polsce
Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej
Warszawa 1998

ISBN 83-906203-5-9

Підготовка до друку:
„Tyrsa” Sp. z o.o.
03-614 Warszawa, ul. Kościeliska 7
тел. 679-95-47, факс 679-96-95

Зміст

Вступ	7
 I. <i>Микола Кучерена</i> , Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919-1939 рр.)	
<i>Анджей Айненкель</i> , Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми	11
<i>Дискусія</i>	29
<i>Дискусія</i>	47
 II. <i>Володимир Сергійчук</i> , Український національний самостійницький рух у Західній Україні в 1939-1945 рр.	
<i>Владислав Філяр</i> , Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939-1944 рр. Виникнення УПА	67
<i>Дискусія</i>	86
<i>Дискусія</i>	113
 III. <i>Ігор Ілюшин</i> , Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни	
<i>Генрик Піскуновіч</i> , Польське підпілля на південно-східних кресах Другої Речіпосполитої у 1939-1945 рр.	154
<i>Дискусія</i>	172
<i>Дискусія</i>	190
Узгодження й розбіжності	226
Резюме англійською мовою	233

Марцін Свенціцький – Президент Варшави

[...] Українсько-польські події повні були різних конфліктів, але й добрих сторінок. Було це сусідство двох народів, взаємне проникання й взаємне проживання. Було багато доброго. Були також конфлікти, про які Ви найкраще знаєте, про які згадує спільна Декларація Президентів України й Польщі. Склалося щасливо, що в одій хвилині, у цій частині Європи у нас перспектива жити в мирі, жити в суверенних, демократичних і вільних державах. Взаємне сусідство, співпраця і взаємна присутність вимагає також певного роду очищення, знання й вияснення усіх тих речей в історії, які нас ділили, які по сьогоднішній день є джерелом відсутності довір'я, часто упереджень і якихось стереотипів, що тінню кладуться на нашу співпрацю й взаємне співіснування. [...]

Посол Яцек Куронь – голова Сеймової комісії по справах національних меншин та етнічних груп

В мене честь привітати Вас від імені польських парламентаріїв.

Дозвольте на коротку особисту рефлексію. Два роки тому назад під час зустрічі з ветеранами 27 Волинської дивізії піхоти АК мої достойні співрозмовники з великою силою сказали: необхідне нам поєднання, але просимо сказати – чи оце поєднання має відбутися в цей спосіб, що забудемо, чи в цей спосіб, що буде воно відбуватися в правді, і що будемо доходити, як воно було в дійсності. [...]

І на це питання дали мені відповідь – можна лише в правді.

Для мене надзвичайно важливим є факт, що проблема українсько-польських стосунків під час Другої світової війни, що торкається цього, що найбільш болісне, цього, що болить по сьогоднішній день і болить по обох сторонах, була порушена. Це відвага. Важливим для мене фактом є те, що це сталося внаслідок підписаного між Світовим союзом воїнів АК і Об'єднанням українців у Польщі порозуміння про співпрацю, тобто з одного боку воїнів з тамтих сторін, які перейшли через кров і тих молодих, бо в більшості дітяч Об'єднання українців у Польщі це молоде покоління, яке приходило на світ у транспортах, що їхали на Захід, або народилися вже після виселення, де виростали й віддихали повітрям кривди.

І так, маємо порозуміння, щоб разом доходити правди; це ж великий крок уперед в наближенні, бо для суспільства найважливіший переказ поколінь. Там, де губиться переказ поколінь, там починає шванкувати вже не історія, але душа народу. А якщо маємо до діла з переказом поколінь між поляками й українцями, то це початок нашої дружби – не лише цієї декларованої, але цієї живої, цієї живої між людьми.

За це особисто та від імені польських парламентаріїв дуже, дуже дякую.

Теодозій Старак – радник Посольства України в Польщі

Я радий, що випала мені честь виступати від імені Посольства України в Польщі на відкритті конференції істориків. Важливої тому, що протягом шести років свого перебування у Польщі я домагався одного – щоб ми нарешті сіли й почали говорити про наші справи відверто, нічого не приховуючи. [...]

Хай історики вивчають нашу історію, але не для того щоб розпалювати дальше ворожнечу, але для цього, щоб робити з минулого правильні висновки й будувати майбутнє на зовсім нових засадах. Так як закінчується спільна заява Президентів України й Польщі: «на порозі двадцять першого століття пам'ятаймо про минуле, але думаймо про майбутнє».

Вступ

Історія українсько-польських відносин у 1918-1947 рр. до сих пір не досліджена на належному рівні. Це спричинило певне розходження польських і українських дослідників в оцінці даного періоду. Оскільки події були драматичними, розходження в поглядах були й надалі залишаються джерелом взаємних звинувачень. Це не сприяє перспективі подальшого гармонійного розвитку добросусідських відносин між обома державами.

Через те, що до сьогодні жодні офіційні наукові осередки Польщі та України не розпочали комплексних досліджень з цієї проблематики, дві громадські організації – Світовий союз воїнів Армії Крайової й Об'єднання українців у Польщі – проявили ініціативу, спрямовану на зміну цієї ситуації. Інспірувала дії конференція польських і українських істориків, зорганізована осередком Карта в 1994 р. в Підкові Лесьній. Через два роки, у 1996 р. обидві організації у підписаному порозумінні узгодили, що будуть стимулювати дослідження шляхом мобілізації зацікавлених цією тематикою польських та українських істориків і періодичної організації семінарів, на яких дослідники могли б ділитися результатами своєї праці і визначати, в яких питаннях їхні позиції співпадають, а в яких є помітні розходження, що потребують подальших досліджень.

Наукове й методичне керівництво над цією роботою з польської сторони взяв на себе Військовий історичний інститут (Варшава); з української сторони – Волинський державний університет ім. Лесі Українки (Луцьк).

У ході підготовки семінарів було розроблено й узгоджено сторонами список дослідницьких тем, який охопив увесь розглядуваний період і проблеми досліджень. Проблема може розширюватися в міру потреб. На сьогодні узгоджено 23 теми.

1. Політика II Речіпосполитої щодо українців у міжвоєнний період.
2. Позиція та участь українців у польсько-німецькій війні 1939 р.
3. Політика радянських органів щодо населення Західної України в 1939-1941 рр.: суть і наслідки.
4. Польсько-українські відносини під час Другої світової війни і в перші повоєнні роки в польській та українській історіографії.
5. Українська політична думка в Західній Україні стосовно польської проблеми в роки Другої світової війни.

6. Українська проблема в політиці еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр.

7. Становище і доля українців у південно-східних повітах Польщі в роки німецької окупації.

8. Українська самооборона в Західній Україні (1941-1944).

9. Український самостійницький рух у Західній Україні в 1939-1945 роках.

10. Польське підпілля у Західній Україні в 1939-1944 рр.

11. Генезис польської самооборони на Волині та у Східній Галичині та її роль у захисті польського населення.

12. Генезис і бойова діяльність 27 Волинської дивізії піхоти АК.

13. Польсько-український міжнаціональний конфлікт на Волині: причини, перебіг, наслідки й уроки.

14. Роль Німеччини та Радянського Союзу в польсько-українському конфлікті 1942-1945 рр.

15. Спроби польсько-українського порозуміння в роки Другої світової війни.

16. Проблема польської та української колаборації під час Другої світової війни.

17. Хронологія подій у Західній Україні в 1939-1945 рр.

18. Діяльність польського підпілля у південно-східних повітах Польщі в 1941-1947 рр.

19. Боротьба ОУН-УПА в південно-східних повітах Польщі в 1943-1947 рр.

20. Проблема переселення поляків з України і українців з Польщі в 1943-1947 рр.

21. Генезис і хід операції «Вісла».

22. Політичні, економічні й національно-демографічні наслідки операції «Вісла» .

23. Втрати польського та українського населення у Західній Україні та у південно-східних повітах Польщі в 1939-1947 рр.:

а) втрати населення Західної України в 1939-1941 рр.;

б) втрати українського населення на Волині (1941-1945);

в) втрати українського населення у Східній Галичині (1941-1945);

г) втрати українського населення в південно-східних повітах Польщі (1939-1947);

д) втрати польського населення у Східній Галичині (1941-1945);

е) втрати польського населення на Волині (1941-1944);

є) втрати польського населення в південно-східних повітах Польщі (1939-1947).

У березні 1996 р. в м. Луцьку відбувся І семінар, продовженням якого стала чергова зустріч польських та українських істориків у травні 1997 р.

На II семінарі у Варшаві, до якого відноситься і сьогоднішнє видання, були виголошені доповіді по 3-х темах. Участь у ньому брали наступні історики:

З української сторони:

1. доц. Гурій Бухало (Рівне),
2. доц. Юрій Данилюк (Київ),
3. мгр Володимир Ханас (Тернопіль),
4. проф. Ярослав Ісаєвич (Львів) – співголова семінару,
5. проф. Іван Кічій (Луцьк),
6. проф. Костянтин Кондратюк (Львів),
7. мгр Валентина Копелева (Луцьк),
8. доц. Микола Кучерепа (Луцьк) – доповідач,
9. доц. Володимир Репринцев (Київ),
10. проф. Володимир Сергійчук (Київ) – доповідач,
11. проф. Михайло Швагуляк (Львів),
12. проф. Володимир Трофимович (Львів),
13. доц. Віктор Войналович (Київ),
14. проф. Богдан Заброварний (Луцьк),
15. доц. Ігор Ілюшин (Київ) – доповідач (доповідь зачитав доц. В. Репринцев),

З польської сторони:

1. проф. Анджей Айненкель (Варшава) – співголова семінару і доповідач,
2. проф. Владислав Філяр – доповідач,
3. проф. Антоні Гіза (Щецин),
4. проф. Чеслав Іжеляк (Варшава),
5. мгр Марек Ясік (Варшава),
6. д-р Януш Каня (Люблін),
7. д-р Міхал Клімецький (Варшава),
8. доц. Іжегож Мазур (Краків),
9. мгр Уршуля Олех (Варшава),
10. проф. Анджей Пачковський (Варшава),
11. д-р Генрик Піскунович (Варшава) – доповідач,
12. проф. Анджей Скішпек (Варшава),
13. проф. Томаш Стшембош (Варшава),
14. проф. Ришард Тожецький (Варшава).

Під час дводенних засідань II семінару взяло участь понад 100 запрошених гостей.

На семінарі було виголошено шість доповідей на три теми.

1. Політика II Речіпосполитої щодо українців у міжвоєнний період (проф. А. Айненкель і доц. М. Кучерепа).

2. Український самостійницький рух на Західній Україні в 1939-1945 роках (проф. В. Сергійчук і проф. В. Філяр).

3. Польське підпілля в Західній Україні в 1939-1944 роках (доц. І. Ллошин і д-р Г. Піскунович).

Четверта запланована тема «Польсько-українські відносини під час Другої світової війни і в перші повоєнні роки в українській і польській історіографіях» (проф. І. Кічий і mgr У. Олех) перенесена на розгляд чергового семінару.

Згідно прийнятої програми семінару, доповідачі, після виголошення доповідей і після дискусій істориків, спільно опрацювали й подали на затвердження пропозиції щодо оцінок подій. Ці документи були схвалені й затверджені колегією істориків. Їх включено до нинішніх матеріалів.

Нинішні матеріали призначені для науковців, які займаються історією Центрально-Східної Європи і, зокрема, польсько-українськими відносинами в 1918-1947 рр.

Черговий семінар передбачається провести в Україні у травні 1998 р., під час якого будуть розглядатися наступні проблеми:

1. Українська самооборона в Західній Україні (1941-1944).

2. Генезис польської самооборони на Волині і в Східній Галичині та її роль у захисті мирного населення.

3. Генезис і бойова діяльність 27 Волинської дивізії піхоти АК.

4. Становище й доля українців у південно-східних повітах Польщі в роки німецької окупації.

Передбачається розглянути перенесену тему з II семінару, а також деякі питання, що не знайшли однозначної оцінки істориків на II семінарі.

Кошти на організацію II семінару у Варшаві і видання пропонованих матеріалів виділили:

– Міністерство закордонних справ РП,

– Міністерство народної оборони РП,

– Комітет наукових досліджень – Варшава,

– Фундація ім. Стефана Баторія – Варшава,

– Рада охорони пам'яток війни і мучеництва – Варшава,

– Президент м. Варшава.

За допомогу й фінансову підтримку висловлюємо слова визнання й подяки.

*Ініціатори й організатори:
Світовий союз воїнів Армії Крайової
Об'єднання українців у Польщі*

Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919-1939 рр.)

Особливе місце в українсько-польських взаєминах займають 20-30-ті роки нинішнього століття. Ця складна та важлива тема, яка насичена емоціями і упередженнями вже знайшла певне висвітлення як у польській, так і вітчизняній науковій і публіцистичній літературах. Однак вона надалі залишається недостатньо, а вірніше – нерівномірно дослідженою історичною наукою. Йдеться про пошук найбільш вірогідних відповідей на цілу низку запитань. Чому українсько-польські стосунки у міжвоєнний період були такими напруженими? Хто несе за це відповідальність? Які політичні сили і яким чином впливали на формування національної політики Другої Речіпосполитої? Які її теоретичні засади і як вони впроваджувалися в життя, виглядали на практиці? Чому в реалізації національної політики польські власті допустили стільки помилок? Знайти правильні відповіді на поставлені запитання є справою досить нелегкою.

Загалом доводиться констатувати, що у справі об'єктивного, не обтяженого політико-ідеологічними стереотипами, дослідження даної проблеми має бути зроблено ще чимало. Сьогодні не йдеться про те, щоб обліти одну, або ж очорнити іншу сторону. Помилки більших чи менших допустились обидві сторони. Правда потрібна не лише заради встановлення історичної справедливості, а й для формування хороших добросусідських відносин між нашими державами й народами на нинішньому етапі.

Слід зауважити, що, по-перше, західні українці опинились у складі Другої Речіпосполитої всупереч своїй волі, внаслідок воєнних дій, а тому в їхніх очах польська держава поставала як окупант-загарбник, а, по-друге, неприязне, а то й вороже відношення українців підкріплювалось дискримінаційною щодо наших співвітчизників державною національною політикою. Оцінюючи польсько-українські відносини відомий польський історик і політолог Юзеф Левандовський стверджує, що національна політика Другої Речіпосполитої належить до тих сторінок історії, які найважче захищати. З подібною оцінкою погоджуються інші польські вчені.

Для національної політики польської держави щодо українців у міжвоєнний період характерні круті зигзаги і вагання, половинчисті

рішення і несправедливі, алогічні дискримінаційні заходи. Польща, яка сама довгий час була в неволі, відродившись, відмовила українцям у їхніх правах.

Щодо підходу до вирішення українського питання в польському політичному таборі було два основних напрямки, які репрезентували націонал-демократи (ендеки) і пілсудчики. Їхні підходи у цьому дещо різнилися.

Ендеки прагнули створити однонаціональну польську державу шляхом примусової асиміляції неполяків. В зв'язку з цим ними використовувались різні методи, не виключались навіть насильницькі. Польські націонал-демократи фальсифікували історичне минуле західноукраїнських земель, дані про їх національний склад. Вони доводили, що українці є лише однією з національних меншин у Польщі поряд із німцями, чехами, білорусами, євреями, литовцями. Намагаючись втримати й розширити «польський стан посідання на східних кресах», вони надіялися досить швидко інкорпорувати Західну Україну в склад польської держави. Представники цього напрямку не враховували того, що навіть короткотривале існування української держави доводило можливість її існування в майбутньому. На це надіялись українські політики, широкі народні маси. Відбувався процес невинного зростання національної свідомості наших краян. З цим фактором ендецькі політики не бажали рахуватись. В зв'язку з цим, їхня мета, як виявилось, була малореальною.

Другий напрямок представляли пілсудчики. Вони розуміли необхідність вирішення української проблеми, з якою пов'язували, і не безпідставно, подальшу долю польської держави. А тому, не полишаючи головної мети – колонізації українців – в національній політиці вони використовували більш гнучку тактику. Досить яскраво це проявилось у так званій «волинській політиці» воєводи Генрика Юзевського.

Неоднорідним виявився і український політичний табір. Після поразки національно-визвольних змагань перед західноукраїнськими політиками постала дилема: або визнати польську владу і будувати своє національне життя в межах чужої їм держави, або продовжувати нерівну боротьбу в нових умовах. Політичні партії Західної України вирішували її по-різному. Одні пішли у підпілля для продовження збройної боротьби, інші, – заявивши про свою лояльність, – намагалися домогтися від уряду поступок для українців. Найбільша частина українських партій, залишаючись в опозиції до польської держави, перейшла до легальної роботи і зосередилася на парламентській боротьбі.

Тут слід зазначити, що Друга Річпосполита була з однієї сторони авторитарною державою, а з іншої – плюралістичною і парламентарною. Цей другий момент надавав українцям можливість легітимним чином боронити своїх прав.

Неоднорідним застала Польща і західноукраїнське суспільство, яке різнилося рівнем національної свідомості, культурним розвитком, релігійною приналежністю. Зумовили це історичні чинники. Як відомо, галичани, проживаючи під владою конституційної Австро-Угорської Імперії, набули певного досвіду політичної і економічної самоорганізації. Тут склався своєрідний український П'ємонт.

Українці, які проживали в межах абсолютистської царської Росії такого досвіду не мали. До Першої світової війни національний рух на Волині, Поліссі, Холмщині, Підляшші не набрав ще жодних організаційних форм. Рівень національної свідомості українців, які проживали на цих землях був значно нижчим, ніж у галичан. І лише в часи української революції і перші повоєнні роки, коли тут поселилося багато політичних діячів, представників української інтелігенції з Наддніпрянщини, національний рух до певної міри пожвавився. Вихідці з Великої України стають тут активними пропагандистами української національної ідеї, організаторами політичного й культурного життя.

Різнилися західні українці і релігійними віруваннями. Майже всі «російські» українці належали до Православної церкви, яка в значній мірі ще в царські часи долучилася до їх русифікації. Греко-Католицька церква, яка діяла в Галичині, стала українською національною церквою і підтримувала національні традиції.

Як уже згадувалось, польсько-українські взаємини протягом усього міжвоєнного двадцятиліття були напруженими, а в окремі роки (перша пол. 20-х, початок і друга пол. 30-х років), вони досягли особливої гостроти. Так, у першій половині 20-х років польські власті проігнорували взяті на себе зобов'язання про надання територіальної автономії Галичини, грубо порушили права національних меншин, гарантованих Конституцією 1921 р., зволікали із відкриттям українського університету. До того ж, у 1924 році владою було схвалено два антиукраїнські закони. Перший – обмежував користування українською мовою в урядових установах, судах, а другий – реформував систему освіти. В результаті цієї реформи більшість шкіл Західної України стали «утраквістичними», в яких переважала польська мова. Ця реформа, по-суті, знищила українське шкільництво.

Українці зазнавали дискримінації при прийомі на роботу. Вони не допускались в органи державного управління, в установи зв'язку, на залізницю.

До національного гніту долучився ще й гніт соціально-економічний. Здійснюючи колонізаторську політику, польський уряд насаджував в Західній Україні осадників, щедро обдаровуючи їх найкращими землями. За рахунок осадництва польські власті намагалися, по-перше, змінити на свою користь національний склад населення краю. А, по-друге, розраховували, що осадники стануть міцною опорою в боротьбі з революційним і національно-визвольним рухами і таким чином зміцнять «польський стан посідання». Дальшому пограбуванню українського селянства сприяла так звана «комасація». Непосильним тягарем на плечі селян лягали податки.

Не в кращому становищі перебувало українське робітництво та інтелігенція.

Політичне безправ'я, жорстокий національний і соціальний гніт зумовили зростання революційного й національно-визвольного рухів. У перші повосенні роки голосно заявила про своє існування Українська Військова Організація, яка провела декілька гучних терористичних актів. На Волині почали діяти підпільні революційні організації і партизанські загони, які провели збройну боротьбу з польською присутністю. Правда, більшість із них перебували під впливами комуністичної ідеології.

Польські власті активізували боротьбу з національно-визвольним рухом. Вони провели мілітаризацію поліції, створили Корпус охорони прикордоння (КОП), в деяких місцевостях був запроваджений воєнний стан і заборонено будь-які збори чи сільські сходини. Польський суд виносив смертні вироки учасникам революційних організацій.

Нове загострення ситуації в краї спостерігається на початку 30-х років. В значній мірі цьому сприяла економічна криза, що розпочалася у 1929 р. Починаючи з середини липня 1930 р. по селах Галичини пройшла хвиля пожеж у господарствах польських поміщиків, генералів, осадників. Справа набирала політичного характеру. З польської сторони почулися заклики до фронтального наступу на українське громадянство, а націоналістично настроєні сили вимагали від уряду крайніх заходів на «кресах». Зважаючи на складність внутріполітичної ситуації в Польщі, уряд підсудників розпочав брутальну акцію по умиротворенню українських селян, яка увійшла в історію під назвою «пацифікації». Справа набрала міжнародного розголосу.

Резимові «санакції» за допомогою екстермінаційних методів вдалося на деякий час «навести порядок» в Галичині та інших західноукраїнських землях. Проте, ослабивши український національний рух, властям не вдалося ліквідувати його. Активний і пасивний опір, особливо зі сторони Організації Українських Націоналістів, у різних

формах не припинявся. Польська держава виявилася не в змозі розв'язати найскладнішу для неї українську проблему.

Однією з форм колонізації українців була так звана ревіндикаційна програма. Суть її в тому, щоб повернути в поляків ті групи українсько-го населення, які, на думку поляків, не мали чітко визначеної національної приналежності. Власти вирішили витворити власну національну свідомість лемків, бойків, гуцулів, поліщуків. Цього, проте, їм не вдалося зробити.

В другій половині 30-х років все більшу роль у політичному житті Польщі почали відігравати військові, які різними репресивними заходами намагалися збільшити «польський стан посідання». Особливу ненависть до українців проявляв Корпус охорони прикордоння. Копівці нищили українські храми, православних українців насильно перехрещували в калотицизм, виселяли з прикордонної смуги. Напередодні Другої світової війни польсько-українські відносини вкрай загострилися. МВС Польщі в лютому 1939 року розробило таємну політичну програму діяльності уряду на Волині. Ця програма спрямовувалась на повну асиміляцію українців, знищення українського шкільництва, українських політичних інституцій.

Проте, як в польському, так і українському політичних таборах були помірковані діячі, які намагалися нормалізувати стосунки. Найвизначнішу роль у польсько-українському зближенні відіграв заснований у 1932 р. «Польсько-український бюлетень», на сторінках якого публікувались статті відомих українських і польських діячів. Ще однією спробою взаємного порозуміння стало відкриття у Варшаві Українського наукового інституту (1930 р.).

Одна з найбільших українських партій – УНДО – в середині 30-х років розробила програму нормалізації польсько-українських стосунків. З цією метою була укладена угода з польським урядом. Обидві сторони пішли на взаємні поступки. До цього ж закликала і впливова Греко-Католицька церква. Унікальним явищем в польсько-українських стосунках стала ліберальна програма співпраці, розроблена Генриком Юзевським на Волині. На жаль, зближення як такого не відбулось. Радикально настроєні націоналісти (польські й українські) відкинули процес нормалізації. Шанси на тривке польсько-українське порозуміння залишилися невикористаними з вини як польської, навіть передусім, польської, так, частково, й української сторони. Загалом помилки і провини польської сторони були, без сумніву, більшими, ніж української. Поляки мали свою державу, були стороною сильнішою, яка мала змогу формувати й визначати характер стосунків між суспільствами, а тому – вона несе і більшу відповідальність.

Помилки українських легальних партій полягають у тому, що вони зосередилися на прийнятті різних резолюцій, протестів, запереченні польської державності. Діяльність ОУН та інших підпільних партій часто перекреслювали досягнуті порозуміння.

* * *

Як уже зазначалось, міжнаціональні відносини належали до найбільш важливих внутрішніх проблем Другої Речіпосполитої. Від способу їх вирішення залежала доля держави. На одне з перших місць у національній політиці міжвоєнної Польщі висувалося українське питання.

Як відомо, у 1921 р. згідно умов Ризького договору Західна Волинь перейшла до Польщі¹. Невдовзі, у 1923 р., Друга Річпосполита зуміла добитися від Ради Амбасадорів прав на Східну Галичину. Загалом Польща втримала за собою 126 тис. кв. км. західноукраїнських земель, де згідно перепису 1931 р. проживало понад 7 млн. осіб. Абсолютну більшість з них становили українці. Офіційний перепис показав цифру 4442 тис. громадян української національності². На дещо інші цифри кількості українців у Польщі вказують деякі інші вчені. Так, згідно розрахунків З. Ландау і Є. Томашевського українців в цей час проживало 5114 тис. осіб, або 16 відсотків населення Польщі³.

Українці, опинившись у складі Польської держави, не залишали надій на відновлення власної держави, або ж, у крайньому випадку, отримання національно-територіальної автономії. Прагнення українців виклав 23 січня 1923 р. у польському сеймі посол від Волині Самійло Підгірський: «Опираючись на загальновизнане право народів на самовизначення, ми, представники Волині, Холмської землі, Підляшшя і Полісся, заявляємо із цієї сеймової трибуни перед цілим світом, що метою українського народу є відродження Самостійної Української держави»⁴. Далі у своїй промові він висловив позицію Української парламентарної репрезентації (УПР) щодо польської держави: «зважаючи на дійсний стан речей, заявляємо про нашу

¹ *Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą*, Warszawa-Lwów 1921, s. 53-55.

² J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1973, s. 374.

³ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej (uwagi polemiczne)*, „Przegląd Historyczny” 1970, nr 2, s. 317.

⁴ *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, – т. 2. – с. 45.

готовність до співпраці з польським народом та всіма народами, які входять до складу Польської Речіпосполитої на таких умовах: Річпосполита Польська, як держава національно не єдина, має бути перебудована так, щоб кожний народ, який входить до її складу, особливо такий, що займає окреслену територію, мав повну можливість реалізувати своє право на самовизначення, отже мав забезпечений повний і вільний розвиток усіх галузей життя»⁵.

Слід зазначити, що позиція УПР в дечому збігалася із позицією тодішніх польських опозиційних сил. Проте до голосу ані перших, ані других не хотіли прислухатися націонал-демократи (ендеки), які в цей час були при владі. Незважаючи на особливості економічного, політичного, релігійного, національно-культурного розвитку Волині, польська адміністрація із самого початку повела тут відверто дискримінаційну політику, цілком ігноруючи потреби українців.

Ендеки дотримувалися так званої інкорпораційної концепції щодо Західної України і Волині в тому числі. А це означало, що вони прагнули утворити однопольську державу шляхом примусової асиміляції неполяків.

По-друге, вони доводили, що волиняни не є українцями, а лише національно несвідомою і етнічно невизначеною масою. Виходячи із тези про вищість польської культури над українською, про цивілізаторську місію Польщі на східних кресах, про оборону їх населення від загрози варварського більшовицького сходу, ендеки розраховували, що їм досить швидко вдасться полонізувати українців, колонізувати та інтегрувати Волинь в склад польської держави⁶.

Проте в реалізації своїх намірів польська адміністрація уже на початку 20-х років наštтовхнулась на Волині на цілу низку перешкод. По-перше, волиняни сприйняли нову владу досить неприязно і навіть вороже, вважаючи її окупаційною. На це вони мали підстави. Наприклад, адміністративний апарат Волинського воєводства складався майже виключно із поляків. Так, у 1923 році із 283 осіб, які працювали у воєводському і повітових управліннях – 274 були поляками. Навіть найнижчі державні посади обсаджувалися поляками. В основному це вихідці із Центральної Польщі, які не знали місцевих умов, української мови. Жоден українець у міжвоєнний період не займав на Волині

⁵ Там же.

⁶ Див.: R. Wapiński, *Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej*, у: *Słowianie w dziejach Europy*, Poznań 1974, s. 301-308; R. Wapiński, *Miejsce Narodowej Demokracji w życiu politycznym II Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze” 1969, nr 1, s. 47-62.

посади повітового старости. Поляками були майже всі функціонери поліції⁷.

Українці зазнавали дискримінації при прийомі на роботу – вони не допускались на роботу в установи зв'язку, на залізницю. Досить важко було українському інтелігенту дістати хоч яку-небудь посаду в державних закладах. Зростанню антипольських настроїв серед волинян сприяли, прийняті у 1924 році, закони про заборону вживання української мови в державних установах і про реформу школи, яка, по-суті, нищила українське шкільництво.

По-друге, на перешкоді задумів польських офіційних властей стало швидке зростання національної свідомості волинян, які приступили до творення власних політичних, економічних і культурних інституцій. А тому вже у перші повоєнні роки польські власті зустріли тут міцний спротив місцевого населення.

По-третє, до цих внутрішніх факторів долучився ще й фактор зовнішній. Радянська влада, яка не залишала намірів запалити вогнище світової комуністичної революції, обрала собі одним із плацдармів для цього Волинь. Сюди постійно перекидалися з радянського боку диверсійні групи й загони. Протягом 1921-1925 років Волинь потрясли відомості про напади на панські й осадницькі маєтки, а то й на маєтки простих селян. Горіли хати, скирти, господарські будівлі. Лише за три місяці 1923 р. на Волині було зареєстровано 78 підпалів⁸. Напади не припинялися. У 1924 році їх було вчинено 257, з яких – 77 були пов'язані із вбивствами, і 245 – з підпалами⁹. Неодноразово такі загони вступали у відкриті сутички з поліцією і військом, руйнували телефонні й телеграфні лінії, мости.

Природньо, що подібного польські власті терпіти не могли. Вони провели відповідні контрзаходи. Багатьом учасникам повстанських організацій суд виносив смертні вироки¹⁰. Політична лінія «сильної руки», «Польща для поляків», яку проводили єндеки, призводила до ще більшої конфронтації у польсько-українських взаєминах. До цього ще й долучилася економічна політика.

Незважаючи на те, що волинські селяни страждали від малоземелля, польський уряд насаджував тут колоністів-осадників, переважно колишніх офіцерів та підофіцерів польської армії. На Волині їм

⁷ W. Mędrzecki, *Województwo Wołyńskie, 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988, s. 22.

⁸ Державний архів Волинської області (далі: ДАВО), фонд 1, опис 2, справа 203, аркуш 9.

⁹ ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 1026, арк. 15.

¹⁰ Там же.

належало 7796 господарств із земельним наділом від 10 до 50 га кожне. Вже до 1 січня 1923 року осадникам було виділено на Волині 112 тис. га, а на Поліссі – 113 тис. га землі¹¹.

Значну роль в реалізації своєї шовіністичної політики ендеки відводили школі. Вище вже згадувалось, що уряд ендеків взяв курс на ліквідацію українського шкільництва, запровадивши так звані утравкістичні школи, де більшість предметів викладалося польською мовою. Дискримінації з боку польських властей зазнали вчителі-українці. Різними шляхами уряд зводив їх кількість до мінімуму, а призначення на роботу їм давалися в школи з переважаючим польським населенням. І навпаки, вчителів-поляків призначали в школи, де більшість становили діти українців.

Таким чином, політична ситуація на Волині у першій половині 20-х років була досить складною, а польсько-українські відносини залишались напруженими. Проте і в польському, і в українському політичних таборах були діячі, які прагнули до нормалізації стосунків.

Відмінну політику від своїх попередників намагалися проводити після травневого перевороту пілсудчики. У 1928 році волинським воєводою був призначений Генрик Юзевський, який був добре обізнаний із ситуацією на Волині. Перебуваючи тут у 1926 році з інспекторською перевіркою він зрозумів, що політика, яку проводить урядова коаліція викликає ненависть і обурення українського населення, створює поважний ґрунт для антипольської опозиції. Ставши воєводою, Г. Юзевський розробив нову, так звану «волинську політику».

Він прекрасно розумів, що ріст національної свідомості волинян – це беззаперечна річ, на яку закривати очі не можна. А тому, на його думку, боротьба з національним рухом – безперспективна справа. В такій ситуації воєвода намагався надати українському рухові пропольських тенденцій. З цією метою «волинська програма» передбачала можливість залучення українців до державного життя Польщі шляхом розширення їхньої участі у законодавчих органах держави, місцевих адміністраціях, в органах самоуправління, кооперативних організаціях. Вину ж за напруження в українсько-польських відносинах Юзевський поклав на комунізм і націоналізм, а також на війовничий польський шовінізм. З ними він вважав необхідним вести непримиренну боротьбу. Оскільки, на думку воєводи, комунізм і націоналізм принесені на Волинь із сусідньої Галичини, то між Волинню і Галичиною був зміцнений так званий «сокальський кордон», через який заборонялось перевозити українську пресу, літературу. Одночас-

¹¹ Т. Гунчак, *Україна: перша половина XX ст.* Київ 1993, с. 205.

но Юзевський повів боротьбу із політичними партіями і громадськими організаціями з галицьким родоводом. Вакуум, що утворювався, мали заповнити нові організації мішаного характеру – польсько-українські, які діяли б під наглядом адміністрації. На першому етапі передбачалось створити громадські організації, а пізніше – політичні¹².

Таким чином суть «волинської політики» полягала в тому, щоб виробити у волинян почуття приналежності до Польської держави, виховати відданих громадян Речіпосполитої шляхом державної асиміляції неполяків. На перший погляд, особливо з теоретичної точки зору, програма воєводи виглядала досить привабливо. Проте впровадити її в життя було важко, а то й просто неможливо.

Справа в тому, що її не сприйняла більшість польських і українських політичних діячів. У польській пресі появилися статті, автори яких піддавали нищівній критиці «волинський експеримент» воєводи. Зокрема, анонімний публіцист «Газети варшавскей» писав: «З усієї промови видно лише одне: турботу не про лад, порядок, добробут Волині (це проблеми для нього другорядні), а лише турботу про розбудову української держави»¹³. Докоряли Юзевському і українські політики з КПЗУ, УНДО, УСРП, ОУН та інших політичних партій і організацій.

Тут слід зазначити, що реалізуючи «волинську програму» адміністрація Г. Юзевського змушена була вдаватися до непопулярних заходів. Нових переслідувань і утисків почали зазнавати національні українські кооперативи, культурно-освітні товариства, політичні партії з галицьким родоводом. Досить неприхильно нова адміністрація поставилася до діяльності товариства «Просвіта». Різними заборонами й репресіями вона стримувала його розвиток. Власні відмовлялися реєструвати філії «Просвіт», забороняли вистави, виступи українських хорів. Неодноразово польська адміністрація арештовувала активістів, робила обшуки в читальнях, нищила їхнє майно. Лише у 1928 році було зліквідовано 318 осередків «Просвіти», а у 1932 році діяльність луцької та деяких інших «Просвіт» взагалі була заборонена¹⁴.

Адміністрація Юзевського провела дальший наступ на українське шкільництво. У 1932-1933 навчальному році залишилось на Волині, як

---

¹² J. Kęsik, *Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. 1892-1981*, Wrocław 1995, s. 68-91.

¹³ *Niezwykły występ wojewody*, „Gazeta Warszawska”, nr 272, 12 IX 1928.

¹⁴ ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 1076, арк. 29.

свідчить звіт самого воєводи, лише 4 українські школи. В той же час волинські чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни – 5, жиди – 57, а німці – аж 66¹⁵. Політика Юзевського в галузі освіти викликала гострі протести місцевого населення. На захист українського шкільництва піднялись усі політичні партії. Особливо активну участь в боротьбі проти колонізації шкіл брала ОУН. Наприклад, у 1933 році в с. Жидичин поблизу Луцька завдяки діям членів ОУН школа перейшла на українську мову навчання¹⁶.

В 30-х роках український політичний і громадський рух на Волині набирав все більше незалежницьких рис. В той час значно посилюється тенденція до відновлення української державності. Зростання національної свідомості волинян дуже непокоїло польські власті, які все частіше вдавалися до репресивних заходів. У звіті за вересень 1933 року волинський воєвода Генрик Юзевський відзначив, що боротьба з українським націоналізмом має вестись безпощадно, з використанням усіх можливих форм і методів¹⁷.

У зв'язку з цим, а також, мабуть, в значно більшій мірі для залякування і демонстрації сили, у червні 1935 року поліцією було проведено міні-пацифікацію у Волинському воєводстві. В ніч із 24 на 25 червня були організовані масові поліцейські облави. В них брали участь 11 офіцерів і більше 500 рядових поліцейських. На підмогу були вислані курсанти поліцейської школи із Великих Мостів, що в Галичині¹⁸.

Акція готувалась дуже ретельно і у великій таємниці. Повітові коменди поліції видавали спеціальні накази, в яких детально регламентувалася ця репресивна акція. Зокрема, в наказі луцького повітового коменданта, комісара поліції Клечевського вказувалося: «Облави розпочати о першій годині ночі 25 червня 1935 року. Всіх осіб, які знаходитимуться в будинках, де проводиться обшук, затримувати і надівати їм кайдани. В разі втечі – вживати вогнепальну зброю. Затримувати також всіх молодих людей, які перебуватимуть на території облави. У випадку непокори – стріляти. Всіх осіб, які будуть наближатися до будинку, в якому проводиться обшук, затримувати, а в разі втечі – стріляти...»¹⁹. Цим же наказом були призначені керівники груп і відділів, а також визначені концентраційні пункти,

¹⁵ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4832, арк. 19; оп. 3, спр. 128, арк. 15.

¹⁶ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 2891, арк. 37.

¹⁷ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 2890, арк. 23; ААН, UWW, sygn. 979/83, к. 25.

¹⁸ ДАВО, ф. 46, оп., спр. 3096, арк. 24.

¹⁹ Там же, арк. 1.

куди мали доставлятися арештовані. Крім наказу, кожний керівник підрозділу отримав окрему інструкцію, в якій визначалися особи, що підлягали арешту та будинки, в яких мали бути проведені обшуки.

Облавами було охоплено 78 сіл трьох повітів, в ході яких 41 особа була заарештована. В дев'яти випадках поліція застосувала зброю, в результаті чого було вбито 8 осіб – 2 члени ОУН, 6 членів КПЗУ²⁰. В ході такої міні-пацифікації селяни чинили опір поліції. Так, Теодор Савчук із с. Любче Луцького повіту, забравшись на горище, почав кидати цеглини в поліцейських, а вони в свою чергу, відкрили по ньому вогонь і застрілили, а в с. Шепель цього ж повіту 4 члени ОУН при перестрілці вбили двох поліцейських²¹.

Волинське воєводське управління у таємному звіті про проведену акцію доповідало Міністерству внутрішніх справ: «Проведені облави очистили терен від значної кількості диверсантів, заспокоїли населення краю»²². Проте на цьому польські власті не зупинилися. Вони і надалі проводили антиукраїнську політику.

Як відомо, на наших землях церква мала величезний вплив на людей, а християнська мораль у міжвоєнний період виступала тут як панівна ідеологія. Жодна політична партія не мала такого впливу на маси, як Церква. Розуміючи це, правлячі кола Польщі, з однієї сторони, і українські політики, з другої, намагалися використати релігійні організації та церкви в своїх інтересах.

На Волині діяли дві основні церкви – Автокефальна православна церква в Польщі (АПЦП) і Римо-Католицька, яка мала повну підтримку властей. В Православній Церкві справи були набагато складнішими. В цей час літургії і надалі відправлялися церковнослов'янською мовою, а проповіді виголошувалися російською. Російською залишалася і вся церковна література.

Такий стан, зрозуміло, був неприродним для нормального церковного життя. А тому в 20-х роках в середовищі вірних АПЦП розпочався на Волині, Холмщині і Підляшші рух за українізацію церкви. Це був своєрідний протест проти русофільської політики церковної ієрархії. Проте цей рух наштовхнувся на опір значної частини православного кліру. Під тиском широких мас віруючих Священний синод АПЦП прийняв у 1924 році рішення про часткове запровадження української мови у функціонування церкви. Було дозволено вживати українську вимову у Богослужінні, читати рідною мовою Святе Письмо у бого-

²⁰ Там же, арк. 24-25.

²¹ Там же, арк. 17, 19.

²² Там же, арк. 25.

службових відправах та виголошувати нею проповіді. Проте ця ухвала впроваджувалася у життя досить повільно, нерідко ігнорувалася зрусіфікованим православним кліром і церковною ієрархією. На заваді українізації церкви стала й польська адміністрація, яка більш прихильно ставилася до русофільських тенденцій в церковному житті.

Ось у таких умовах українська інтелігенція підняла гасло надання Православній церкві національного характеру і необхідності наближення її до народу. Одночасно ставилася вимога більш широкого залучення мирян до управління церковними справами. Лідером цього руху став лікар з Володимира-Волинського Арсен Річинський. Із своїми прихильниками він розсилав різноманітні відозви, звернення до відповідних урядових установ. В одному з них, підписаних парафіянами православної церкви у Володимирі-Волинському ставилася вимога негайного впорядкування церковних справ на Волині шляхом утворення самостійної єпархії на Волині і Поліссі з православним єпископом-українцем на чолі ²³.

Вважаючи церкву одним з найважливіших рушіїв культурно-національного життя, А. Річинський висунув ідею скликання у Луцьку українського православного церковного з'їзду. До цієї справи долучилися товариства «Просвіта», політичні партії. Ідею Річинського підтримали впливові діячі з УНДО, УСРП, УНП і навіть із «Сельробу». Невдовзі був створений організаційний комітет по скликанню з'їзду, який звернувся до МВС Польщі за дозволом на проведення з'їзду. Польські власті довго не наважувалися дати такий дозвіл. Противником скликання з'їзду став і Синод, який 26 лютого 1927 року прийняв постанову, в якій визнав з'їзд «у церковному відношенні недоцільним і непотрібним» і суворо всьому духовенству і мирянам Православної церкви в Польщі «не осмілюватися бути присутніми на цьому з'їзді та брати участь у його роботі» ²⁴.

Незважаючи на всі перешкоди з'їзд розпочав свою роботу 5 червня 1927 року в Луцьку, а прийняті рішення спрямовувалися на подальшу українізацію Православної церкви ²⁵.

Займаючи русофільську позицію, Синод АПЦП у відповідь на Луцький з'їзд скликав 16 червня цього ж року у Почаєві альтернативний з'їзд, який прийняв бажані для ієрархів церкви ухвали проти українізації церкви і збереження в ній надалі російського духу. Національний конфлікт в Православній церкві продовжував наростати.

²³ ААН, М.В.Р. і О.Р., sygn. 987, к. 387.

²⁴ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 699, арк. 165.

²⁵ Там же, арк. 225-228.

Російська ієрархія АПЦП почала собі шукати в цій справі союзника навіть в Радянському Союзі. Побоюючись об'єднання польської і російської православних церков польський уряд став більш рішуче підтримувати прихильників українізації²⁶. Цього ж домагалися і деякі польські політичні сили, вимагаючи від уряду, щоб той проявляв більше уваги рівню особистої культури українського православного духовенства і тим самим підвищував його авторитет в очах віруючих. Така позиція уряду, на їх думку, повинна сприяти посиленню пропольських позицій українців Волині.

Проте до примирення було ще далеко. До того ж ситуацію наприкінці 20-х років загострила Римо-Католицька церква, яка стала домагатися повернення (ревіндикації) колишніх костелів, які в часи російського панування були переобладнані під православні святині. Католицькі єпископи у 1929 році звернулися з позовом до судів про повернення близько 700 церков, що згідно розрахунків митрополита Діонісія становило 2/3 загальної кількості молитовних будинків²⁷.

Оскільки на початку ревіндикаційної кампанії польський уряд не висловив своєї чіткої позиції до цієї акції, то це дало можливість українським націоналістам з Галичини провести заходи, спрямовані на захист інтересів Православної церкви на Волині. Однак, у 1930 році уряд почав боронити Православну церкву перед ревіндикаційними намірами Римо-Католицького костелу, посилаючись на приналежність церковного майна державі. Це був перший рішучий крок щодо захисту інтересів Православної церкви в Польщі. З цього часу політика уряду пішла в напрямку підтримки українізації православ'я на Волині. А це в свою чергу загострило відносини між ієрархами АПЦП і урядом. Незгоди між проросійською ієрархією і вірними, прихильниками українізації, з однієї сторони, а з другої – незгоди між Синодом і урядом викликали дезорганізацію, анархію, кризу у польському православ'ї. Такий стан довго тривати не міг. Урядові чинники вдалися до певних персональних змін у керівництві церкви. Митрополит Діонісій, який одночасно виконував функції волинського єпископа, був усунутий з останньої посади. Керівником волинської православної єпархії став єпископ Олексій. Відбулись зміни і на нижчих щаблях церковної влади. До управління церковними справами все більше стала залучатися світська громадськість. Посаду секретаря

²⁶ AAN, M.W.R. i O.P., sygn. 987, k. 24-29.

²⁷ T. Piórkiewicz, *Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach Piłsudczyzny. 1926-1930*, Warszawa 1981, s. 47.

Волинської консисторії зайняв Іван Власовський, який став активним прихильником українізації життя Православної церкви.

Перші успіхи Юзевського в реалізації «волинської програми» все частіше стали супроводжувати невдачі. В середині 30-х років стало очевидним, що «волинський експеримент» терпить крах. Хотів цього чи ні його автор, але наслідки стали протилежними очікуваному. У 30-ті роки значно зросла національна свідомість українців Волині. Все більшу активність тут почала проявляти Організація Українських Націоналістів (ОУН). У 1933 році оунівці приступили до організації замаху на Генрика Юзевського. Вирок мав бути виконаний членом ОУН Олександром Куцом. Проте після декількох невдалих спроб поліція його заарештувала, а суд виніс суворий вирок.

Не вдалося воєводі запобігти природньому процесові поглиблення зв'язків наших краян і з галичанами. «Сокальський кордон» не відбувся. Та якщо ж з українцями Юзевський ще давав собі раду, то більш грізна небезпека чекала на нього з польської сторони. Після смерті Ю. Пілсудського в політичному житті Польщі все більшу роль почали відігравати військові, які дотримувались програми цілковитої колонізації і окатоличення «східних краєв».

Конфлікт між волинським воєводою і Міністерством військових справ розгорівся з новою силою. Противники Юзевського, не маючи можливості одним махом позбавитись воєводи, розробили тактику поступової компрометації волинської політики. Більшість поляків на Волині йшла за військом і його політикою. Все частіше роздавались тут заклики «рятування польськості на Волині». Заснований противниками Юзевського у січні 1937 року тижневик «Кур'єр волинські» розпочав гострі нападки на воєводу. У Варшаву посипались доноси на Юзевського. В одному із них колишній президент Луцька, підполковник Мечислав Венжик у грудні 1936 року писав міністрові військових справ: «На основі власних спостережень, а також опінії працівників суду, прокуратури, війська, організації „Стшельци“, Союзу землян і багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воєводи Юзевського роз'єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби жидів і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло „Ріж ляхів“ стає на Волині все популярнішим.

Воєвода не володіє ситуацією і навіть не орієнтується у теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими і чужими Польщі»²⁸.

²⁸ CAW, Gabinet Ministra, I.300.1.412.

Військових підтримало Міністерство справедливості, яке вимагало негайного усунення Юзевського, прем'єр-міністрові прямо погрозували, що «обурені офіцери застрілять того зрадника»²⁹.

Ситуацію ускладнював відомий антиукраїнськими акціями Корпус охорони прикордоння (КОП). Восени 1937 року копівці розпочали кампанію насильницького перехрещування православних у католики, так званий «конверсійний рух». Здійснювалося це дуже брутальними репресивними методами. Зокрема, українців потрясли ганебні події у селі Гриньки Кременецького повіту. Підступним шляхом копівці примусили майже всіх жителів цього села перейти на католицизм. Справа набрала великого розголосу. Посол від Волині до сейму Степан Скрипник подав у цій справі інтерпеляцію. Проти втручання військових у релігійні справи протестувало багато волинян.

Потрібно зауважити, що першим кроком військових у справі колонізації і окатоличення східних кресів стало відправлення 11 листопада 1935 року у 10 найбільших гарнізонах Східної Польщі, Служби Божої і виголошення проповідей польською мовою.

Наступним кроком, який свідчив про заангажування військових діячів до національної проблеми, став виступ 2 липня 1936 року міністра військових справ на зустрічі із командирами округів. Генерал Т. Каспшицький тоді сказав: «Шануючи всі віросповідання, держава, однак, повинна підпорядкувати їх польській расі стану, потребам і інтересам нашої держави [...] Необхідно піддати віруючих окремих визнань асиміляційним впливам польської культури в продержавному дусі, а там, де це можливе, особливо в середовищі слов'янських меншин, процес ополячення в галузі релігійно-церковного життя потрібно оточити виразною і рішучою опікою»³⁰. По-суті, дана промова послужила для командуючих округами директивою для проведення політики дискримінації української меншини у війську.

Черговим моментом відкритого наступу військових на права українців стала промова цього ж генерала на відкритті Першого звітного з'їзду Комісії наукових досліджень Східних земель. Міністр Військових Справ тоді звернув увагу на необхідність польської експансії на Схід³¹.

---

²⁹ Wł. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski. 1864-1945*, Gdańsk 1990, t. 2, s. 826.

³⁰ P. Stawecki, *Następcy komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935-1939*, Warszawa 1969, s. 172.

³¹ „Polska Zbrojna”, nr 260, 22 IX 1936.

Незадоволення поляків політикою Юзевського найбільш послідовно виклав галицький поміщик Станіслав Красіцький у брошурі «Політика воєводи Юзевського на Волині у світлі цифр і фактів», виданій у Стратині в 1937 році. Не сприймаючи «волинського експерименту», автор брошури піддав необґрунтованій критиці політику воєводи, спрямовану на польсько-українське порозуміння на Волині. А тому він пропонував тодішньому маршалові Польщі Ридз-Сміглому негайно усунути Юзевського із займаної посади і рекомендував «на Волині нічого не робити, а лише колонізувати, колонізувати і ще раз колонізувати»³².

В такій ситуації Юзевський не сидів склавши руки. Незважаючи на послаблення своїх позицій він продовжував діяти. До того ж у Варшаві він мав досить впливових політиків, які його підтримували. Намагаючись перехопити ініціативу у свої руки, воєвода подав Міністерству військових справ скаргу на КОП, в якій детально описав зловживання, здійснені цим Корпусом. Воєвода звинуватив військових у тероризуванні місцевого православного населення. Натомість розвідка КОП повідомила центр: «Воєвода Юзевський вирішив оголосити відкриту війну командуванню КОП з метою запобігти у майбутньому подібної на думку воєводи, деструктивної політики»³³.

Проте зупинити хід подій воєвода не зумів. 10 березня 1938 року прем'єр-міністр Складковський дозволив КОПу й надалі проводити «конверсійний рух». Внаслідок поданого командуючим округом генералом Сморовінським рапорту Міністерству військових справ волинський воєвода у квітні 1938 року був звільнений із займаної посади. На його місце був поставлений новий і останній волинський воєвода Александер Гавке-Новак, який став заложником військових. З його ініціативи була розроблена і в лютому 1939 року затверджена Міністерством внутрішніх справ нова «політична програма державної політики Польщі на Волині». Вона спрямовувалась на подальшу колонізацію і колонізацію краю³⁴. Нова «політична програма» була таємною і до ознайомлення з нею допускалися лише поляки – працівники державної адміністрації, політичні діячі, керівники польських громадських організацій, послі й сенатори. Ця програма надавала польській культурі не лише перевагу над українською, а й виключність. Сам термін «українець», «український» попадав під заборо-

³² St. Krasicki, *Polityka wojewody Józewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów*, Stratin 1937, s. 101.

³³ J. Kęsik, *op.cit.*, s. 148.

³⁴ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4671, арк. 1-18.

ну. Замість них пропонувалося вживати терміни «русин», «руський» і такі нейтральні терміни, які нічого спільного з національністю не мали, як «православний», «волиняк», «поліщук», «тутейший». На думку творців програми це повинно було, в кінцевому рахунку, призвести до повної асиміляції українців.

З ініціативи воєводи в Луцьку 19 лютого 1939 року відбулись збори польської парламентарної групи Волині. На цій нараді воєвода Гавке-Новак ознайомив присутніх із основними положеннями нової програми. Всі присутні на ній підтримали і схвалили її ³⁵.

* * *

Із сказаного вище видно, що протягом всього міжвоєнного двадцятиріччя польські офіційні кола проводили на Волині, як і на інших західноукраїнських землях, антиукраїнську політику, спрямовану на колонізацію, асиміляцію і окатоличення його населення. Незважаючи на особливу політику воєводи Г. Юзевського цей курс, по-суті, не змінився. Українці Волині надалі зазнавали утисків з боку офіційних польських властей. Така політики викликала відповідну реакцію українських політичних сил, штовхала їх до радикальних дій. Конфронтація між польськими властями і українськими політичними силами наростала.

Напередодні Другої світової війни політична ситуація на Волині, польсько-українські взаємини вкрай загострилися. Відносини між польськими властями і українцями були досить складні. Це були відносини підкорювача і підкореного, а в такому випадку польська адміністрація виступила як дестабілізуючий фактор.

Українці Волині опинилися в становищі завойованого народу і боролися або за свою рівноправність з поляками, або й повноправність території, на якій вони проживали. Заради справедливості потрібно зазначити і те, що українці в Польщі у міжвоєнний період були в кращому становищі, ніж їх співвітчизники у Радянській Україні. Вони не зазнали штучних голодоморів, колективізацій і націоналізацій, депортацій та сталінських репресій. Польська держава, незважаючи на її антиукраїнську політику, була все ж таки демократичною і гарантувала певні права й свободи своїм громадянам.

---

³⁵ CAW, GISZ, 302.4.122.

Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми

Вступ

Проблема, про яку йдеться, є однією з найважливіших у новітній історії обох наших держав та народів. Навколо неї створено багато міфів та упереджень. В роки Другої Речіпосполитої, більшість поляків вважала, що її незалежність без земель, які до поділу належали Речіпосполитій, без Львова, який вписався в історію Польщі та її культуру є неповною. Ми не помічали, що це земля наших сусідів-українців, з якими ми довго жили в одній державі, що вони теж мають до наших, в минулому спільних теренів, свої права.

Обидві сторони виставляли рахунки кривд, іноді справедливих, багато опертих на непорозуміннях. Обидві сторони забули, однак, що спільне існування було водночас захистом, який дозволяв зберегти своє місце в тій, не найкраще розташованій, частині Європи. Видатний вчений Оскар Галецький нагадував, що незалежно від усього, так склалось, що українська та білоруська національна свідомість розвинулась та найповніше втрималась на територіях, які до поділів творили Річпосполиту (пор.: O. Halecki, *Polish-Russian Relations. Past and Present*, „The Review of Politics”, т. 5, № 3 із VII 1943, с. 326-327). Я б додав, перефразовуючи Павла Ясеніцу, що була це Річпосполита не двох, а принаймні трьох народів. Це можна віднести також і до часів нам ближчих.

Характер доповіді дозволяє обговорити лише деякі проблеми, а саме:

- умови формування кордонів після 1918 р., їх правовий статус і з тієї точки зору визначити характер польської влади на територіях, де проживали українці;
- питання національної та релігійної структур;
- виникнення українського парламентарного представництва та його роль в державі;
- проблеми українського шкільництва; питання економічного життя;
- форми та методи правління у зв'язку з існуючою внутрішньою та міжнародною ситуацією;
- висновки.

Кожна з обговорюваних проблем має велику літературу. Про неї говоритиметься у наступній доповіді.

Слід пам'ятати, що література, яка була опублікована за радянських часів піддавалась тиску – обов'язковим у ній було поборювання всіх, крім російського, націоналізмів. Подібне було з літературою, яка видавалась у Польщі після 1945 р. До кінця шістдесятих років було обов'язковим критикувати всі дії так званої «буржуазної польської держави». Еміграційна польська та українська літератури діяли за принципом «давати відсіч» комуністам та боронити будь-які дії свого народу. Існує теж багата, але ще не повністю використана, джерельна база. Кожна обговорювана проблема могла б стати темою не одної, а багатьох конференцій. В доповіді торкнуся лише деяких проблем.

Я усвідомлюю труднощі і ризик почину, в якому беремо участь. Декларую добру волю та прагнення зрозуміти аргументи наших сусідів та гостей. Вірю, що з їхнього боку зустрінемо подібне ставлення. Ще раз підкреслюю, що порозуміння – це наш спільний інтерес. Навіть неприємна та невідгідна правда про минуле, а це, мабуть, найважливіше, служить повнішому зближенню та примиренню. Це поєднується з нашими теперішніми відносинами, нашим зближенням та нашим місцем у Європі. Європі, нарешті вільній, яка будує демократичне майбутнє та підвалини добробуту своїх мешканців, також нас, громадян двох великих, у масштабі континенту, держав.

Початок суперечки

Політичний і разом з тим територіальний польсько-український конфлікт почався відразу після проголошення Українською Центральною Радою у січні 1918 року самостійності Української Народної Республіки. 9 лютого 1918 р. УНР у Бресті підписала мирний договір з центральними країнами. Він передбачав, що до складу УНР будуть приєднані розташовані вздовж лівого берега Бугу землі Польського Королівства – з Томашовом, Замостем, Холмом та Білою Підляською. Ці землі належали до створеної у 1912 р. Холмської губернії. За російським переписом населення з 1897 р., який повсюдно критикують, на цій території переважали українці, а поляки складали приблизно 25% населення. За переписом міжвоєнного періоду, поляки на цій території складали 3/4 населення.

Утворення Холмської губернії, аналогічно до зліквідування російською владою у 1876 р. уніатського віросповідання та примусове, за допомогою жорстоких репресій визнання прихильників цього віросповідання православними, було складовою русифікаційного процесу. Це натрапило на опір з боку зацікавлених. Коли в період революції

1905 р. видано т.зв. толерантний указ від 17(30) IV 1905 р., примушені були перейти на православ'я, уніати прийняли римо-католицьке віросповідання (пор. Н. Dylągowa, *Unia brzeska i unici w Królestwie Polskim*, Warszawa 1989, с. 72).

Рішення Берестейського договору, які поляки сприйняли вороже, не були втілені в життя. Українська Народна Республіка після закінчення війни великими зусиллями боронилась перед більшовиками. На практиці менше значення мала короткотривала українська боротьба, яка велась на правому березі Бугу. Не припинила вона навіть таємних політичних та військових конфліктів між владою УНР і Варшавою.

Більш серйозним був конфлікт у Східній Галичині. Тут українці, передусім, розраховували на відокремлення Галичини та Лодомерії. Відень не ратифікував Берестейського договору. Поляки прагнули втримати однорідну Галичину, незважаючи на те, що у східній частині проживала українська більшість. 19 жовтня 1918 р. у Львові проголошено Західно-Українську Народну Республіку. Наступного дня Львівська міська рада заявила, що у відповідності із прийнятою декларацією Польського кола в австрійському парламенті місто вже є частиною польської держави.

В ніч з 31 жовтня на 1 листопада, згідно рішень Української Національної Ради, військові сили під командуванням сотника Вітовського стали займати Львів. В день натрапили на польський опір. Не змогли вони повністю зайняти міста, у якому поляки були більшістю. Почалась боротьба, яка дала початок польсько-українській війні за Східну Галичину. В липні 1919 р. війна закінчилась перемогою польської сторони.

В період, коли проходили обидва збройні польсько-українські конфлікти, у Східній Галичині та на територіях, які намагалася зайняти УНР проблема подальшої долі тієї частини Європи стала предметом дискусій на мирній конференції в Парижі. Для західних держав основною проблемою було становище Росії та проблема боротьби з більшовиками. Міжнародне становище Польщі, формально визнаної, після багатьох попередніх заяв, в яких ішлося про суверенітет держави, було набагато кращим, ніж України, яку в Парижі репрезентували дві делегації, офіційно невизнані державами. До того, ці делегації займали часом протилежні позиції і звинувачувались у співпраці з центральними державами. Щодо Наддністрянської України, то держави сприймали її виключно як елемент, що допоможе розв'язати російську проблему. Якщо йдеться про Східну Галичину, то її долю мала вирішити постанова щодо територій, які належали до колишньої Австро-Угорщини. Тут також брались до уваги російські

прагнення. Враховувано польські аспірації та аргументи, а також ту роль, яку відігравала та була спроможна відігравати Польща в тій частині Європи.

Вихідний пункт – це рішення Верховної Ради від 25 червня 1919 р., яке дозволяло Польщі вести збройні операції аж до річки Збруч. Це уповноваження, як стверджувалось далі в постанові «в ніякому разі не стосується рішення, яке могло бути прийняте Верховною Радою з метою політичного встановлення статусу Галичини» (цит. за Р.Р. Żurowski vel Grajewski, *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*, Warszawa 1995, с. 37). Цією ухвалою приймалось до відома, що цю територію, внаслідок перемоги польського війська над українською армією, армії держави, яка була визнана на міжнародній арені, над армією держави, яка не мала цього визнання, займає Польща. Ця держава – ЗУНР, додаймо, на жаль, скоріше відкинула всілякі спроби компромісних розв'язок, що дозволили б зберегти існування на частині території, на яку претендувала.

Три дні пізніше було підписано Версальський трактат. У 87 статті стверджувалось, що кордони Польщі, які не позначені в цьому договорі, держави Антанти встановлять пізніше. Можна вважати, що це стосувалось також кордону у Східній Галичині. 20 листопада 1919 р. головні держави висловилися за т.зв. мандатною концепцією. Польща мала отримати мандат на Східну Галичину на 25 років, а пізніше рішення щодо її подальшої долі мала підняти Ліга Націй. У цій справі пізніше нічого не було зроблено. Проте Польща на цій території, за винятком періоду більшовицького наступу влітку 1920 р., виконувала владні функції. Цьому намагався противитися еміграційний уряд Петрушевича. Не змінила його політики заява Ради Амбасадорів від 12. липня 1921 р. про невизнання уряду ЗУНР як репрезентанта території та населення Східної Галичини (R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1939*, Warszawa 1972, с. 46).

По-іншому склалась ситуація на тій території України, яка була під російською окупацією. 8 грудня 1919 р. держави коаліції визнали, згідно з рішеннями Версальського договору, право Польщі на встановлення регулярної адміністрації на захід від лінії, яка охоплювала Польське Королівство, утворене Віденським конгресом 1815 року (Конгресове Королівство) разом із колишньою Білостоцькою областю. Ця лінія увійшла в історію під назвою «лінія Керзона». Разом з тим, держави не брали під сумнів можливих прав, які Польща могла б висунути щодо територій, що розташовані на схід від цієї лінії. Як відомо, 21 квітня 1920 р. була підписана політична польсько-українська конвенція, яка визнавала право України на самостійність.

Зі свого боку – УНР, з великими труднощами, відмовилась від західних територій Волині, Підляшшя та Східної Галичини. Цей договір, внаслідок підписання мирного трактату з Росією та Радянською Україною, що попередило відхід Польщі всупереч позиції маршала Пілсудського від співпраці з урядом Петлюри, переніс лінію кордону, наближену до тієї, яку окреслено в договорі з УНР. Після підписання польсько-радянського договору уряд Петлюри включно з отаманом, знайшов тимчасовий азиль в Польщі. Тут також перебували інтерновані відділи союзної української армії.

Вирішення

Попередній договір від 12 жовтня 1920 р., який набув чинності 2 листопада, після обміну ратифікаційними документами, встановлював формальне передання частини території Білорусі та України Польщі по всій довжині. Це також стосувалося Східної Галичини.

Не хочу входити в неправильну та суперечливу концепцію маршала Пілсудського про визнання Польщею повністю залежних від Москви радянських республік: української та білоруської. Однак треба ствердити, що внаслідок тодішньої військової та політичної ситуації, яка склалася, самостійна українська державність перестала, на жаль, існувати. Врешті-решт Рада Амбасадорів постановою від 15 березня 1923 р., згідно статті 87 Версальського договору рішила визнати кордоном Польщі лінію, узгоджену за згодою Польщі та совітів, згідно з рішеннями Ризького договору. Щодо суверенітету над Галичиною, в тому й Східною, визнано права Польщі згідно з 91 статтею мирного договору в Saint Germain – en Laye, що в дійсності було вже заздалегідь вирішене (текст *Dziennik Ustaw RP* z 1923 г., nr 49, poz. 333). Ухвала містила твердження, що було видане у зв'язку з тим, «що Польщею визнано, коли йдеться про східну частину Галичини, етнографічні обставини обов'язково змушують встановити там автономний устрій» (там же).

Ця остання проблема представлялась наступним чиним.

Ще в 1921 році продовжувались польсько-західноукраїнські переговори на тему можливого порозуміння, яке за ціну визнання польської державності та відмови від подальшого існування західноукраїнського еміграційного уряду запевнювало б Україні деякі автономні права. Безрезультатно (R. Torzecki, там же, с. 48).

У 1922 році минув термін повноважень Законодавчого сейму, в якому Східну Галичину, з огляду на те, що на цій території вибори не проводились, представляли виключно польські депутати обрані в 1911 році до австрійської Ради Держави. Після фактичної стабілізації

ситуації в державі, після підписання Ризького договору, незважаючи на певні застереження з боку держав коаліції, була започаткована підготовка виборів до сейму та сенату на всій території Речіпосполитої. Трохи раніше, законом від 5 грудня 1920 р. створено на території колишньої Галичини чотири воєводства: Краківське, Львівське, Станиславівське та Тернопільське (*Dziennik Ustaw RP* 1920 г., nr 117). Під час встановлення воєводств, зокрема, Львівського, його кордони були пересунуті на захід так, щоб у його межах була польська більшість. Черговим законом від 4 лютого 1921 р. створено три східні воєводства: Волинське (столиця в Луцьку), Поліське (Брест) й, нарешті, Новгородське (*Dziennik Ustaw* 1921 г., nr 16). І тут застосовувались аналогічні критерії територіального поділу.

Слід пам'ятати, що до війни в адміністрації Східної Галичини домінували поляки, проте українці теж займали керівні посади. Впливали вони на відносини в державі через автономні інституції з Державним сеймом на чолі та власним парламентським представництвом у Відні. Користувались теж, можливо у меншій мірі, ніж поляки, існуючими в монархії політичними свободами. Після створення ЗУНР – з адміністративних посад, у тих місцях, де були встановлені нею владні структури, було знято поляків. Зайняття військом польським територій, якими управляла ЗУНР означало припинення діяльності органів Республіки, наслідком чого було усунення українців з займаних ними посад. Зрештою, багато українців, сприймаючи нову ситуацію, як тимчасову польську окупацію, не хотіли брати участі у ній.

Внаслідок цього становище українців на тій території набагато погіршало. Спробою налагодження цього стану речей, а перш за все з метою набуття акцептацію держав коаліції для ситуації у східній частині колишньої Галичини та підготовлюваних виборів було прийняття 26 вересня 1922 р. закону про принципи загального воєводського самоврядування, перш за все воєводств: Львівського, Тернопільського, Станиславівського (*Dziennik Ustaw RP* 1922 г., nr 80, roz. 829). Цей закон – на його постанови посередньо посилалася вищезгадувана ухвала Ради Амбасадорів – ніколи, на жаль, не набрав чинності. Слід додати, не зроблено спроби, що на тогочасні умови ризикованої та складної для обох держав, створення інституцій, які дозволили б українцям Східної Галичини повернути дотеперішні позиції, де українці могли б впливати на хід справ як в регіоні, так і в державі, в якій опинились не за власним бажанням. Це семантичного характеру зауваження. Українці з моменту створення ЗУНР – територію, про яку говоримо, називали Західною Україною, поляки

Східною Малополющею, українці вживали теж назву Галичина. Вказую на назви, вживані обома нашими державами, щоб не викликати непотрібних емоцій, тим більше, що назва Східна Малополюща сьогодні має лише історичне значення, сприймаю її лише в категоріях часу та місця.

Висновки

З точки зору міжнародного права територія Речіпосполитої Польської, також землі, на яких проживали українці, була законною. Як польська влада, так і польська державність на цій території була визнана міжнародними договорами. Таке становище виборонене Польщею збройно та схвалене пізніше відповідними мирними договорами відповідало прагненням та відчуттям польського суспільства.

Натомість, відносно можливого встановлення на тих землях автономії, суспільство поділилось. Слід пам'ятати, що частина польського суспільства взагалі брала під сумнів існування української нації та вважала, що асиміляція груп, які мали менш чітку національну свідомість є можливою. Цю позицію представляла головно ендеція (націонал-демократи). Проте, пам'ятаючи русифікаторську політику російської влади, примушування уніатів переходити на православ'я – багато поляків вважало, що в самостійній державі слід вести дії, які дозволять повернути Польщі тих, у яких пращури від Польщі були відірвані силоміць. Ця проблема породжувала конфлікти, а адміністрацію, стосувалось це напр. політики воєводи Юзевського на Волині, звинувачували в діях, що не відповідали національним інтересам.

Польща як держава, що управляла та розпоряджалась реальною силою мала в тій сфері більші можливості, ніж українці, позиція яких в цьому питанні була теж різною. Частина вважала, що в існуючих умовах слід прямувати до досягнення компромісу з Польщею. Тим більше, виявилось, що надії на свою державність є нереальними, а реальна альтернатива – це існування або в демократичній, все ж таки, польській державі, або під радянською владою, де проукраїнська лінія незабаром виявилась ілюзією. Фікцією виявилась і самостійність радянської української республіки. Частина українців оптувала – перш за все з огляду на суспільний чинник – за совітами. Третя течія – безкомпромісних прихильників боротьби за самостійність України – сприймала реальну ситуацію як польську окупацію. Окупацію ту слід поборювати всякими силами, також за допомогою збройних та терористських акцій, спрямованих теж проти тих українців, які співпрацювали з поляками. Ця течія перейшла, до речі, аналогічно як

комуністи, до підпільної діяльності – як Українська Військова Організація. З кінця двадцятих років перетворилась в Організацію Українських Націоналістів й стала на дедалі більш непримиренні, антипольські, крайні націоналістичні позиції. Обидві, вищезгадувані орієнтації поєднувало різко вороже ставлення до Польщі, хоч по-іншому мотивоване. ОУН-івська течія була також ворожа щодо поляків, які проживали на території Західної України з огляду на їхню національність. Обидві течії поєднувала підтримка зовнішніх сил. Комуністичний напрямок користувався допомогою совітів та Комуністичного інтернаціоналу. Не кажу тут вже про його меандри, пов'язані з приналежністю, згідно рішень Комуністичного інтернаціоналу до Комуністичної партії Польщі як автономної організації. Самостійницька течія, чи краще націоналістична, мала підтримку з Литви, Чехословаччини, а перш за все, ревізіоністсько наставленою до Польщі, Німеччини (див. цитовану вище працю Р. Тожецького). Не зможу в цьому виступі детально зупинитися на проблемі впливів, трьох політичних напрямків в українському суспільстві. Діяли вони протягом цілого обговорюваного періоду. Мало це істотний вплив на можливості дій польської сторони щодо української проблеми.

Проблеми національної структури

Справа міжнаціональної структури на обговорюваній території, тобто Східної Малопольщі, Волині, Полісся, а навіть частини Краківського та Люблінського воєводств по сьогоднішній день є предметом полемік. Маємо в розпорядженні два основні джерела – статистичні дані переписів 1921 та 1931 років. Перший був проведений майже відразу після закінчення польсько-більшовицької війни, в умовах, коли значна частина українців його бойкотувала. Другий десять років пізніше, в стабілізованій ситуації. Обидва переписи піддаються критиці. Не вхожу в її подробиці. Слід лише ствердити, що не завжди перепис, який торкається таких суб'єктивних та, інколи, складних до визначення питань, як національність і мова може дати достовірні результати. Це перш за все стосується ситуації, коли респондентом є людина, яка не до кінця освідомлена у національній приналежності та взагалі мало освічена. Слід пам'ятати, що в державі, перш за все у її східній та південно-східній частині відсоток неписьменних серед дорослих, а саме вони підлягали опиту при переписі, складав близько 30% всіх жителів.

Враховуючи ці застереження слід сказати, що перепис 1921 р. показав, що поляки в цілій державі складали 69% населення, українці 14, білоруси 4, інші серед них, т.зв. «тутешні» на Поліссі – 1. До

віросповідання римо-католицького латинського обряду належало 63,8% населення, греко-католицького 12,2%, православного 10,5% (Concise Statistical Year-Book of Poland 1931, Warszawa, с. 9). Перепис з 1931 р. спирався на мовні критерії. Польську мову як рідну декларувало 68,9%, українську та російську – 13,9%, білоруську 3,1%. Відсоток сповідників латинського віросповідання становив 64,8%; греко-католицького 10,4%; православного 11,8% (MRS 1937, с. 22, 24).

На основі даних 1931 року виникло кілька підрахунків. Найбільш корисний для українців – З. Ландау та Я. Томашевського – подає 16% українців в державі. До цього підрахунку схиляються українські дослідники.

Януш Жарновський встановив відсоток людей, які говорили по-українськи на 15,3. Довоєнний дослідник національних відносин Альфонс Крисінський подав наближені дані – 15% українців у Польщі. Врешті-решт дані переліку осіб – це, пригадаймо 14% жителів держави, які вживають українську мову як рідну (J. Żarnowski, *Spoleczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1972, с. 374). В консеквенції можна прийняти, що відсоток українців в державі становив приблизно 15%, що робило з них другу, беручи до уваги чисельність, національну групу.

Найбільший, за даними перепису, відсоток українців в Речіпосполитій був у Станиславівському воєводстві (68,9%, поляків було 22,4%), далі у Волинському – 68,4%. Поляки становили там найменший у масштабі цілої держави відсоток польського населення, яке припадає на воєводство – 16,6%. У Тернопільському воєводстві, за згадуваними даними, українці становили 45,5% населення в цілому, Львівському – 36,1%. Слід пам'ятати, що на території розташований на захід від Сяну українців було дуже мало. На Поліссі 4,8% населення воєводства становили українці, а 62,6% жителів в цілому декларувалося як «тутешні».

Значний відсоток це, безперечно, українці. Українці це, врешті-решт, 3% всіх жителів Люблінського воєводства та 2,6% Краківського. Територія, на якій українці були безумовною більшістю – це Станиславівське й Волинське воєводства. Подібну позицію займали в Тернопільському. В східній частині Львівського воєводства правдоподібно були більшістю, як найчисельніша національна група.

Поляки були на цій території другою за величиною національною групою, яка домінувала в більших містах. В самому Львові в 1931 р. поляки складали близько 60% населення, українці трохи більше – 10%. Більш чисельним було єврейське населення – близько 25% в цілому (MRS 1937, с. 35). Отож, пам'ятаймо, що на території, про яку йде

мова, тобто у Східній Галичині, Західній Україні та Східній Малопольщі польське населення становило групу, яка налічувала більше двох мільйонів чоловік, єврейське – близько півмільйона (власні підрахунки за: MRS, с. 21, 23). Але, на Волині поляки становили значну меншість – біля 15% всього населення. Деяко більший відсоток українців – біля 20% – проживав у Холямському та Томашівському повітах, у Люблінському, Горлицькому та Краківському воєводствах.

Підсумовуючи, скажемо, що на території Східної Галичини та Волині українці були, безумовно, більшістю. Поляки на тій території – це друга група за чисельністю – охоплювали близько 30% всього населення. А євреї, щодо чисельності 8% – були третьою групою.

Для порівняння варто нагадати польські підрахунки, зроблені для території, яка після 17 вересня 1939 р. опинилася під радянською окупацією і увійшла в радянську Україну. Територія ця займала 89 711 км². За підрахунками 1 вересня проживало там 7929 тис. людей, у тому числі 56,5% осіб, для яких рідною мовою була українська, тобто 4474 тис. чоловік; поляків було 32,6% в цілому, тобто 2583 тис. чоловік, євреїв – 7,7%, тобто 612 тис. чоловік; решту складали інші національності (Concise Statistical Year-Book of Poland. September 1939, June 1941, Glasgow 1944, с. 4, 5, 9).

Фактичне становище поляків покращувала не лише їхня економічна ситуація, набагато краща, ніж в українців, а разом з тим і освіта, але також і факт, що вже до 1914 р. вони правили Галичиною, а після 1919 р. були державним народом. Це означало, що за відсутності їх активної участі та підтримки важко буде говорити про можливість проведення різкої зміни в становищі українців на згаданій території.

Завваги

щодо українського парламентарного представництва та його дій

Українці не були депутатами Законодавчого сейму. В сеймі та сенаті були після виборів у листопаді 1922 р. У виборах брали участь українські угруповання з колишньої російської окупації, які балотувалися від імені Блоку національних меншин, що мав явно антипольський характер, українські угруповання Східної Галичини вибори збоїкотували, вважаючи, що було б це визнанням польської влади на цій території. В Галичині на вибори пішла лише Аграрна українська селянська партія, т.зв. Хлібороби. Вони вважали, що кращим виходом для українців є громадянство демократичної польської держави, а не радянської. Кінець кінцем до сейму першого скликання увійшло 25 українських депутатів, а до сенату 6 senatorів (dane na temat ukraińskiej reprezentacji parlamentarnej w II Rzeczypospolitej: A. Ajnen-

kiel, *Historia sejmu polskiego*, т. II, ч. 2, *II Rzeczypospolita*, Warszawa 1989, с. 418). Від цього часу аж по Другу світову війну українці мали своє представництво у польському парламенті. Найбільше українських парламентаріїв було в парламенті, обраному в 1928 р. В сеймі було їх 46 (в тому 5 з проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом, що становило 10% складу палати), в сенаті 11 – що складало такий же ж відсоток.

Партія Хліборобів декларувала свою лояльність державі. Домагалася зате заснування українського університету у Львові, створення середніх та початкових державних шкіл з українською мовою навчання, припинення колонізації східних воєводств, проведення аграрної реформи на користь місцевого українського населення, призначення громадян української національності на посади у державній адміністрації та рівноправності української мови у владних та управлінських структурах. Постулати, представлені О. Ільковим можна було погодити з польськими державними інтересами. На жаль, треба признатись у тому, що не були вони застосовані у практиці політичного життя.

Український клуб займав більш безкомпромісну позицію. Вимагав значної територіальної автономії. Спроби досягнення будь-якого компромісу виявилися неможливими. Українські депутати остаточно зайняли опозиційну позицію й виступали, за одним винятком – урядом ген. Сікорського – проти кожного уряду.

Ситуація дещо помінялася, коли в 1928 р., тобто вже після травневого перевороту, до сейму увійшла група українських проурядових депутатів, в основному з Волині. Пізніше ця група, співпрацюючи з Генриком Юзевським, створила Волинське українське об'єднання. Це Об'єднання в середині тридцятих років почало займати явно критичну позицію до політики польської влади не лише на Волині. Стало теж незалежним від впливу польської влади.

Слід сказати, що українці мали в усіх парламентах II Речіпосполитої своїх представників. Під час виборів мали місце маніпуляції та різного роду натиски, а в 1930 р. – явна фальсифікація. Проте, значна більшість українських парламентаріїв була пов'язана з головними, діючими в Польщі, українськими угрупованнями, в тому числі з УНДО. Ці депутати та сенатори були справді незалежними українськими парламентаріями. В комісіях працювали на тих самих, що інші депутати, правах. У 1929 р. віце-маршалом сейму став Володимир Загайкевич з УНДО, в сенаті – Михайло Галушинський, також з УНДО. Українські парламентарії брали жваву участь у роботі сейму, подавали численні інтерпеляції. Наприклад в сеймі скликання 1928-1930 рр. із загальної їхньої кількості 961, Український клуб подав 308. Інтер-

пеляція це не лише реакція на справжні чи інколи вигадані кривди. Це водночас форма впливу українських парламентаріїв на хід політичних подій, контролю адміністративних органів.

Українські парламентарії голосували проти мовних та інших законів, що погіршували становище українського населення Польщі. Ці закони, що завжди були компромісом між правою та лівою частиною парламенту, в дійсності не задовольняли нікого. До того ж виконавча влада дозволяла собі їх обходити. Це стосується, наприклад, аграрної реформи.

Українські парламентарії в сеймі виступали дуже гостро. Це ж саме було на депутатських зборах. Репресії у вигляді позбавлення депутатського імунітету стосувалися перш за все комуністів. Брестські арешти охопили 5 українських депутатів.

Українських парламентаріїв – тут знову треба боятися поспішних узагальнень – частіше, ніж інших некомуністичних депутатів сеймова більшість передавала судам. Слід теж звернути увагу на те, що у II Речіпосполитій не було випадків, щоб видатного активно діючого українського політика було таємно вбито поляками або засуджено на довічне ув'язнення, з метою виключення з громадського життя. Це явище з'явилося тоді, коли у 1939 році територія Речіпосполитої зайшла під більшовицькою владою.

І ще одна важлива проблема. Були, на жаль, безрезультатні, спроби порозуміння. Безпосередньо після 1922 р. не дали вони результатів. Загострення взаємовідносин наступило у великій мірі в час правління Владислава Грабського. На це впливали, в певній мірі, радянські диверсії на Волині та Поліссі в 1923-1924 рр. Польща зміцнила кордон, вжила інші адміністративні заходи, які вдарили своїм лезом українців. І тоді, і пізніше відкинуті були правильні та цілком законні домагання створення українського університету у Львові, тим більше пекучі, бо безпосередньо після закінчення війни, українські студенти, в тому рахунку великий відсоток солдатів та офіцерів Української армії часто натрапляли на труднощі зі студіюванням у Польщі, особливо, у Львові.

Чергові конфлікти принесли мовні та шкільні закони (*Dziennik Ustaw RP* z 1924 г., nr 73, poz. 724 і nr 79, poz. 766). Українські угруповання рішуче їх відкидали. Вони вважали, що ці закони, внаслідок надання місцевій адміністрації відносно широких виконавчих та інтерпретаційних прав, не покращують, а навпаки – погіршують становище українців у Польщі. Ці побоювання, на жаль, у великій мірі виявилися правильними. Не міняє цього факт, що незалежно від тогочасних та пізніших оцінок – і це хотів би я особливо підкреслити – Польща була

одиногою державою (може за винятком Чехословаччини в її ставленні до Закарпатської України), в якій українці мали окреслені мовні права та права в школі. Не хочу згадувати пекла, яке пережили українці за радянської влади у тридцяті роки.

Черговою проблемою, у якій не вдалось досягти якого-небудь компромісу, було законодавство про аграрну реформу, а головне – військова колонізація, яка бентежила політично та суспільно, хоч за своїм масштабом була обмежена. В умовах нестачі землі на цій території, тяжких умов життя селянина, зрештою не лише українсько-го, була це одна з найбільш болючих проблем.

Польська влада, що теж викликало зрозумілий опір, підтримувала ідею сокальського кордону, наївно вважаючи, що вдасться відокремити Волинь від південно-східних воєводств. Загострилися теж відносини на Холмщині. Українські депутати, які були там обрані, займали безкомпромісну позицію, інколи забуваючи, що на цій території живе польська більшість.

Після травневого перевороту здавалося, що маршал Пілсудський повернеться до своїх попередніх концепцій. Табір, яким управляв, здійснював політику т.зв. державної асиміляції. Вона мала зводитися до намагань покращити становище українців. Це пов'язувалося з намаганням розв'язати найбільш болючі проблеми шляхом безпосередньої участі українців в адміністрації, поруч або навіть всупереч існуючим українським угрупованням. Це породило конфлікти. Воевода Юзевський почав утворювати свій власний політичний український табір, посилаючись на ідею польсько-української співпраці, але водночас явно диверсійну проти існуючих там українських політичних сил. Це породжувало нові конфлікти. На Волині активно почала діяти УВО, а пізніше ОУН. Збіглися вони з відновленою антипольською акцією Веймарської Республіки та загостренням аналогічних дій комуністами. Восени 1930 р. на території Східної Галичини ОУН провела близько 2200 актів саботажу. Нападам піддавалися місцеві поляки – як великі, так і малі їхні маєтки, горіли та нищилися. Нападам піддавалися державні об'єкти. В таких умовах, щоб доказати, що Польща володіє ситуацією і цією територією і в силі навести там порядок, маршал Пілсудський вирішив провести масову репресивно-відплатну акцію. Названо її пацифікацією, хоч у світлі того, яке значення має це слово, після досвіду Другої світової війни, термін цей надто суворий. Репресивна акція польських властей продовжувалася від 16 вересня по 30 листопада 1930 р.

Міністр внутрішніх справ Феліціан Славой-Складковський заявив у сеймі, що під час акції затримано 1739 чоловік, випущено 596,

передано судам – 1143. Суди потім засудили, найчастіше на кару короткострокового ув'язнення близько 25-30% обвинувачуваних, решту звільнили. Під час акції знайдено, між іншим, 1287 гвинтівок, 566 револьверів, 99,8 кг вибухових засобів (R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy...*, с. 66, 67). Під час акції експедиції, що склалися з відділів поліції та війська, проводили обшуки, при нагоді неодноразово руйнували предмети, а навіть будинки, нищили харчові продукти. В деяких випадках накладали на села збірні контрибуції, перш за все на харчові товари. Привселюдно шмагали, а розгляди неодноразово були жорстокими. При нагоді в українських інституціях нищились вивіски, руйнувалось обладнання, предмети, нищились книжки. Така поведінка ображала українську національну гідність. Стосовані методи впливали з неможливості виявлення винуватців терористичних актів. Але це не оправдовує польської влади, яка беззаконно прийняла принцип колективної відповідальності.

Акції ОУН, як і протидія влад зустріли протести. Проти терору ОУН та застосовуваних нею методів виступив в пастирському листі митрополит Шептицький. Жорстокі, досі не відомі у такому обсязі дії разом із цілком зрозумілим відчуттям кривди, породжували серед українців щораз більшу відразу, і навіть пряму ненависть до польської держави та поляків. Безправна урядова каральна акція штовхала українське населення на позиції крайнього націоналізму та шовінізму. Зрештою сама ОУН подібно оцінювала результати репресійних дій.

Справа набрала міжнародного характеру. Силою обставин вона поширювалась Німеччиною та комуністичним рухом. Від імені Ліги Націй нею теж зайнявся спеціальний Комітет. Він ствердив, що українці відповідають за причини пацифікації, але одночасно засудив методи, застосовувані польською владою (R. Torzecki, там же).

В 1931 р. розпочались переговори між ББВР і Українською парламентарною репрезентацією. Безрезультатно. Незабаром загинув один з головних ініціаторів порозуміння Тадеуш Голувко. Його застрілили члени бойової дружини ОУН, яких схопили, а потім присудили до смертної кари за напад на пошту в Ірудку Ягеллонському (J. Werschler, *Tadeusz Hołowko, Życie i działalność*, Warszawa 1984 с. 325, там же, література предмету).

15 червня 1934 року член ОУН застрілив у Варшаві міністра внутрішніх справ Перацького. Терористів присудили до смертної кари, а пізніше вирок був замінений на довічне ув'язнення. Безпосередньою реакцією влади було рішення про створення табору, знову всупереч чинному законодавству, офіційно названого Місцем відособлення в Березі Картузькій. Табір створено на основі розпорядження

президента РП від 17 червня 1934 р. у справі осіб, які загрожують безпеці, спокою та громадському порядку (*Dziennik Ustaw RP* z 1934 г., nr 50, roz. 473). Першими в'язнями табору стали польські націоналісти, які підозрівались в убивстві міністра. Пізніше там сиділи також українці, зокрема, підозрювані у співпраці з ОУН. Не мушу нагадувати ту недобру славу, яку здобула Береза. Але не можна її порівнювати, це також треба підкреслити, з радянськими або німецькими концетраційними таборами. Все ж таки Береза є рідкісним, на щастя, випадком, де застосовувалися протиправні методи, які не можна оправдати. Береза, як своєрідний символ, негативно впливала на в нормування польсько-українського конфлікту. Користь від цього мали лише крайні націоналісти обох держав та комуністи в державі й поза нею.

В 1935 році уряд, що був при владі, досягнув порозуміння з найбільш впливовою українською партією – УНДО. В результаті цього УНДО взяло участь у виборах й здобуло 13 мандатів до сейму і 4 до сенату. Віце-маршалом сейму став відомий політик Василь Мудрий. Українці зв'язані з єпископом Григорієм Хомишином зі Станиславова здобули 1 мандат, а Волинське українське об'єднання – 5. Разом українці в сеймі розпоряджались 10% мандатів. В парламенті УНДО пом'якшило свою позицію. Крім прагнення здобути самостійність держави, воно декларувало готовність визнати «державну необхідність». Від цього часу голосувало за бюджет та урядові проекти законів, в тому числі, військових. Уряд зі свого боку надав українським кооперативам у Східній Галичині фінансову позику. Досягнутий був компроміс в справі шкільництва. За відмову від плебісцитів, які мали політичний характер, адміністрація гарантувала збереження чисельності українських шкіл. Українські кооперативи отримали значну фінансову позику, а також була оголошена амністія для оунівців, які вбили міністра Перацького.

Після смерті маршала Пілсудського урядовий табір зазнав значних політичних змін. Частина, зосереджена навколо президента Мосьціцького, здійснювала політику відомої державної асиміляції. Частина перейшла, на жаль, на позиції національного табору. Ця двоїстість позицій, знайшла своє віддзеркалення в політиці щодо українців. Частина адміністрації, в основному це військові, посилаючись на єндецькі концепції, активно включилась в політику денаціоналізації українців. Це знайшло віддзеркалення у відношенні до Православної церкви на Волині та Холмищині. Не мушу тут нагадувати, якими жорстокими були ці заходи. Їхнім символом стала справа Гриньок. Військо розбирало, висаджувало в повітря церкви, частина з яких, до

речі, була недіючою. Видатний історик Владислав Побуг-Малиновський пише: «В кількох випадках польське населення, яке захищало святині, розганяли рушницями без смертельних випадків, але в струменях крові» (*Najnowsza historia polityczna Polski*, t. II, 1914-1939, Londyn 1967, с. 828). Болючою проблемою була теж підтримка акції відокремлення від українців бойків, лемків і гуцулів та дрібної шляхти. Символом нового курсу стала теж відставка волинського воєводи Юзевського.

Таким чином у період, що передував війні, у польсько-українських відносинах настало нове напруження. Провину за це несе, безсумнівно, польська адміністрація, яку піддержував Табір національної єдності, який мав підтримку, це треба підкреслити, лише частини урядового табору.

Зміна позиції влади, особливо на місцевому рівні, сприяла більшій згуртованості українського парламентарного представництва. Справа Гриньок стала напр. предметом інтерпеляцій в сеймі. Все ж таки ті українські сили, які рішилися увійти в 1935 р. до парламенту, залишились в ньому до кінця й взяли участь у виборах 1938 р. Василь Мудрий знову був обраний віце-маршалком сейму. Знайшовся в ньому, також представник Волинського українського об'єднання, Степан Скрипник. Вони обидва виступили 2 вересня 1939 р. на останньому засіданні сейму й від імені українців декларували волю захищати спільну державу.

Закінчення

Важко сьогодні сказати, скільки українців вважало, що живе під польською окупацією. Не встановлено, який відсоток українців вважав себе громадянами Речіпосполитої Польської. Однак напевно могли вони, на жаль, вважати себе другосортними громадянами.

Польська держава, знищена війною, належала до найбідніших країн в Європі і не могла задовольнити постулатів, надій, прагнень своїх громадян, у тому числі українських. Це впливало з економічної ситуації, слабкості держави, міжнародної загрози. Однак багато справ можна було вирішити, зокрема, справу українського університету у Львові. Можна було допустити українців до широкої участі в управлінні державою, хоч би, на місцевому рівні. Ліберальнішим міг бути підхід до мовних питань, шкільництва, аграрної реформи. Це лише декілька прикладів. Багато прихильників такої позиції вказували, що у цьому повинні бути зацікавлені як польська держава, так і обидва народи. Поляки, які так довго проживали в чужих, як правило, ворожих державах, побоювались, що подібні поступки для українців

означають небезпечний відступ польськості на етнічно мішаній території. Про відмову від частини території держави, ніхто й не думав. На чію зрештою користь мала б стати в двадцятих та тридцятих роках ця відмова? Були лише совіти, совіти чисток, терору та зорганізованого страшного голоду, совіти боротьби з будь-якою релігією, совіти гулагів. З другого боку в поступках вбачалась загроза державі, яку систематично підривали ворожа нам Німеччина та неохоча Чехословаччина й Литва.

Отже, поле маневру було невелике. Обмежували його двосторонні націоналізми. В кожному українському листоніші вбачалась загроза польським державним інтересам, або – навпаки – грізне для українських інтересів співробітництво з чужою, ворожою Польщею. Це було двостороннє упередження. Виникло воно з певної відмінності культур – селянської та «панської», латинників та уніатів, не згадуючи про православних. В тих умовах, в добу загострених націоналізмів, терористичних актів, злочинів проти населення на сході, започаткованих також на заході в Німеччині, а особливо в Іспанії, добі тривалого конфлікту між сербами та хорватами, все ж таки вдалось багато досягнути у взаємному співжитті. Слід пам'ятати, що майно та життя українців оберігались правом та судами, в тому числі могутня українська незалежна кооперація. Українські діти, попри певні обмеження, могли вивчати свою рідну мову. Існувала численна мережа шкіл і різного роду вільних, хоча контрольованих, освітніх, суспільних та культурних інституцій. Друкувалась, хоч і цензурована, преса українською мовою. Костел, який користувався державною підтримкою міг виконувати свою послугу. Солдат греко-католик чи православний був під опікою свого пастиря, ніхто також не забороняв йому святкувати свої церковні свята.

Українські вчителі, священики, парламентарії становили своєрідну еліту народу, яка дозволяла розвивати культуру, національну тожність, колективне життя. Все це відбувалось на території, яку беріг солдат Речіпосполитої.

Українцям не вдалося після Першої світової війни вберегти самостійну державу. Їхні землі поділили чужі держави. Польська держава щодо українців часто була несправедливою та кривдною. Ця держава, однак, захистила їх від долі, яку влаштував їхнім братам за східним кордоном режим Сталіна. Про це також, в остаточному підсумку слід пам'ятати.

P.S. Текст доповіді набагато переступив передбачений організаторами обсяг. Хотів би я пригадати, що у навчальному 1937/1938 році

в 3064 початкових школах навчання проводилось польською та українською мовами. Користало з неї 473,4 тис. учнів, тобто 10% загального числа. Виключно українську школу відвідувало 58 тис. дітей (MRS 1939, с. 224). В 1937 р. існувало 3516 українських кооперативів, які групували 661 тис. осіб (там же, с. 116). І останні цифри. В тому ж році видано українською мовою 305 видань тиражем 1362,3 тис. примірників. Друком виходило 125 періодичних видань (там же, с. 116).

Дискусія

Анджей Пачковський: Коли йдеться про польсько-українські стосунки, то я хочу звернути увагу на дещо ширший аспект цих відносин – на те, що оточувало їх, бо воно, природньо, досить часто зникає з поля зору. На мою думку, це є однією з причин нерозуміння чи недооцінки мотивів, або навіть їх неправильного розуміння. В контексті польсько-українських стосунків, як давніх, так і нинішніх, необхідно пам'ятати наступне. По-перше, до певної міри в окремі періоди Другу Річпосполиту можна вважати державою, яка реалізувала національні польські інтереси і реалізувала їх не лише у конфронтації щодо однієї нації – української, але й у конфронтації до інших, крім польської, національностей, що було зумовлене різними причинами. Отож, не можна виділяти і відділяти польсько-українські відносини від відносин, наприклад, польсько-німецьких. Коли у 1916-1924 рр. маємо справу з опційним рухом, нерідко змушуваним, з успадкуванням і т.д., то будь-які дії трактувалися німцями як антинімецькі. Розуміється, розгляд лише цього питання в такому розширеному контексті провадить до того, що Польща сприймається як провідник і ініціатор усяких ксенофобних і націоналістичних рухів у Європі (бо ж не мала так багато противників). Це не відповідає дійсності. Подібні тенденції мали місце в усій тогочасній Європі. Це вже друге питання, про яке забувати не можна. Розумію, кожен хоче мати надійного, дуже культурного, щирого й поступливого сусіда. Але в міжвоєнній Європі, не говорячи про попередні й наступні періоди, це була цілком типова ситуація. З цієї причини, маючи підтверджені, як документами, так і власним досвідом докази антиукраїнської політики польської держави і багатьох польських середовищ, не треба забувати, що така політика велася майже в усій Європі, в цілому регіоні, щодо різних народів. Деякі конфлікти, наприклад, в Ірландії, тривають безперервно більше ста років і не припиняються. Отож, вважаю, що емоційний тон, такий відчутний в першій частині доповіді професора Кучерепи не повністю обґрунтований. Оглядання ж навколо ніби «розбавляє» цей польсько-український конфлікт, зводить його до чогось поганого, але водночас природнього. Чи те, що природнє, є добрим? Ні, дуже часто, мабуть, навіть, найчастіше, є поганим, адже загалом у людині більше зла, ніж добра.

У зв'язку з цим, варто ще звернути увагу на такі деталі, як, наприклад, на те, що відношення поляків до українців, а насамперед, відношення польської держави до українців, було проявом стосунку польської держави до Росії і Радянського Союзу, що Україна рідко і лише в деякі періоди розцінювалась як рівноправний суб'єкт. Польські уряди до травня 1926 р., так і після нього, вбачали найбільшу загрозу для себе, зі сторони Росії, Радянського Союзу, а тому політика, що провадилася щодо народів, які проживали між поляками й росіянами, була спричинена в значній мірі страхом перед Москвою. Не було це, звичайно, єдиною причиною цієї політики, але воно варте уваги. Адже ж це була геополітика, схожа на ту, яку провадили українці, які ділилися на табори. Одні вважали, що треба йти з радянською Україною, або навіть з Москвою, незалежно від того, якою є та Москва. Другі вважали, що краще йти з Берліном. Нарешті, треті вважали, що треба йти з Польщею, пристосуватися до реальної ситуації. У зв'язку з цим, наприклад, відбувалися напади польської влади, здійснювані перш за все польським військом, в середині тридцятих років на Православну церкву на Волині. Проте не лише на Волині вони мали місце. Думаю, що вони були не так антиукраїнськими, як антиросійськими, – в межах конфлікту між польською політикою щодо Православної церкви і політикою Московського патріархату, який повністю контролювався Сталіним. Може, варто згадати, що автокефальність Польська православна церква здобула лише після Другої світової війни, бо так хотілося Сталіну. Таким чином, польсько-православна війна (бо я не назвав би її католицько-православною війною) середини тридцятих років була складовою польсько-російської війни.

Це елементи, які заслуговують уваги; про них говорилося небагато, або й зовсім не говорилося у вступних доповідях, які в цілому, за інтелектуальним і науковим рівнем обидвох доповідей, оцінюю дуже високо. Застерігаю також від того, що є, вибачте, загальновідомим, шаблонним у публічних висловлюваннях політичного чи публіцистичного характеру і навіть вривається, як то говорять журналісти, «широким потоком» до історичних наук, а саме, застерігаю від неісторичного послугування деякими термінами. Якщо колега з України пацифікації 1930 року називає екстермінацією, то, звичайно, в 1930 р. це могло бути еквівалентним, але після 1939, 1940, 1941 рр. після геноциду, поняття «екстермінація» набуває цілком іншого значення, тобто «винищування» населення, а не висилання поліції чи війська, які безправно, брутально б'ють громадян, руйнують майно, але не позбавляють життя і не спалюють сіл. Наводжу один приклад

але, думаю, таких прикладів, – не у наших саме доповідачів, бо до них не маю закидів, а в інших публічних висловлюваннях, – можна знайти дуже багато. Наприклад (то вже хіба в польський город камінь), зловживання поняттям «людобивство», яке повинно охопити все. Висилання війська проти робітників у грудні сімдесятого року теж дехто називає людобивством. Поняття так розпливається, що взагалі перестає щось означати. Отож, здається мені, що принаймні ми, як історики, повинні бути обережними. Навіть, якщо якийсь термін колись був виправданий, то у сьогодишній мові повинен або супроводжуватися приміткою, або замінятися якимось іншим, який з точки зору нинішнього знання світової історії у більшій мірі відповідав би дійсності.

Ришард Тожецький: Хочу розповісти про угодовські течії в УНДО. То справа ще ХІХ століття і лише десь з початку тридцятих років справа затихає, але, звичайно, залишаються «Хлібороби» і деякі церковні кола. Принагідно: церква і Хомишин. Часто зустрічаємо в літературі: «той лояльний Хомишин». Немає нічого більш облудного. При цьому ще додається «латинник». Нічого подібного. То була людина, вірна й віддана Греко-Католицькій церкві, лише була прагматиком і консерватором, до чого, просто, примушували обставини. Митрополит Шептицький не погоджувався з ним, але й не засуджував його. Це був один із шляхів, які вибирала Церква в ситуації, коли суспільство знаходилося поміж угодою і конфліктом. Хто з нас про це говорив? Говорилось багато про справи кінця ХІХ ст., про що вже не буду згадувати, про пізніші роки (колега Партач недавно писав) *, але це не те, що хотілося б бачити. Хочеться побачити докладний аналіз проблеми угодовства і причини його занепаду. Звичайно, не маю претензій до доповідачів, вони мали надто мало часу і це питання вже іншої конференції. Це питання само в собі. Хтось з доповідачів, мабуть, колега Кучерепа, говорив про повстання. Фактично вони були. Не говорячи вже про форнальщину, бо то були дикі речі, які часто мали бандитське обличчя. Але ж були такі справи, як дії, зорганізовані Закордотом, зокрема, на Волині. КОП¹ власне був створений для того, щоб створити бар'єр Закордотові, і Закордот програв. Натомість, інша картина спостерігається в тридцятих роках,

* Мається на увазі книга: Cz. Partacz, *Od Badaniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888-1908*, Toruń 1996 [Ред.]

¹ Korpus Ochrony Pogranicza.

коли Головинський здійснював рейди і зондував ґрунт, щоб дізнатися, наскільки українці готові до повстання. Теж програв, мусив програти, бо тоді ситуація ще не дозріла до повстання. До цього ж, не були використані інші заходи. Не можна так собі, одним подихом: «бах!» – і в Польщі вибухнуло повстання. Колега Кучерепо, це вимагає величезного опрацювання.

Зрештою, обидва доповідачі, не виключено через часову обмеженість, оминули групу «100». Це був Ірабський і К – перераховуючи усіх їх, втомив би товариство. Вони зі своїм ендецьким горбом перейшли до табору пілсудчиків і після смерті маршала наламали дров. Я ще не вияснив, як же так сталося, що ще він жив, а вже в січні тридцять п'ятого року ці елементи на з'їзді в Любліні виставили свої ріжки. Отож, треба сказати собі широко: ця група підступно увійшла з ендецьким пережитком до пілсудчиків і плела інтриги. Наробила страшних справ. Закінчилося це меморіалом Юзевського, який він кинув на стіл у тридцять восьмому році, коли відходив з Волині. «Ви відступили від лінії маршала», – так міг сказати лише Юзевський. Прошу пам'ятати, що той Юзевський був четвертим номером, призначеним для ліквідації. Націоналістичні осередки вважали його дуже шкідливим. Тому що земля, згідно з тезою вже не Пілсудського, а Вітоса, мала перейти з польських рук у польські. Вітос сказав те, що закоренилося в польських умах у двадцятому році: «Стільки вітчизни, скільки землі». Юзевський втілював у життя його концепцію під прапором Пілсудського і, звичайно, не можна розцінювати це як зло, бо що ж він робив? Чи так сильно кривдив українське населення? Так, українському населенню він давав землю, але землю не з польських маєтків, а з т.зв. «мертвої руки», головним чином, від Православної церкви, у якої, як відомо, держава забрала майно. Націоналізована земля роздавалася, розуміється, осадникам, та й не їм, а правильніше, взагалі не осадникам, а тим, хто давно там проживав. Їх пізніше стали вважати осадниками (колоністами). Це одна сторона справи. Друга – він був вірний тезі: «Не маєтки утримають польськість на сході, а селяни, бо не ті часи». Час прирік його на таку, а не іншу політику. Але цей же ж Юзевський підтримував українську культуру, створював українські осередки, лояльні до держави. Отже, певну роботу проводив. Їй загрожували українські націоналісти, які розуміли, що Юзевський підступно, якимось ззаду, залагоджує конфлікт, тобто з тильної сторони магазину, а не з входу. Він давав землі українцям і давав полякам. У моїй книжці *Українське питання в Польщі в 1923-1929 рр.* про це ясно сказано і чітко розмежовано політику Пілсудського й Вітоса. Всі це нині промовчали.

І ще один момент, на який звернув увагу професор Айненкель, – становище українців за кордоном, за Збручем. Якби вони там опинилися, то зазнали б чорної трагедії голоду, терору і Бог знає ще чого. Ці події мали відгук, і це торкнулося навіть радянського консула у Львові, комуніста Юрія Лапчинського. Але комуніста народного – після трагічних подій в радянській Україні «радянське фільство» спало. Чи зникло повністю? – Ні, щось залишилося, але, однак, ослабло. Прошу не плутати з русофільством; русофільство – поняття культурологічне і широке, не хочу в це сьогодні вдаватися. Говорю про «радянське фільство».

Цілком залишено поза увагою досить важливу річ. Польський уряд Пілсудського і угодові кола з УНР у 1927 р. розпочали переговори, предметом яких стала проблема участі війська на випадок війни чи повстання в Україні. Робити це Польщу зобов'язувала ідея прометеїзму: надавати допомогу всім народам Радянського Союзу, які хочуть визволитися від більшовизму. Переговори, які велися на найвищому рівні протягом двох років, були багатообіцяючими. Як бачимо, у цьому напрямку проводилася певна політика, але в ті часи нереальна. Бо ж Росія трималася залізного правила, її політика була реальною, не раз дуже прикрою для оточуючих, але послідовною. Хотіла буцімто будувати соціалізм у своїй країні, а, по суті, готувалася до агресії. Гітлер випередив її.

Треба також згадати розмови з 1927-1928 рр.: в польському війську опинилися українські кадри, як на рівні офіцерів, так і на рівні молодшого офіцерського складу, які мали б командувати армією у випадку залучення до зброї українців.

Справа церкви. Пан Пачковський сказав, що після Другої світової війни Православна церква отримала автокефальність. Ні. Церква дістала її набагато раніше, але з Константинополя, а не з Москви. Однак ієрархи Православної церкви побоювалися, перш за все, українізації, яка могла мати як позитивні, так і негативні наслідки. Треба було виважити, в якому напрямку йти. Така концепція вагання, але підтримка державної асиміляції здобувала прихильників, а занепадала разом із смертю Пілсудського, і тоді дійсно появилися ті славнозвісні Гриньки, про яких вже згадували.

Теодозій Старак: Не буду входити в деталі вислуканих рефератів, хоч маю записаних декілька зауважень. Частина їх вже висловили проф. Тожецький і проф. Пачковський, а ще будуть інші.

Я хотів порушити тільки одне питання, яке виплинуло під час перерви в розмові з панею проф. Шептицькою. Питання ролі Церкви

в політичному житті і взагалі в ситуації, яка панувала в Західній Україні у міжвоєнний період. У доповідях про це згадано, але я хотів би детальніше на цьому зупинитися.

Перше. Роль Римо-Католицької церкви у цей час у Західній Україні. Римо-Католицька Церква була фактично державною і використовувалась в значній мірі для денационалізації українського населення. Була тенденція ототожнювати віросповідання з національністю і вважалося, що кожен римо-католик це поляк. А тому Галичина була позбавлена в 30-і роки великої кількості інтелігенції. Стояло питання так: або переносити метрику до костела, що було рівнозначним відреченню від своєї національності, або ж виїжджати на роботу десь на чисто польські терени. Тому сотні, а може й тисячі представників української інтелігенції були змушені виїжджати з Галичини. Це один з факторів, який впливав на ситуацію українців в тогочасній польській державі.

Друге питання, про яке тут не згадувалося, це роль Греко-Католицької церкви і особисто митрополита Шептицького в політичному житті Західної України, передусім, Галичини. Може це окреме питання, але воно нерозривно пов'язане з іншими.

Справа в тому, що вплив Церкви на політичне життя в Галичині був дуже великий. Пан проф. Тожецький порушив проблему єпископа Хомишина. Його звинувачували багато в дечому – у різних смертних гріхах, але це правда, що єпископ Хомишин ніколи не був відступником від свого народу. Він був за те, щоб укріпити Церкву. Можливо, в деяких поглядах чисто церковного характеру він розходився з митрополитом Шептицьким, але він не проводив жодної антиукраїнської лінії.

І останнє питання. Це питання Православної церкви. Пан проф. Тожецький вже висловив репліку на адресу проф. Пачковського відносно Православної церкви на Волині. В ті роки в СРСР церква практично не існувала.

Друга річ. Спроби поширення автокефалії на Холмщині і Волині сприймалися польською державою як антидержавні, оскільки це означало, що Православна Церква почала б відігравати таку ж роль як Греко-Католицька церква в Галичині. Тому Автокефальна православна церква підтримки не мала. І не могла мати.

В рефераті проф. Айненкеля прозвучала фраза про те, що на Холмщині і Підляшші польське населення становило більшість. Так, але тут пан професор забув маленьку деталь; половина цього населення після 1875 року відмовилася переходити на православ'я, ці люди стали римо-католиками. Це було рівнозначним ополяченню. Так, що велика частина населення Холмщини, Підляшшя – це якраз ті люди,

які відмовилися в той час переходити на православ'я. Відомо, якими методами на Холмщині й Підляшші «насаджувалося» православ'я після ліквідації унії. Методи були жорсткі. Ці села довгий час не мали священиків, ховали покійників без священика, самі хрестили дітей і т.д. Потім повільно-повільно це населення поділилося – частина стала православними вірними і є ними донині. Я не вбачаю в цьому якогось зла, лише констатую факт. Інша частина того населення стала римо-католиками, що на той час трактувалося рівнозначно з польською національністю.

Я хотів би, щоб ці моменти були також враховані, бо роль Церкви в польській державі у міжвоєнний період була дуже велика, і особливо на етнічно українських землях. Дякую.

Михайло Швагуляк: Тут досить докладно говорилося про різні сторони українсько-польських відносин на західноукраїнських землях у міжвоєнний час. І проф. Тожецький, і пан Старак істотно доповнили ці знання. Разом з тим, саме доповіді й виступи свідчать про те, що тут далеко не все досліджено. Наш семінар далеко не на всі питання зможе дати відповідь. Очевидно, починається, чи може вже проводився копітка робота, залучаються нові люди до цієї наукової праці. Є потреба в залученні нових фактів, нових джерел. В тих оцінках і в трактуванні подій, які ми тут почули, є чимало, можна сказати, застарілого. Ми робимо іноді скоропальні оцінки, трактування і виносимо не зовсім обґрунтовані судження. Наприклад, потребує серйозного дослідження такий момент в українсько-польських відносинах, як зовнішно-політичний фактор, об'єктивні обставини тих відносин – як вони впливали на цю сторону.

Пан професор частково порушив питання Ризького миру. Були і інші моменти, які потребують ґрунтовного розгляду, зокрема, рішення Паризької мирної конференції і їхній вплив на українсько-польські відносини. Ми в своїх дослідженнях дуже мало уваги цьому приділяємо. А це була одна із об'єктивних причин, які визначали ці відносини; цей конфлікт неможливо було розв'язати, неможливо було вирішити.

Не є дрібною проблемою – проблема відносин між Польщею і Угорщиною. Ідея польсько-угорського союзу виникла ще напередодні Паризької конференції. Паризька мирна конференція часто робила голосні декларації, що базувалися на тезах Вільсона про самовизначення націй. Насправді конференція часто намагалася якнайдалі відійти від *status quo ante bellum*, причому просувалася не вперед, а назад. І замість німецько-російського конфлікту чи супереч-

ностей, з'явилася ціла серія інших суперечностей, в тому числі і українсько-польські конфлікти з часів Х-XIV століть. Це була специфічна міжнародна основа і підкладка відносин між українцями й поляками. На ній народжувалася ідея союзу між Угорщиною й Польщею. Цього прагнули угорці й поляки. Звідти виходила ідея спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Але коли Словаччина була передана Чехії, а Закарпатська Україна була також передана Чехії, то це стало однією з головних причин того, що нововідроджена Польща рушила у Східну Галичину у пошуках спільного кордону з Угорщиною. І ми знаємо, що ця суперечність набрала нового вигляду вже у пізніші часи, у 1938-1939 роки. І це було однією з причин подальшого ускладнення відносин між українцями і поляками, і навіть конфлікту, який пізніше вже не вдалося стримати.

Це один із моментів, який потребує серйозного аналізу в цілому комплексі подій того часу.

Далі постає питання про позиції, з яких виходили українці й поляки у взаємному ставленні і взаємооцінках.

Тут уже наголошувалося на тому, що поляки вийшли переможцями у війні 1918-1919 років і підходили до українців як до переможеної сторони. Звичайно, ставилось питання так, щоб українська сторона визнала цю реальність. Це була політика ставлення перед фактом. Звідси визначалося місце українців у нововідродженій польській державі. Я тут не буду чіпати впливу ягеллонської та інших ідей, які впливали на становище польських політичних середовищ, їх впливу на українську політику. Але ми мусимо рахуватися з тим, що українці, увійшовши до складу польської держави, мали за плечима, хоча й невеликий час, досвід власної державності і боротьби за неї. Рішення 1918-1919 років для українців мали кардинальне значення. Я маю на увазі проголошення незалежності і ідею, реалізовану в січневій злуці 1919 року. Такі ідеї й думки охопили не тільки політиків, а й широкі верстви населення – те, що ми називаємо іноді суспільністю – активною частиною населення, зв'язаною, насамперед, з політикою. Українці (я маю на увазі більшість українських політичних середовищ) нижче тої лінії вже не опускались.

Тут фрагментарно згадували т. зв. угодові середовища. Можна з певністю сказати, що майже всі українські політичні сили стояли на позиціях державності. Одні з них, зокрема ліберальний напрямок українського націоналізму, були в опозиції до Польщі, і таку позицію вони зберегли до середини 30-х років. Потім відбулися певні зміни. Революційний напрям (і тут його згадували, про це найбільше пише польська історична література) ставив питання просто – національна

революція і відродження української держави на всій території України. Соціалістичні угруповання також були прибічниками Української незалежної держави. І з цим треба було рахуватися.

І врешті, тут згадували Хомишина, Шептицького і Греко-Католицьку церкву.

Якщо проаналізувати політичну позицію всіх цих груп, цієї соціальної групи, то ми можемо їх об'єднати (умовно, звичайно) у якусь певну єдність. Сюди можна віднести верхівку греко-католицького духовенства, верхівку української кооперації, інтелектуальні кола, які, умовно кажучи, стояли на консервативних позиціях. А часто і декларували ці позиції, насамперед, в політичному плані. І ця група, незважаючи на велику різницю між підгрупами, мимо незгод між Шептицьким і Хомишином, стояла на позиціях української державності. Ідеологом цього напрямку був Степан Томашівський – визначний український історик, який всі 20-і роки присвятив опрацюванню ідеї української державності в новому варіанті. Він вважав, що поразка української революції ставить перед українцями завдання по-новому підходити до ідеї державності. Він був ідеологом. Хомишин, будучи лідером цієї групи, мав за плечима групу визначних українських політиків. Одні з них відвернулися від революційно-активної діяльності, від атеїзму, а інші дотримувалися консервативних позицій. Це Володимир Охримович, Іван Кревецький, Осип Назарук. Лідером та теоретиком цього угруповання, безумовно, був Степан Томашівський, а патроном – Хомишин. І тут потрібен новий погляд, а також дуже серйозний аналіз діяльності цієї групи. Створена ними у 1930 році партія, за їх задумом, мала стати центром гуртування усіх консервативних сил. Але вона не зреалізувала своїх намірів тому, зокрема, що вже був створений Український католицький союз. Відбулася певна атомізація цих консервативних сил. Потрібно змінити погляд і на Український католицький союз. Деякі польські автори називають Український католицький союз – католицькою ОУН. Це є абсолютно неправильним. Український католицький союз, якщо уважно проаналізувати, це була своєрідна консервативна прибудова до УНДО. Там гуртувалися консерватори з табору УНДО. Оцей табір мав якраз найбільш продуману ідею, концепцію взаємин із Польщею, випрацьовану Томашівським. Вона полягала в тому, що українці повинні досягти в умовах Польщі – автономії, національно-територіальної автономії.

Група Твердохліба практично нікого не представляла. Це була зовсім невеличка група і в українському середовищі її просто не визнавали. Вона штучно підтримувалась польською стороною і говорити про неї, як політичний фактор, не варто.

А інша справа – українські католицькі середовища. Але оскільки в мене вже зовсім мало часу, я заторкну лише окремі факти, які свідчать про досить цікаву й послідовну позицію деяких українських середовищ в українсько-польських взаєминах.

По-перше. Переговори 1921 року не досліджені жодним із сучасних авторів – якось вони забуті. Справа в тому, що тут цікавою була позиція польської сторони. Польська сторона – її в якійсь мірі представляв Дашинський – знайшла Шептицького в Римі (він у той час починав свою подорож по Західній Європі, а потім до Сполучених Штатів Америки й Канади) і там запропонували українській стороні автономію, створення сейму і відповідних органів управління в Галичині. Створення навіть збройних сил – українських збройних сил, в певних рамках. Переговори вів Порай-Мадейський (не виключаю, що це здійснювалось за особистим дорученням маршала Пілсудського). Крім того, до переговорів долучилися єпископи – Теодорович і Сапєга. В результаті Шептицький погодився підняти ініціативу з метою українсько-польського порозуміння. Переговори були перенесені до Львова. Потім, за дорученням львівської групи консерваторів, Тит Войнаровський, відомий церковний і громадський діяч, їздив до Варшави, мав зустріч з тодішнім міністром закордонних справ Скірмунтом. Були досягнуті домовленості, що Тит Войнаровський поїде до Відня, де знаходився уряд Петрушевича, на переговори із цим урядом. В польському уряді було створено комісію з чотирьох осіб на чолі з Мацеєм Ратаєм, тодішнім міністром освіти. Після попередньої домовленості з Петрушевичем ця група мала виїхати до Відня на переговори. Про це був повідомлений польський посланник Шарота. Одержав відповідні інструкції, але спроба закінчилася повною невдачею. Українці запідозрили з польського боку маневр, щоб відтягнути українське питання від обговорення в Лізі Націй. А певні кола, зокрема ендецькі, зробили все, щоб ці цілком таємні переговори стали відомі широкій публіці. Переговори були зірвані. Це я назвав тільки один з моментів. Ініціатором цих переговорів з українського боку були консервативні угруповання. У 1926 році після травневого перевороту Томашівський сам хотів їхати до Варшави на зустріч з Пілсудським чи кимось з його оточення – вести переговори. Він там прийнятий не був, зустріч не відбулася.

Потребують докладного аналізу переговори 1930-1931 років. Ми чомусь не помічаємо активної позиції в той час з польського боку Валерія Славека, який виступив з ідеєю широкого польсько-українського порозуміння. Але більшість керівників тодішнього режиму санації не підтримали його.

Події 1935 року. Треба сказати, що ми, мабуть, все-таки односторонньо оцінюємо угоду 1935 року, т. зв. нормалізаційну угоду. Це не була угода між урядом і Українською парламентською репрезентацією. Це була лише виборча угода між міністром внутрішніх справ Польщі і лідерами Української парламентської репрезентації і вона носила дуже обмежений характер, а в результаті – закінчилася повною невдачею.

І нарешті моменти, які також зовсім маловідомі і не досліджувались в історичній літературі.

Після падіння Карпатської України, на порядок денний німецької політики стало питання відносно Німеччини й Польщі. Відносини загострилися. До Варшави прибув Йосип Сліпий, який зустрічався з Шембеком, віце-міністром закордонних справ. Це була спроба прозвудувати ґрунт для українсько-польського порозуміння. І нарешті, в травні 1939 року вже за дорученням українського контактного комітету, тобто представництва більшості українських партій, майже всіх легальних партій, до прем'єр-міністра Польщі Славоя-Складковського прибула група лідерів УНДО на чолі з Василем Мудрим.

Мова йшла про те, що українці повинні визначити свою позицію. Було попрошено заявити, чи готова Польща надати українцям автономію. І чи готова польська сторона провести реформи в українському питанні. Заява була категорична й рішуча: ніхто в Польщі не збирається проводити ніяких реформ (це Австрія проводила в свій час реформи) і ніякої автономії українці в Польщі не одержать.

В результаті у Центральному комітеті УНДО було сформовано дві групи: одна орієнтувалася, все-таки, на всяк випадок, на Польщу, якщо у Польщі, в польських керівних колах одержать верх прибічники порозуміння з українцями, взаємовигідного порозуміння, і друга група, яка на випадок німецько-польської війни мала шукати порозуміння з німцями.

Польська сторона фактично підштовхала українців до такого кроку. Але не буду тут робити глибоких висновків, тому що згадані тут лише окремі факти, які свідчать, що в українських політичних середовищах також були надії і навіть активні заходи, щоб досягти якоїсь домовленості. Але треба сказати, що польська сторона не дала їм практично жодного шансу для реалізації.

Потреба глибоких, всебічних досліджень тепер назріла, і спільними силами, навіть методами координації ми повинні далі вести ці дослідження, не вдаючись до взаємних звинувачень, не шукаючи винної сторони і не виносячи вердиктів. Це не входить у наше завдання. Ми зібралися для того, все-таки, щоб визначити причини

тих подій, дати їм інтерпретацію і дати підстави для подальших досліджень. І з часом дати політикам цікавий матеріал для роздумів. Дякую за увагу.

Анджей Сквишпек: Проф. Кучерепа засвідчив, що українці не з власної волі опинилися у польській державі. Варто, однак, задуматися: а що зробили українці, щоб у цій державі не бути? Поляки мають за собою двадцятилітній період неволі, чотири чи п'ять повстань, а дискусії істориків на тему доцільності шляхів до незалежності тривають до сьогодні. Якщо Пілсудський критично зауважував, що поляки хотіли б мати самостійність «за три гроші і дві краплі крові», то в призмі того бачення можна сказати, що українці хотіли, щоб їм за незалежність хтось доплатив.

Розумію, є певні тенденції, певні наміри, але вони висуваються елітою і в зв'язку з цим розповсюдження тих намірів чи старань еліт на весь народ грішить відходом від реалізму. Тут професор Айнєнкель згадав Ризьку угоду. Це наступне питання, яке хочу порушити у своєму виступі. А саме: що зробили українці, щоб використати цю воєнну ситуацію для зміцнення своєї державності? Зрештою, війна не припинилася в момент підписання польсько-радянської мирної угоди.

Наступне. Якщо говорити про підтримку поляками українських намагань у двадцятому році, то потрібно вважати, що цю війну поляки програли. Про це тут не згадувалося. Тоді це було залагоджене за десять хвилин. Йоффе витягнув вірчі грамоти від російської і української сторін (так дійсно було) і вони були визнані. Отже, тоді було наперед вирішено щось важливе. Ця Ризька умова, на мій погляд, відіграла в історії України роль, подібну до Брестського договору в історії Польщі на її шляху до незалежності. Брестський договір негативно оцінюють польські історики. Однак, він викликав певний розголос в міжнародному масштабі. Чи не варто було б підійти до Ризької умови з того боку, що Україна вперше дістала міждержавне визнання? Не говорилося тут і про те, яку оцінку дістала ризька умова в очах української еліти. Як бачимо, це не є таким однозначним. Коли я прислухався до дискусії, в мене склалося враження, що східний кордоном України є Прут і Збруч, а, власне, далі Україна не поширюється. Трохи дивно, та декларація, на яку сьогодні посилаємося, була підписана у Києві, отже, за цими межами. Не про це йдеться, щоб когось критикувати, а про те, щоб усвідомити собі: говоримо про польсько-українські стосунки, зведені до внутрішніх реляцій. Вони – то ще не вся сукупність польсько-українських відносин. Розуміється, тут відсутня рівність сторін: поляки мають державу, українці її не мають.

і тут проблема їх економічного статусу, громадянських прав і т.д. Дивлячись правді в вічі, ми повинні звернути увагу на певний регіоналізм і польської сторони не представляти так монолітно.

У мене до української сторони, яка має документи, питання: як виглядає збут масла знаменитого українського молочного кооперативу з «Маслосоюзу» на теренах Польщі? Де знаходило свій збут це масло, а де його бойкотували? Думаю, що це дало б відповідь на багато питань, між іншим і на наступне питання: чому політика Варшави відрізнялася від політики місцевих влад? Політика Варшави була тут, зрештою, цікаво представлена, наприклад, у контексті Польсько-українського інституту.

Нарешті справа щодо якої я не маю власної точки зору, і хотів би на неї звернути увагу дискусійців. Сам для себе хотів поррахувати, скільки було поляків, а скільки, власне, українців. Згідно загальнодоступної статистиці, виявляється, що кількість поляків не співпадає з кількістю католиків, кількість українців з кількістю уніатів і православних, а також число людей, які говорять єврейською мовою, з числом людей мойсеєвої віри. Якби спробувати все це якось розкласти, побачимо аж ніяк не дрібненькі групи, які декларують релігійну приналежність до однієї групи, а мовну приналежність до іншої. На мою думку, в дискусіях про ці групи людей ми забули.

Костянтин Кондратюк: Шановне панство. На мій погляд, як представника української сторони, проф. Айненкель зробив змістовну, об'єктивну доповідь, з багатьма положеннями якої можу погодитися. Справді, коли порівнювати життя в радянській Україні і українців Західної України під польською державою в 30-і роки, то можемо сказати, що воно дуже різнилося. Як би там не було, все ж таки міжвоєнна Польща, це була республіка, в якій діяла величезна кількість політичних партій, в тому числі і українські, і діяли вони легально. Була Українська парламентарна репрезентація і можна погодитись із шановним професором про те, що в 30-і роки були створені певні умови для розвитку української кооперації, і вона набирала тоді сили, і мені здається, що пан професор об'єктивно, зважено окреслив і те, що були певні перепони для українців в плані шкільництва. І про це говорив професор Кучерепа.

Українці добивалися свого університету у Львові безуспішно, але головне не було зроблено: уряд не надав в межах тодішньої польської держави автономію українцям – широку національно-культурну автономію. Хочу ще декілька слів сказати про одну проблему, яку тільки було перераховано. Це економічна проблема.

В міжвоєнний період у Польщі проводилася аграрна реформа. Вона проводилася і в етнічно польських землях, а також – Східній Галичині і Західній Волині. Вона розпочалась, як відомо, ще в 1919 році, коли сейм Польщі схвалив основи земельних реформ. Головною їхньою метою було те, щоб за рахунок частини державних і нераціонально організованих поміщицьких маєтків зміцнити селянство. В першому параграфі зазначалося, що аграрний фонд Польщі повинен базуватися, перш за все, на сильних, здорових і здатних до інтенсивного виробництва селянських господарствах, заснованих на приватній власності різного типу й величини. Вже в наступному, 1920 році, сейм схвалив виконавчі правила до основ земельної реформи. Цей законодавчий акт передбачав щорічне парцелювання урядом 200 тис. гектарів державних земель, занедбаних маєтків і поміщицьких господарств, для яких було визначено вищу норму землеволодіння до 60-и гектарів у промислових приміських зонах; 180 гектарів – у сільськогосподарських, а для східних воєводств, тобто українських і білоруських – до 400 гектарів. Земля понад норму підлягала викупу і призначалася на парцеляцію і осадництво.

На мій погляд, в економічному плані цей закон був явно прогресивний і ліберальний. Він сприяв розвитку ринкових сільськогосподарських відносин, розширенню застосування сільськогосподарських машин, запровадженню прогресивних сівозмін. Однак тут, як і в багатьох інших питаннях був нюанс, який, звичайно, був українцям не на руку.

При втіленні цього закону в життя гору брали політичні мотиви і національні чинники. Тут вже проф. Тожецький згадував прем'єр-міністра тодішньої Польщі – лідера селянської партії – Вітоса, який вважав, що уряд повинен проводити реформу, перш за все, в інтересах держави. Він пропонував, щоб вся земля в Східній Галичині і Західній Волині, що підлягала відчуженню через перевищення встановленої норми, згідно з законом відійшла до рук цивільних і військових польських поселенців, які завоювали цю територію. Ось за таким рецептом вона практично проводилася в життя у 20-30-х роках.

Зрозуміло, що переселенці з корінних польських земель, які опинилися на Східних кресах, отримали землю, допомогу, кредити, то й там укорінялися, і їхня чисельність поступово збільшувалася. За офіційною польською статистикою, під кінець 30-х років уже нараховувалося в Західній Україні 47 тисяч осадницьких господарств. Скільки було колоністів, польських осадників – точних даних ми, звичайно, не знаємо. Є дані – приблизно 200 тисяч, тобто 200 тисяч оцих людей опинилося на території Західної України. Місцеве населення дуже часто не мало грошей, щоб купити землю, а земля коштувала дорого.

і ціни на неї зростали. Політика польського уряду полягала у протегуванні своєму населенню, не враховувала інтереси місцевих українських селян. Це приводило до того, що взаємини між українцями і колоністами – польськими переселенцями, були в той час вкрай напружені. І зрозуміло, що, коли вибухнула Друга світова війна – все це перенеслось уже на другий етап. Дякую за увагу.

Микола Кучерепа: З цікавістю вислухав виступи дискусантів. Щодо зауважень шановного проф. Анджея Пачковського. Він зупинився і акцентував свою увагу на тому, що непотрібно відокремлювати національну політику II Речіпосполитої щодо українців і по відношенню до таких національностей, як німці. Я розумію – він мав на увазі ще й інших: жидів, литовців, білорусів. Справа в тому, а це вже є аксіомою, що доля польської держави залежала від правильного вирішення українського питання – адже ж третину населення Польщі становили українці. Тому це питання, я думаю, заслуговує на окремий розгляд як в контексті всієї національної політики, так і в контексті окремої національної політики.

По-друге, величезна кількість звітів Міністерства внутрішніх справ акцентує саме на українській політиці. Візьмемо, наприклад, звіти посольств, консульств Польщі. В них акцентуються українські проблеми. І я думаю, що все-таки тут правильно робити акцент на українській проблемі в Польщі у міжвоєнному часі.

Погоджуюся з проф. Анджеєм Пачковським у тому, що більш досконало і більш акуратно потрібно підходити до дефініцій. З дефініціями потрібно ще активно попрацювати.

Далі. Щодо зауважень вельмишановного пана проф. Тожецького. Можливо, тут закралася, пане професоре, помилка. Я не говорив про повстання, а говорив лише про ті партизанські групи і окремі загони, які робили напади, рейдували по території Західної України. Дійсно, про повстання, як організовану акцію на Волині, можна говорити у 1924 році – це була ініціатива одного із керівників комуністів – Форналя. Тут була певна організація. Але ж ми знаємо, що у квітні 1924 року більшість організаторів і членів цієї підпільної організації були заарештовані і повстання не відбулося. Натомість, ми можемо говорити про партизанські дії пізніше, у 1932 році в Ковельському і в Камінь-Каширському повітах. Це були дійсно збройні сутички комуністичних партизанів не лише з поліцією, а навіть з регулярним військом. А це потрібно розрізняти.

Тут виступив проф. Кондратюк і моє становище полегшив, тому що розповів про земельний фонд для осадників.

Щодо політики Юзевського. Я знаю – вже появилось декілька статей, детальних монографій, зокрема, *Jana Kęsika Zaufany Komendanta, Włodzimierza Mędrzeckiego Województwo Wołyńskie*, де дана досить повна оцінка політики Юзевського. Але не забуваймо те, що фігура Юзевського дуже суперечлива. Він розумів, прекрасно розумів, як колишній заступник міністра внутрішніх справ в уряді Петлюри, необхідність польсько-українського порозуміння. Наприклад, коли він їхав на Волинь, то сказав Пілсудському, і так думає пізніше, що їде як: „maż zaufania Ukraińców i również maż zaufania Polaków”¹, але цього не сталося – він не став ним. Це підтверджують чисельні архівні документи. Не став він „meżem zaufania” сторони української. Ось перед Вами вирок суду українцю Олександру Куцу, який намагався вбити Юзевського. Куц був заарештований, а пізніше засуджений на шість років тюремного ув’язнення.

Далі. Ось лист колишнього президента м. Луцька, підполковника Мечислава Венжика, який зберігається у Центральному військовому архіві в Рембертові. Це лист до міністра військових справ, в якому автор прямо говорить, що „Wojewoda Józewski jest zdrajcą narodu polskiego”² і необхідно зробити все, щоб його усунути. І повірте, це не один такий лист. Таких листів багато – це свідчить про суперечливість особи Юзевського.

Щодо ролі ВУО. ВУО діяло лише територіально – на Волині: Волинське українське об’єднання мало приблизно 5 тисяч членів. В основному це були колишні петлюрівці, які, безперечно, йшли на співробітництво із Юзевським. На основі документів, на основі вивчення величезної маси документів, можемо ствердити, що ВУО все-таки не стало провідною політичною організацією на Волині. Погоджуюся з тим, що воно сприяло культурному розвитку краю.

Але, повертаючись до Юзевського, потрібно сказати і вказати на те, що, з однієї сторони, він же ж – прихильник польсько-української співпраці, він же ж поборював ті прояви українського національного життя, які виходили поза межі його уявлень. Я опираюся на такі документи: „Referat Wojewody Wołyńskiego na temat likwidacji legalnych nacjonalistycznych organizacji ukraińskich na Wołyniu w okresie 1928-1937”³. Ліквідація «Просвіти», – зазначається у згаданому до-

¹ Як довірена особа українців, а також і поляків.

² Воевода Юзевський – зрадник польського народу.

³ Реферат волинського воєводи про ліквідацію українських легальних націоналістичних організацій на Волині у 1928-1937 рр.

кументі, – пройшла у чотири етапи. На першому етапі у 1928 р. зліквідовано 318 осередків, які нараховували 7244 члени,
– в 1929 р. – 49 осередків з 2380 членами,
– 1932 р. – 216 осередків з 6109 членами,
– 1936 р. – 47 осередків, в яких було 1907 членів. Відповідно – такої організації як «Просвіта» на Волині не стало.

Говоримо про економічний розвиток. Бачимо, що, безперечно, великий вплив мали кооперативи, які підлягали РСУК-ові – Ревізійному союзові українських кооперативів. Вони також були ліквідовані. Дякую.

Антоні Піза: Тут проскочила така думка: Ризьку умову порушила польська сторона і що це є певного роду проявом нелояльності, яка пізніше спричинила серйозні клопоти в пізнішій історії українського народу. Можна з цим погодитися. Але я хочу нагадати, що ідея союзу Петлюра-Пілсудський була ж, між іншим, одним з намагань утворення незалежної української держави. Польська сторона декларувала допомогу в утворенні такої держави і зі своїх зобов'язань вивільнювалась. У відношенні до заангажованих польських сил, український вклад був, однак, мізерний. Після варшавської і наступних переможних битв польського війська, маршал Пілсудський сказав (потім, зрештою), перепрошував українських офіцерів – і слушно, і що з самим польським військом він вдруге на Україну і на Одесу не піде. Самі поляки не виборють незалежної України. Для цього потрібен був би досить істотний український вклад. Можна задати питання, а скільки ж українців воювало в той час проти Польщі в рядах Червоної Армії? Напевно, незрівняно більше, ніж на стороні Петлюри і Пілсудського. І ще справа університетів. До кінця Першої світової війни на дуже широкій, у кілька разів більшій території російської України було три університети – у Києві, Харкові і Одесі. Всі вони були російськомовні, не було ні одної української кафедри. Натомість на території значно меншій, у Східній Галичині – і так, дійсно не було українського університету, але польські галицькі власті – а це справа досить голосна в «публіцистиці», і є маса матеріалів на цю тему, напр. в „Świecie Słowiańskim”, який можна було прочитати у Львові, – погоджувалися створити український університет з цією лише умовою, щоб не у Львові, а в іншому галицькому місті, а також пропонували створити і зрештою створили, галицькі кафедри, які ефективно функціонували.

Міхал Клімецький: Хочу порушити побічне питання, яке починає виринати в нашій дискусії: що українці зробили для отримання своєї незалежності в роки Першої світової війни і під час т.зв. польської

війни? Виходячи з відомих мені документів і джерел, м.ін. російських, київських, варшавських видно, що зробили все, що можна було зробити у цій складній ситуації, в якій вони опинилися. Але чи завжди були це дії, які мали шанс на швидке й успішне вирішення і чи в майбутньому такі дії не оцінить історія як безвихідь? В Західній Україні всі зусилля дипломатичних українських еліт концентрувалися, принаймні, в Першій світовій війні, на створенні з Галичини окремого коронного краю з власним сеймом, інституціями, краю зукраїнізованого. Після розпаду Австро-Угорської Імперії була зроблена спроба утворення Західно-Української Народної Республіки, держави, з якою ми вели дуже тяжку, запеклу війну до половини липня 1919 р. Хочу нагадати, ми ці війська вигнали, але не розбили. Із відомих мені документів випливає, що до березня 1919 р. на Галицькому фронті перебувало від 60 до 63 відсотків військ, які були у розпорядженні польської сторони. Польська дипломатія мусила прикласти великі зусилля, не завжди, зрештою, успішно, щоб нейтралізувати дії представників різноманітних галицьких місій на терені Західної Європи. Зрештою, то справа ширша.

Натомість проблема Української Народної Республіки або Великої України є нечувано складною. Ця проблема впливає одночасно з формуванням польської державності. Українці, проголосивши у січні 1918 р. IV Універсал, створили власну державу, яку, аналогічно до Королівства Польського, визнали центральні держави. Українці змогли створити уряд, щось на зразок парламенту, власну адміністрацію, розв'язали проблему відносин з радянськими державами. Трагедією тогочасної ситуації було зіткнення різноманітних сил. Проте і надалі існувала можливість суверенності в майбутній демократичній Росії. То був вибір, який почав виразно представляти гетьман Скоропадський. Повстання Петлюри, підтримане Січовими Стрільцями (не Українськими Січовими Стрільцями, а повстанською самостійницькою українською формацією, що виникла під час Першої світової війни) вирішило це питання на користь повної незалежності Української Народної Республіки. З матеріалів Двійки, з січня чи лютого 1919 р. виникає, що Петлюра в цей час мав у розпорядженні більш-менш регулярну військову силу чисельністю 50 тисяч. Він міг розраховувати додатково на 50-тисячне повстанське військо. Не хочу настоювати на цих цифрах, вони вимагають підтвердження. Важко визначити, яке значення мала позиція української держави для польської політики. На основі деяких досліджень польських істориків можна сказати, що для Пілсудського українська справа вже тоді, на початку 1919 року, була дуже ваговою. Він мав багато даних і підстав визнати Україну як

можливого доброго союзника, або грізного противника. Про це свідчить праця Дзеванського, видана англійською мовою, чи праці сучасних українських істориків, зокрема, праця Павлюка. Цілий ряд заходів, здійснюваних Пілсудським – висилання офіційних і неофіційних місій (адже при українському уряді були польські військова й цивільна місії, які лише в квітні дев'ятнадцятого року евакуювалися через Одесу до Польщі), контрверсійний союз Курдиновський [?] – Падеревський – і пізніший союз з Петлюрою, звичайно, з польської сторони були актом доброї волі. Натомість, що могли нам запропонувати українці? Держава, яка знаходилася у стані війни з могутнім східним сусідом, повинна була зробити вибір. Зробити це в той час дійсно було важко. Декларації тодішніх українських урядів, що змінювалися один за другим, на мою думку, свідчать, що з одного боку виразно вимальовувалася пропольська політика – без ентузіазму, сказав би, навіть, з неохочим прагматизмом. З іншої сторони, був досить сильний тиск різноманітних українських середовищ, переконаних у тому, що можна втримати конфлікт із західним сусідом і скерувати всі сили проти радянських республік. Українська держава дійсно впала після дуже важких і запеклих боїв, перш за все з росіянами, і не лише з червоною грізною Росією, а й Росією Денікіна, яка мала величезну підтримку Заходу. Якщо глянемо на озброєння Денікіна, то можемо сказати, правда з деяким перебільшенням, що союзницькою амуніцією було розстріляно Українську Народну Республіку. В цей час (говорю про грудень) перемагає пропольський вибір. Маємо відому декларацію від 2 грудня, внаслідок якої розвиваються польсько-українські відносини на військовому рівні. Якщо прослідкувати за розвитком цих відносин, то вони розгорталися блискавично. За моїми джерелами, на фронті в цей кульмінаційний період польсько-української війни знаходилося від 15 до 20 тисяч першокласних українських відділів, розкиданих по двох чи трьох напрямках в Галичині. Для того часу то було справді дуже багато. Умова підписана у квітні 1920 року допомогла Петлюрі отримати короткочасну перемогу. Із середини літа польська й українська армії почали відступати. В таких драматичних умовах важко організувати яку-небудь армію. Але українська армія протистояла знищенню; відступаючи разом з польськими військами, вона, зберігала свої бойові якості. Щоб не входити в деталі, справу польсько-українського союзу поставив би в іншій площині. Не піддавав би сумніву зусилля українців, спрямовані на відбудову власної держави; вважаю те, що мало місце в кінцевий період Першої світової війни (а тут повністю

погоджуюся з українською літературою), було для України випробуванням, з якого вона вийшла в міру переможно. Слушно ствердив проф. Айненкель, що ми мали дипломатичну підтримку, підтримку Заходу, чого українцям ніколи не вдалося здобути, бо для Заходу українське питання було по суті російським питанням. Поставив би проблему української суверенності наступним чином: наскільки існуючі умови, наскільки незнання Західної Європи, рішення Паризької конференції паралізували можливість здобуття незалежності України? З другого боку: наскільки складною була ситуація постросійської держави, яка перебувала у стані революції, при тій анархії і бандитизмі і лише після того, як подивимося на те підґрунтя українського самостійницького руху, ми можемо усвідомити, оцінити зусилля, які приклали східно- і західноукраїнська еліти в той час. Ефектом тих зусиль є, зрештою, весь пізніший самостійницький рух України в міжвоєнний період, під час Другої світової війни і ще пізніше.

Український національний самостійницький рух у Західній Україні в 1939-1945 рр.

Український народ ніколи не припиняв боротьби за своє одвічне право бути господарем на власній землі. Навіть тоді, коли більшовиками була збройно завойована Українська Народна Республіка і її законний уряд опинився на чужині, кращі сини нашого народу продовжували національно-визвольні змагання.

Особливого розмаху набули вони в роки Другої світової війни, коли збройну боротьбу проти більшовицького і гітлерівського режимів очолила Організація Українських Націоналістів і створена нашим народом Українська Повстанська Армія. Саме ОУН-УПА була єдиною політичною і військовою силою, яка в той надзвичайно важкий час продовжувала боротися за незалежність України, на весь світ заявивши про свої програмові засади.

«Українська Повстанча Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних, самостійних державах, – це єдиний лад, який дасть справедливую розв'язку національного і соціального питання в цілому світі.

УПА бореться проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької „нової Європи”.

УПА з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних і фашистівсько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій, бо вони є знаряддям завойовницької політики імперіалістів. Тому ми проти російського комуно-більшевизму і проти німецького націонал-соціалізму.

УПА проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіалістичні цілі, „визволяв”, „брав під охорону”, під „опіку” інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст – поневолення, насильство, грабунок. Тому УПА бореться проти російсько-більшовицьких і німецьких загарбників, поки не очистить Україну від усіх „опікунів” і „визволителів”, поки не здобуде Української Самостійної Соборної

Держави, в якій селянин, робітник і інтелігент могли б вільно, заможнo і культурно жити та розвиватися.

УПА за повне визволення українського народу з-під московсько-більшевицького ярма, за побудову УССД без поміщиків, капіталістів та без большевицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів.

В українській державі влада вважатиме за найвищий свій обов'язок інтереси народу. Не маючи загарбницьких цілей та поневолення країн і пригноблених народів у своїй державі, народна влада України не витрачатиме часу, енергії та коштів на творення апарату гноблення. Українська народна влада всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу.

В лавах УПА борються українські селяни, робітники та інтелігенти проти гнобителів, за УССД, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок та новий суспільний лад:

1. За знищення большевицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян.

2. а) За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна – кооперативно-громадською.

б) За участь робітників у керівництві заводами, за фаховий, а не комісарсько-партійний принцип у керівництві.

3. а) За загальний 8-годинний робочий день. Понаднормова праця може бути тільки вільною, як і кожна праця взагалі, і робітник отримуватиме за неї окрему зарплату.

б) За справедливую оплату праці, за участь робітників у прибуткових підприємствах. Робітник отримуватиме таку зарплату, яка потрібна для забезпечення матеріальних і духовних потреб цілої його сім'ї. При річних підсумках господарського стану підприємств кожний робітник одержуватиме: у господарсько-кооперативних підприємствах дивіденд, а в національно-державних – премію.

в) За вільну працю, вільний вибір професії, вільний вибір місця праці

г) За свободу профспілок. За знищення стахановщини, соцзмагань, підвищування норм та інших способів експлуатації працюючих.

4. За вільне ремесло, за добровільне об'єднання ремісників у артілі, за право ремісника вийти з артілі та індивідуально виконувати працю і вільно розпоряджатися своїм заробітком.

5. За національно-державну організацію торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари.

6. За повну рівність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках, за вільний доступ жінки до всіх шкіл, до всіх професій, за першочергове право жінки на фізично легшу працю, щоб жінка не шукала заробітку в шахтах, руднях чи на інших важких промислах і внаслідок цього не руйнувала свого здоров'я. За державну охорону материнства. Батько сім'ї одержуватиме, крім плати за свою працю, додаткову платню на утримання жінки і неповнолітніх дітей. Лише в таких умовах жінка матиме змогу виконувати свій важливий, почесний і відповідальний обов'язок матері і виховательки молодого покоління.

7. а) За обов'язкове середнє навчання. За піднесення освіти і культури широкої народньої маси шляхом поширення мережі шкіл, видавництв, бібліотек, музеїв, кіно, театрів тощо.

б) За поширення вищого і фахового шкільництва, за невинний ріст висококваліфікованих кадрів фахівців на всіх ділянках життя.

в) За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, помешканнями та навчальними приладдями.

г) За всебічний гармонійний розвиток молодого покоління – моральний, розумовий та фізичний. За вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства.

8. За пошану до праці інтелігенції. За створення таких матеріальних основ праці, щоб інтелігент, будучи цілком спокійним про завтрашній день та про долю сім'ї, міг віддатися культурно-творчій праці: мав потрібні умови до праці над собою, постійно збагачував свої знання та підвищував свій розумово-культурний рівень.

9. а) За повне забезпечення всіх працюючих на старість та на випадок хвороби чи каліцтва.

б) За широке запровадження охорони народного здоров'я, за поширення сітки лікарень, санаторій, курортів та будинків відпочинку. За збільшення лікарських кадрів. За право працюючих на безплатне користування всіма закладами охорони здоров'я.

в) За особливу державну опіку над дітьми і молоддю, за поширення сітки дитячих ясел та садків, санаторій, таборів відпочинку, за охоплення всієї дітвори та молоді державними закладами опіки та виховання.

10. а) За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного насаджування суспільності світоглядних доктрин і догм.

б) За вільне визнання і виконання культів, які не суперечать громадській моралі.

в) За відокремлення церковних організацій від держави.

г) За культурні взаємини з другими народами, за право виїзду громадян за кордон для навчання, лікування та пізнання життя і культурних надбань других народів.

11. За повне право національних меншостей плекати свою власну за формою і змістом національну культуру.

12. За рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на заробіток і відпочинок.

13. За вільну українську за формою і змістом культуру, за героїчну духовність, високу мораль, за громадську солідарність, дружбу та дисципліну» (Центральний державний архів вищих органів влади України далі: ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 111, арк. 8).

Так, спочатку українські націоналісти покладали сподівання на допомогу німців у відродженні української держави. Але вже досить швидко вони цю надію втратили: після того, як провідники ОУН відмовилися відкликати Акт 30 червня 1941 року про відновлення самостійної України, гітлерівські окупанти розгорнули репресії проти всіх українських патріотів.

Тепер уже широко відомо, що в німецькому ув'язненні вже в липні 1941 року опинилися Степан Бандера та Ярослав Стецько. Згодом у концтаборі Саксенгаузен до них приєднується і Андрій Мельник. Що ж стосується сотень рядових оунівців, то вони були розстріляні фашистами. Німецьке командування в спеціально виданій інструкції від 9 листопада 1941 р. поруч із вказівками про боротьбу з партизанами, комуністами і військовиками Червоної Армії, визнало вважати «надалі небажаними особами українських політичних агентів руху Бандери (пропагандистський матеріал і показання надсилати окремо у відділ АО головного командування), за якими вести спостереження і на випадок здійснення політичної діяльності – арештувати» (Центральний державний архів громадських об'єднань України далі: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 115, арк. 7).

Окупаційна влада, крім того, застерігала: «По Україні роз'їжджають під виглядом артистів і бандуристів групи людей, які проводять роботу, спрямовану проти німецького командування, за створення „Самостійної України“, і що за вказівкою районного німецького коменданта такі люди підлягають затриманню і направленню в комендатуру» (так само, арк. 10).

Якщо в наказі Сталіна (ч. 00189 від 5.IX.1942 р.) передбачалося «особливо підбирати людей, здатних вести приховану розвідувальну роботу і вкорінювати їх на службу в місцеві управління і установи, створені німцями, на заводи, депо, станції, пристані, телеграф, телефон, леговища, бази і склади, в охорону німецьких посадових осіб, в гестапо та його школи, а також в усі інші установи й органи, що обслуговують армію чи місцеву адміністрацію німецьких властей» (ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 3), то чому ОУН-УПА не могли скористатися на власній землі такими ж формами боротьби з окупантами, якими послуговувався Кремль на насильно приєднаній території України?

Тим більше, як це засвідчував 28 вересня 1943 року радянський партизанський командир Сидір Ковпак, пройшовши через всю Західну Україну аж до Карпат, коли «українське населення винятково підтримує бандерівців, радянську владу ненавидить» (ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 248, арк. 161).

Справді, ОУН кликала Україну до зброї, бо для українського народу однією лише, вічно незмінною і однаковою, правдою лишалося на всі часи, як вічне нагадування і єдиний дороговказ на історичному шляху: народ, що хоче жити, мусить мати силу жити. Бо тільки той, хто має силу, має перед собою майбутнє.

Часто противники ОУН звинувачують її в тому, що нібито вона сприяла вивезенню українського населення до Німеччини. Але це не відповідає дійсності, бо ось що свідчить документ ОУН, перехоплений гестапо: «Ніхто не повинен їхати до Німеччини. Ніхто не повинен іти на організовані німцями курси, оскільки там цих людей переловлять і знищать. Ніхто не повинен іти на військову службу. Ми не можемо боротися в рядах чужої армії за чужі інтереси. Ми будемо вступати тільки в українську армію, яка бореться за суверенну українську державу. Всі, де б ви не перебували, на яких постах і посадах, – всі на службу України» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 52).

Ще одне звинувачення українських націоналістів у колабораціонізмі полягає в тому, що їх, мовляв, озброювали німці.

Справді, в УПА було багато німецької зброї. Але її українські повстанці здобували в бою з фашистами або ж у них... вимінювали.

Так, у середині червня 1943 року, як стверджують радянські партизани, «німецькі солдати під Рівним за сало і масло продали населенню 6 штук гвинтівок з патронами. Таке ж становище було і в Сарнах, коли солдати продали 4 гвинтівки з набоями» (ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 254, арк. 16).

До речі, тоді ж польське населення в Рафаловці за 16 кілограмів сала купило у гітлерівців 2 ручних кулемети (там само, арк. 15).

Інший партизанський командир, Петро Вершигора, в донесення (ч.ч. 1287, 1345/25 від 30.I.1944) засвідчував: німці в обмін на продукти звільнили з тюрми націоналістів (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 899, арк. 23).

Можна додати, що особливо багато зброї воїни УПА вимінювали за продукти в угорських, словацьких, румунських та інших національних підрозділах, що були у складі Вермахту і які погано постачалися.

Перейшовши до рук українських повстанців, вона спрямовувалася проти окупантів.

Такі документи, що дають можливість дати об'єктивну оцінку діяльності ОУН-УПА, на щастя, збереглися в українських архівах, пролежавши не один десяток років під грифом «цілком таємно». Передусім, це донесення радянських партизанів і розвідників, агентури НКВД з окупованої фашистами території України, в яких подано невідому досі широкому загалові інформацію про діяльність ОУН-УПА – її свідомо приховували, оскільки вона багато в чому суперечила офіційній лінії комуністичної пропаганди.

Саме радянські партизани залишили нам конкретні свідчення про бойові дії УПА проти німців. Так, про це йдеться в донесеннях штабів партизанських загонів Кам'янець-Поліської та Житомирської областей. (ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 253, арк. 70-77).

Новим для широких мас є й те, що наскок на Рівне в 1942 році, коли гітлерівці розбіглися, був організований саме націоналістами (там само, ф. 62, оп. 1, спр. 251, арк. 27). Такі дані підтвердив для радянського командування командир одного із загонів червоних партизанів Шитов. Саме він передав до свого Центру, що «двісті січовиків увірвалися до Рівного». Командир партизанських загонів Рівненщини, Бегма, 9 липня 1943 року повідомляв про бій націоналістів з німцями в селі Хараїмівка Деражнянського району 26 червня, в результаті якого було вбито 11 німців і 19 українських патріотів. (там само, арк. 101).

І саме активні бойові дії українських повстанців проти фашистських окупантів змусили радянське командування піти на переговори з ОУН-УПА з метою залучення її підрозділів для скоординованої боротьби. Зокрема, генерал-майор Сабуров доручав переговори з цього приводу командирові чехословацького батальйону, який перейшов на бік червоних партизанів, Янові Палєпці (там само, спр. 253, арк. 20-27). Але до домовленості восени 1943 року не дійшло, бо комуністична влада і слухати не хотіла про можливість побудови в післявоєнному світі незалежної української держави. До речі, з цієї причини не закінчилися успішно переговори між ОУН-УПА та червоними парти-

занами бригади Бринського в лютому 1943 року (так само, спр. 258, арк. 20-26).

Зрештою, про бойові дії УПА проти фашистів було відомо і командуванню Червоної Армії. Так, 4 квітня 1944 року один з її генералів, Баландін, звертався до українських повстанців у Прикарпатті: «Нам відомо, що ви боретеся збройним шляхом з німецьким окупантом» (ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 197, арк. 181).

А ось про що йдеться в розвідувальному зведенні Українського штабу партизанського руху (УШПР) ч. 57 від 12 червня 1943 року: «Заданими на 5. VI. 1943 р., Кременецька округа (Кременець – 60 км на півн. від Тернополя) у квітні 1943 року була оголошена на надзвичайному становищі через те, що німці в цій окрузі зазнали напад українських націоналістів – „бандерівців”. Німці з багатьох населених пунктів були витіснені, і їм вдалося відновити становище за допомогою великих каральних загонів» (там само, ф. 1, оп. 22, спр. 41, арк. 25). До речі, вже згаданий Бегма повідомляв 27 липня 1943 року, що в містечко Олика Волинської області прибули 2500 гітлерівців, знятих зі східного фронту для боротьби з націоналістами (там само, ф. 62, оп. 1, спр. 253, арк. 115).

Українські націоналісти розповсюджували серед місцевого населення листівки за підписом Семена Рубана (йдеться, очевидно, про Максима Рубана, псевдо Миколи Лебеда – В.С.), в яких писали: «Ми за свободу всього народу, польська нація нам не ворог, але польський уряд – ворог. Російський народ нам не ворог, але Москва – наш кровний ворог. Ми з ворогами будемо боротися» (там само, ф. 1, оп. 22, спр. 41, арк. 54).

Крім того, важливими є для нас свідчення Семена Руднева, комісара партизанського з'єднання Ковпака. В його щоденнику, який мною повністю надрукований 1992 року в київській газеті «Независимость», є досить чіткий наголос: українські націоналісти воюють з німцями (там само, ф. 62, оп. 1, спр. 85, арк. 30). Це саме ті слова, що були викинуті з тексту щоденника, коли він друкувався 1967 року в Ужгороді.

Що стосується оцінки бойових дій УПА проти фашистів, то необхідно, на мою думку, навести ось такий документ ОУН: «22 III 1943 року відділ УПА звільнив з Луцької тюрми 40 полонених. Всі вони вступили в УПА.

У березні 1943 р. відділи УПА зайняли Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровицю. Німці розбіглися зі своїх станиць.

В останніх днях березня відділи УПА зайняли Деражню. В місті й околиці встановлено українську національно-революційну владу.

Все радгоспне майно роздане населенню. Більше трьох тижнів ані німців, ані німецької влади немає. В той час тільки в одному німецькому відділі в бою під с. Чудви загинули 18 німців, дуже багато поранених. Решта німців розбіглась.

Під кінець березня і в перших днях квітня ц.р. відділи УПА зайняли в боях з німцями містечка: Людвипіль, Олика, Цумань і Горохів. Після дводенного перебування відділи УПА самі вийшли з цих містечок з тактичних міркувань.

В перших днях квітня 1943 р. відділ УПА розбив німецький табір, який складався з кільканадцяти підвід, що везли награбоване в селян майно. Українські повстанці всіх німців перестріляли, а майно повернули селянам.

В часі від 15 березня до 10 квітня 1943 р. відділи УПА розбили в'язниці і звільнили в'язнів у містах Крем'янець, Дубно, Рівне, Ковелі і Горохів. В'язні вступили в ряди УПА. В тому числі розбито концтабір у Лобачівці на Горохівщині і табір військовополонених у Ковелі. В містечку Ківерці відділ УПА розбив збірний пункт, на якому були люди, що їх поховлено і призначено на виїзд до Німеччини. Всіх людей звільнено. Багато з них зразу вступили у відділи УПА.

В перших днях квітня 1943 р. під Березовом на Житомирщині один з відділів УПА провів успішно бій з німецькою поліцією. По німецькому боці 7 вбитих, решта розбіглась. Відділ УПА не поніс ніяких втрат.

В цей же час в Шепетівських лісах відділ УПА розбив німецький транспортний поїзд з амуніцією. Амуніція перейшла у власність Української Повстанської Армії.

В першій половині квітня 1943 р. в районах Мізоч, Острів, Крем'янець, Верба поширився дуже великий повстанський рух. В цих районах знищено всіх німецьких співпрацівників і сексотів. Районні та сільські управи, складені з місцевих жителів, розігнано. Після кількох днів німці кинули цілу дивізію для знищення повстанців. Дивізія складалася з двох мадярських полків і з одного полку німців разом з СС-ами, жандармерією, та одного полку узбеків і казахів. Після 3-х денних боїв мадяр розбито і розігнано. Німці зі страху не скрізь в боях приймали участь, а посилали узбеків. В боях вбито 120 німців у Вербі, 24 – в Шумському, 32 – в Острозі, 11 – в Мізочі.

Втрати повстанців невеликі: в одному відділі – 13 вбитих, в другому – 5, а в третьому втрат не було.

В Крем'янці був великий гарнізон, який захоплено повністю для УПА. У вислід – німців погромлено. В районі Бережці вбито ландвірта і німецьких жандармів. В селі Новостав Шумського р-ну робили німці

облаву на шуцманів, що втекли. Відділи УПА прийняли бій, в якому вбито 38 німців, знищено 2 автомашини. Решта німців в паніці відступила. Під час боїв знищено 10 дворів. Серед цивільного населення загинуло кілька осіб. З боку УПА не було жодних втрат.

Німецькі відділи напали на село Сніжок Угорського району й ограбили його за уявну співпрацю з УПА. Повертаючись із здобиччю, німці попали в засідку, влаштовану відділом УПА. В бою знищено 9 німецьких автомашин, вбито 62 німців, а 18 німців тяжко поранено. З нашої сторони поранених 3, вбитих немає. Для успішного переведення бою відділ УПА зірвав міст і загородив німцям шлях для втечі.

Операції в Дубнівській окрузі

В селі Смига Вербського району знищено фабрику меблів і лісопильний завод. В бою вбито 40 німців, 15 взято в полон. З нашого боку 1 вбитий.

За уявну співпрацю з УПА німці напали разом з польською поліцією (силою в 100 чоловік) на українське поселення Дворище (10 дворів). Цивільне населення встигло без втрат вчасно сховатися. Відділ УПА, що перебував поблизу, зробив засідку і знищив 40 німців і польських поліцаїв без жодних втрат зі свого боку.

Біля села Замчисько Вербського району обеззброєно мадярську варту залізничного мосту в складі 6 чоловік: здобуто 1 кулемет, гвинтівки і гранати.

Біля с. Білогородка Вербського району відбувся бій між відділом УПА і німцями. В бою вбито 22 німців і знищено 2 автомашини. З нашого боку 3 вбитих і 2 поранених.

На с. Студіяка Вербського району напали німці (2 танкетки і 7 автомашин з німцями). Селян за уявну співпрацю з УПА пограбовано. По дорозі заїхали ще в с. Голуби і також почали грабувати.

Під цим селом відділ УПА влаштував засідку. В бою вбито 33 німців, 2 танкетки і 1 легкове авто знищено. Тому, що надійшли нові німецькі підкріплення, наш відділ швидко відступив, не зазнавши жодних втрат.

Операції в Рівненській окрузі

Німецькі і польські поліційні відділи, повертаючись з грабіжницької мандрівки по українських селах, потрапили під с. Жуків (р-н Клевань) в засідку. Табір ворогів був розгромлений. 35 було вбито і 10 поранено по ворожій боці. На допомогу їм прийшли нові частини і один літак. Відділ УПА припинив бій і відступив. З нашого боку – 5 вбитих,

2 поранених. Здобуто 1 кулемет, рушниці і 2 навантажені майном вози.

В с. Телікруто Рівненського р-ну було вбито ландвірта. Німці зробили напад на ліс, в якому перебував відділ УПА. Німці попали в заздалегідь підготовлену засідку і під перехресним вогнем панічно втекли, залишивши 8 вбитих і двох поранених. Відділ УПА втрат не мав. Здобуто 1 кулемет, зброю і амуніцію. Полонених німців після допиту звільнено.

Під с. Буща Мізочького р-ну заатакували німці разом з мадярами і поляками відділ УПА. Наш відділ з боєм вирвався з оточення, проломивши перстень на мадярському відтинку. В часі бою вбито 20 мадярів і кількох німців (точного числа вбитих німців не встановлено). Відділ втрат не мав.

Операції в Костопільській окрузі

Під с. Бігаль Деражнянського р-ну трапилася сутичка між відділом УПА і німецькою поліцією в складі 200 чоловік. Ворог в страшний паніці розбігся, залишивши багато зброї і амуніції, 2 вбитими і 7 полоненими. Відділ УПА втрат не мав. Полонених солдатів звільнено.

На терені базальтових копалень в Івановій Долині біля Костополя відбулися великі бої. В боях здобуто німецькі укріплені пункти. Розгромлені ворожі сили попали ще в засідку і були повністю знищені. На стороні ворога впало вбитими багато німців і поляків. До рук відділу УПА дісталась велика здобич у виді зброї і амуніції. Терен ґрунтовно очищено від фольксдойчів і цивільних німців, що працювали на базальтових копальнях і фабриках як доглядачі і погоничі над українським робітництвом. По стороні відділу УПА 5 вбитих і 7 поранених.

Інші бої були менші, але їх було багато. Програних боїв не було» (ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 164, арк. 2-2а, 15-17).

УПА вела бойові дії проти гітлерівців активно на інших теренах Західної України. Скажімо, 28 липня 1944 р. в Бистриці (Дрогобицька обл.) сотня УПА під командуванням хорунжого Р. звела бій з німцями, в якому впало близько 150 гітлерівців. Здобуто 35 підвід зброї, амуніції, одягу і харчів.

6 липня 1944 року ця сама сотня звела бій з німцями в Ясіні Мальної (Турківщина), де вбито 15 і взято в полон 120 німецьких вояків, здобуто при тому 20 кулеметів, багато амуніції і 40 підвід з одягом, харчами та іншим військовим майном (там само, спр. 197, арк. 34 зв.).

Необхідно підкреслити, що в бойових діях УПА проти нацистів брали участь представники інших народів. Так, 1 жовтня 1943 року

відділ азербайджанців, що напередодні перейшли на бік українських повстанців, разом з УПА прийняв бій з гітлерівцями біля села Точовики Острівського району на Рівненщині. П'ятдесят німецьких зайд у цьому поєдинку були вбиті, багато поранених (там само, спр. 188, арк. 19).

До речі, в цьому плані є досить цікаве свідчення ще одного червоного партизанського командира – Сабурова (ч. 2120/815 від 15.II.1944 р.): «40% УПА не є українцями. Зі складу 46% національностей Сходу: інгуші, осетини, черкаси, турки, є і росіяни... Військово-полонені Червоної Армії різних національностей ведуть серед них роботу, спрямовану на об'єднання цих народів під керівництвом ОУН» (ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 192, арк. 67).

І ось такий антигітлерівський фронт, розгорнутий УПА, змусив німецьке командування створювати спеціальні гарнізони для боротьби зі збройною силою українського народу. В своїй доповідній записці начальник штабу радянського партизанського руху на Рівненщині генерал-майор Бегма, зокрема, підкреслював: «Гітлерівські гарнізони Дубно (180 осіб), Олики (1500), Клесово (180) спеціально призначені для боротьби з націоналістами» (ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 254, арк. 2, 4).

В дослідників бойових дій УПА проти нацистів ще дуже багато роботи. Однак, слід сподіватися, що об'єктивний аналіз документів дасть можливість уже в найближчі роки заповнити цю прогалину в історії нашого народу.

Цього вимагає історична справедливість. Бо українські націоналісти творили Українську Повстанську Армію як відповідь на німецький терор і насильство, як відповідь на грабунки й вбивства з боку більшовицьких партизанів і як доказ того, що український народ умів і вмів відстояти своє життя і права зі зброєю в руках.

А протиставитись теророві, винищенню, зберегти своє життя в умовах тогочасної кривавої війни можна лише зі зброєю в руках. Не благання про людяність, не слова і сльози, а лише енергійна відповідь на терор українського народу своїм лютим ворогам творила єдиний шлях до рятунку, до життя, до свободи.

Ось чому УПА як клітина цього народу і як єдиний його захисник та визволитель у той трагічний час залипилася в історії гордістю і славою, силою і надією великого українського народу.

Сьогодні, коли ще раз засвідчується історична правда про УПА як воюючу сторону проти гітлерівських окупантів, стає незаперечним фактом і те, що ця тривала боротьба стала можливою саме завдяки матеріальній і моральній підтримці нашого народу – скрізь, де він

обсидав свої прабатьківські землі. Саме на етнічних українських територіях повстанці могли твердо стояти на ногах, заявляючи про своє право зброєю боронити свою землю від усякого поневолювача. Акт 30 червня 1941 року, яким у Львові проголошено відновлення української державності, дав сильний поштовх до розвитку цього процесу. І не тільки в межах УРСР, але й скрізь, де компактно жили наші кровні брати біля кордонів Великої України.

Однією з таких прилеглих до матері-України територій виявилася Берестейщина, яка, до речі, згідно Берестейського договору 1918 року, входила до складу Української Народної Республіки.

Прихід німецьких військ на Берестейщину, насильно приєднав Сталіним 1939 року до Білорусії, дав поштовх до відродження тут українства, усвідомлення поліщуками своєї приналежності до українського етносу. Найбільш свідомими були Кобринщина і Дорогочина, де заявила про себе ОУН. Активність ОУН у Кобринщині пояснювалася тим, що ще перед початком гітлерівського нападу на СРСР тут діяла підпільна націоналістична організація. Викриті НКВС і кинуті до Берестейської тюрми, Григор Шварко (с. Болото), Леонтій Кватерук (м. Кобрин), Василь Пархотик (с. Здишів), Бойтик (с. Дивин) і Юліан Шумінський (с. Табинка) витримали всі знущання, а після звільнення німцями з цієї катівні продовжили свою патріотичну працю.

На Берестейщині тоді ж починають утворюватися Українські комітети. І так, у Бересті його керівництво складалося з Олександра Гнатіва (голова), Івана Микити (заступник) та Володимира Криницького (секретар). Членами комітету були: Іван Кобилко, Борис Олексюк, Василь Яців, Петро Шалунчук.

Крім того, Українські комітети виникають і в інших містах цієї етнічної української території: Кобрині, Янові, Дорогочині, Пинську та Столині. До Кобринського комітету входили: Йосип Сацевич (голова), Петро Рафалович (заступник), Ярослав Жилавий (секретар), Василь Пархотик, Кватерук, Володимир Магерта та Дмитро Рафалович — члени.

Треба враховувати той момент, що на початку війни Сталін і Гітлера українське населення Берестейщини і Пинщини значною мірою було зденаціоналізоване внаслідок того, що в умовах Польщі воно мало вільний доступ лише до польської школи, а в 1939-1941 роках навчання здійснювалося лише російською і білоруською мовами.

Українські школи відкрили лише за німців. І хоч у них заборонялося викладати історію та географію України, але ці навчальні заклади дали багато для національного самоусвідомлення української молоді цього регіону.

Складність національного відродження полягала ще і в тому, що місцева українська інтелігенція в містах послуговувалася в більшості російською та польською мовами. Але, попри все це, український національний рух поволі набирив сили.

Свідчення про діяльність ОУН-УПА на Берестейщині та Пинщині, до речі, підтверджується німецькими документами. Так, 23 березня 1943 року Служба безпеки у Столині провела акцію проти прибічників Бандери в селі Теребежеві. Як виявилось, керівником українського націоналістичного руху тут був місцевий староста Олексій Ярошевич.

Під час обшуку в нього були знайдені листівки, а також списки інших прихильників Бандери. Ярошевич пробував утекти, але під час цього був убитий (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 528, арк. 3).

Необхідно зазначити, що українське населення цього терену симпатизувало УПА і хоч жило бідно, але радо давало матеріальну допомогу, зокрема на всі райони, контрольовані УПА, а також під час рейдів відділів останньої.

Українські повстанці намагалися в силу своїх можливостей захищати поліщуків від нападів гітлерівців і червоних партизанів та поляків, які тероризували мирне населення. Інформативний звіт УПА зафіксував ось такі операції окремих боївків на терені Берестейщини 1943 року: «На Кобринщині група повстанців наскочила на відділ СС, що провадив пограбовану в селі худобу. Розпочався бій. Убито 15 німців, 10 важко поранено. Повстанці відбили біля 100 шт. худоби, здобули зброю та амуніцію. Есесівці в паніці розбіглися.

Між Карпилівкою і Ленчином (Полісся) відділ УПА 14 червня 1943 року розбив табір червоних, спалив бараки, взяв у полон большевицький штаб, здобув зброю, амуніцію та кільканадцять підвід з майном, награваним у селян. Большевиків впало понад 60, а поранено коло 30.

15 і 16.06.1943 року подібну несподіванку зробила большевицьким партизанам група УПА в селі Вечовці (Пинщина). Тут убито біля 80 червоних, здобуто аптеку, радіо, 4 гранатомети, захоплено канцелярію штабу, де були списки свідомих українців з околиці. Багато большевиків попало в полон» (ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 191, арк. 4).

Незважаючи на терор німецький, а з 1944 р. НКВС, українство Берестейщини і Пинщини підтримувало боївки УПА і в повоєнний час. А їх присутність тут, очевидно, підтримувала його, бо воно (українство) навіть ставило питання про відкриття українських шкіл у радянській Білорусії. Але такі патріоти потрапляли в лабеті сталінської каральної машини.

Саме завдяки «нечисленным, свідомим і повним запалу одиницям», як зазначається у звіті ОУН, з 1941 року і в Криму почало відроджуватися українське національне життя. Зокрема, 2 червня 1942 року в Сімферополі новостворений Український музично-драматичний театр під керівництвом Петренка показав оперу «Запорожець за Дунаєм».

На той час у Сімферополі працювала вже українська початкова школа, планувалося заснування українських початкової і жіночої гімназій та кількох народних шкіл (ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 3, спр. 2, арк. 85).

Досить промовистий і той факт, що за рік часу в Сімферополі 4000 українців, записаних росіянами, повернулося до рідної національності. І це незважаючи на те, що прибулі до Криму російські емігранти з Німеччини розгорнули шалену агітацію за відродження «єдиної і невідимої», поєднуючи це з махровим антиукраїнством.

В таких обставинах українці об'єднали свої зусилля з місцевим патріотами. Між іншим, саме під впливом українців кримські татари почали боротися проти російщення (там само, арк. 85).

Звичайно, досить активно діяли ОУН-УПА на Закарпатті, тобто на історичних, українських землях Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Промовистим, на наш погляд, є той факт, засвідчений документами, що «москалі і нацмени неприємно, але з застановою дивувалися, що і в Польщі „є також бандерівці“» (ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 131, арк. 28). Цьому й не треба дивуватися, оскільки політруки на політичних заняттях розтлумачували червоноармійцям що: «Бандерівці – це банда, створена з українців, поляків, жидів» (там само, арк. 28).

Що спонукало УПА вести активну боротьбу на Закарпатті? Передусім проти німців, а також і поляків, які намагалися витіснити українців з цього регіону?

Доводилося сходитися в збройних сутичках з німцями, що не бажали допустити, щоб УПА зміцнила свої позиції в цьому регіоні. В боях з гітлерівцями сотні Морозенка і Жовтківська зазнали відчутних втрат.

Незважаючи однак на це, відділи УПА продовжували поширювати свій вплив на Холмщині. В другій половині травня 1944 року вони перейшли річку Гучву і витіснили польські загони з сіл Гостинне, Гонятинки, Гонятині, Черемно та ін. Слід зазначити, що аж до наближення радянсько-німецького фронту до Холмщини, цей терен по суті був під контролем УПА. Це дало можливість зменшити терор польських боївків і певною мірою заспокоїти українське населення.

Прихід Червоної Армії в Польщу поставив перед УПА нові завдання: захистити українське населення, яке змушували до так званого «добровільного» переселення в радянську Україну. Як воно відбувалося – свідчать численні документи, що сьогодні стали доступними для істориків.

Передусім необхідно зазначити, що українське населення не хотіло покидати свої батьківські землі на Лемківщині, Сянїччині, Холмщині та Підляшші і рішуче виступило проти цієї варварської акції. Оборонцем прав тутешнього автохтонного українського населення виступила УПА. Насамперед її відділи розладнували комунікаційні системи, висаджували в повітря і спалювали мости, знищували залізничне полотно і телефонні лінії. Ліквідовувалися переселенські комісії на чолі з енкаведистами і поборювалися польські військові сили, залучені до насильного переселення українців.

До найважливіших актів УПА в Закерзонні слід віднести в цей час розгром залог у с. Тисовій, Богатин, Кузьмин, Кристинопіль, здобуття і знищення залізничних станцій із залогом в Олешцях, Сокаль-Забужжі, Новій Греблі і т.д., напади на Бірчу, Перемишль, рейди «Вовків» на Підляшшя. На окрему згадку заслуговує знищення сотнею командира «Хріна» віце-міністра оборони Польщі Кароля Сверчевського.

Незважаючи на те, що постійні бої і хвороби десятиували вояків УПА, вони продовжували діяти на терені польської держави, завдаючи великої шкоди регулярним армійським формуванням, кинутим проти українських повстанців. «Наші солдати, – визнає командир польського стрілецького полку, – казали, що не можуть вертатися додому, що війна для них триває. Ховали забитих, скрегочучи зубами, відвозили до шпиталів поранених, але потім знову робили все, що могли, аби скінчити з бандами. Однак це не було легко. Шукання такої банди в горах нагадує приповідкове ловлення шпильки в стіжку сіна».

А там діяли відділи таких прославлених командирів УПА, як «Хрін», «Стах», «Бір» та багатьох інших. Окремо слід згадати і про командира цього з'єднання, що воювало на Лемківщині, «Рена». Це саме завдяки цьому з'єднанню польсько-більшовицьким каральним загонам не вдалося здійснити поголовного виселення українців з їхньої батьківської землі. Незважаючи на те, що за період 1944-1946 рр. вдалося виселити 482 тис. українців, нинішня Південно-Східна Польща ще надалі залишилася етнічною територією українців.

Це добре розуміли в Москві й у Варшаві. І власне тоді розроблено план нової підступної операції. Акція «Вісла», що була спрямована на підірив життєвої бази УПА, нічим не відрізнялася від геноцидних актів

радянського уряду проти народів СРСР в 30-х і 40-х роках – виселення німців з України і Поволжя, кримських татар, чеченців, інгушів, кабардинців, калмиків. Виселення української людності із Закерзоння, звичайно, різко погіршило становище УПА. Відтепер гостро постають проблеми харчування, а також здобуття розвідувальної інформації. Ця обставина змушує відділи УПА залишати густо політі їхньою кров'ю землі Закерзоння: одні повертають в Україну, другі пробують податися за вивезеним на західний терен Польщі українським населенням. Деякі загони пробилися через Чехословаччину на Захід.

Усе це, а також спроби АК пробити так званий Львівський коридор, розрізаючи етнічні землі українців, змусило командування УПА прийти на підмогу тим збройним відділам самооборони, які ставили опір польським боївкам. У середині березня 1944 року на терені Холмщини з'являються перші відділи УПА («Галайда», «Тигри»). З половини квітня з Волині було перекинуто загін УПА імені Богуна (ком. Острійський), курінь командира Наливайка, а з Карпат – «Сіроманців» командира Яструба. Всі збройні сили були об'єднані командуванням Холмського фронту під проводом Степана Новицького. Починаючи з 28 березня 1944 р., ці відділи УПА повели наступ проти тих польських сил, які були базою озброєних польських боївків. Ідеться про Острів, Жаринки, Посадів, Стенятин. 15-20 квітня відділи УПА проводили бойові операції в Південній Грубешівщині, де було очищено території до річки Гучви. Саме під охороною збройних відділів УПА тамтешні українські селяни дістали можливість повернутися у свої села і почати наново господарювати.

Треба відзначити, що ці дії УПА викликали широкий відгук на Холмщині. Наприкінці квітня 1944 р. в Холмі зібралися представники української громади, які високо оцінили зусилля УПА щодо захисту місцевих українців.

Але не тільки довелося УПА воювати на Холмщині з польськими боївками і тими відділами АК, які тероризували українське населення.

Аналізуючи діяльність УПА на теренах тодішньої Польщі, слід згадати і про те, що саме звідси, з Перемищини, передусім, організовувалися свого роду пропагандистські рейди українських повстанців в інші країни.

Але коли йдеться про антифашистську боротьбу українських націоналістів поза межами УРСР, то мусимо вказати і на ті документи НКВД, які підтверджують, що члени ОУН вели її і на території Третього Рейху. Так, у вже згаданому донесенні наркома Савченка зазначається: «У нас є показання військовополоненого красноармійця

Маловика, котрий утік з Німеччини, де працював у Лейпцигу на заводі „Адлер Верке”, що свідчить про здійснювану українськими націоналістами активну роботу серед військовополонених українців, вивезених до Німеччини. Маловик показав, що українські націоналісти створюють у таборах військовополонених підпільні повстанські групи. Ці групи є в багатьох українських таборах у Лейпцигу, пов'язані зі собою і очолені націоналістами, які йменують себе представниками „українського уряду”. Крім того, повстанські групи підтримують зв'язок з підпільними організаціями у французьких таборах» (ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 227, арк. 31-32).

Цю інформацію НКВС УРСР повністю підтверджують матеріали гітлерівської служби безпеки від 20 листопада 1942 року: «Після здійсненої у вересні минулого року операції проти нелегальних бандерівських груп, у результаті якої були арештовані, крім провідника Степана Бандери, також майже всі керівні діячі цієї організації, діяльність бандерівських груп в імперській області майже припинилась. Однак протягом останніх місяців прихильники Бандери в імперії, залишившись без керівництва, знову поступово збираються і починають знову організовуватися. Окремі органи гестапо все частіше й частіше повідомляли про те, що відновлюється діяльність бандерівських груп в імперії. Так, у вересні поточного року перш за все гестапо Бравншвейгу і в жовтні гестапо Дрездену вказували, що в їхніх округах виявлені нелегальні бандерівські групи. Вказаним органам гестапо було доручено арештувати ці бандерівські групи, оскільки і гестапо було цілком достатньо достовірних даних про діяльність і склад цих груп. У результаті негайно проведеної операції було арештовано в Бравншвейгу 48, а в Дрездені 10 функціонерів та інших членів нелегальних бандерівських груп. У результаті допитів стало зрозумілим, що вони підтримують зв'язок з центром, який знаходиться в Берліні. Завдяки стеженню за зустрічами і явками в Берліні вдалося затримати керівника організації нелегальних бандерівських груп в імперській області. Його прізвище Клим. Завдяки розшифруванню записів, зроблених ним в одній книзі, вдалося розкрити структуру всієї бандерівської організації в імперії. Згідно цих заміток, організація в імперії ділилася на 10 областей, а області в свою чергу – на райони, а ці – на групи по 5 осіб. Відповідні органи гестапо негайно провели арешт осіб, прізвища яких були вказані, і розпочали допитування їх. На даний час арештовано понад 210 осіб у Лейпцигу, Берліні, Ганновері, Гамбурзі, Гельдесгаймі та Потсдамі. На черзі арешти в округах гестапо в Гамбурзі, Ганновері, Мюнхені, Відні, Празі, Бреславі, Познані, Данцігу, Франкфурті-над-Одерою, Франк-

фурті-над-Майном, Бремені, Гемніці, Дюссельдорфі, Касселі, Кельні, Кенігсберзі, Карльсруге, Нюрнберзі, Магдебурзі, Оппеліні, Райхенберзі, Штутгарті, Ваймарі і Вюрцбурзі».

В Берліні поліція безпеки, оточивши приміщення (явочні квартири), арештувала 4 кур'єрів з Галицької області. У них знаходилося багато різноманітного матеріалу. Крім великої кількості антинімецького друкованого матеріалу, один з кур'єрів мав дуже багато фальшивих перепусток, виданих начальником поліції міста Берліну і ландратом у Гаслері. Далі, в одного прибулого зі Львова кур'єра виявлено фальшиві бланки „Керівник Німецького інституту для чужоземців при Берлінському університеті”. Вони заготовляли ці документи для мети: той, хто вивчав мову в цьому інституті, одержавши названий документ, міг пред'явити його контролі на кордоні в якості дозволу на проїзд замість посвідчення про відпуск.

Гестапівський документ від 11 грудня 1942 року називає й конкретні імена арештованих українських націоналістів, що діяли на терені Третього Рейху: Кузьма Качмар, Василь Сахнович, Василь Маняк, Іван Комаринський, Федір Шпилькон, Федір Кобельник, Іван Дутко, Микола Солонина, Антон Сікорський (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 78, арк. 27-28).

Про розширення антигітлерівської діяльності українських націоналістів у Німеччині свідчить і ще один документ німецьких спецслужб від 12 лютого 1943 року: «У ході операцій проти Організації Українських Націоналістів бандерівської групи органами гестапо в Берліні останнім часом арештовано 136 осіб за підпільну діяльність. Арешти продовжуються. Допити дали нові свідчення про організацію, що діє в масштабі імперії» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 32).

Цей документ зокрема інформує, що «розкрита берлінська жіноча організація бандерівської групи: 1. Вітюк Олена – кличка Дарка-Хмара, народжена 8.V.1921 р. в Микалевичах, згодом керівник тієї жіночої групи бандерівського руху; 2. Укарма Лідія, народжена 1.IV.1920 р. в Бартадемицях, міжрайонний керівник і фінансовий референт; 3. Бідик Олена, народжена 31.VIII.1921 р. в Стрию, районний керівник (там само, арк. 33).

Зрештою, скрізь, де була можливість, українці в роки Другої світової війни об'єднувалися для боротьби проти гітлерівців. Зокрема про це свідчить і організація в складі французького руху опору українських куренів імені Івана Богуна і Тараса Шевченка (М. Небелюк, *Під чужими прапорами*, – Париж-Ліон 1951, с. 113-192).

Друга світова війна дала новий могутній поштовх українському визвольному рухові, зокрема, в Західній Україні. Проголошення Акту

про відновлення самостійної державності 30 червня 1941 року напекір новому окупантові, створення УПА, УГВР і боротьба з обома імперіалістами – все це було продовженням цієї духовної української революції, що колись мусила-таки досягнути споконвіків омріяне нашими предками: Українська Самостійна Соборна Держава.

Так і сталося 1991 року.

Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939-1944 рр. Виникнення УПА

Після Першої світової війни на території Другої Речіпосполитої вільно розвивалися українські партії та об'єднання різних політичних спектрів – від консервативного до комуністичного. Весь тогочасний політикум стояв на позиціях самостійності України, але окремі партії та об'єднання по-різному ставились як до питання шляхів здійснення цієї мети, так і форми майбутньої української держави. У результаті – в українському самостійницькому русі міжвоєнного періоду ми маємо співіснування кількох течій, які були представлені різними політичними партіями та організаціями. За встановлення модерної демократичної української держави виступало Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Ліберально-демократичну платформу УНДО підтримували невеликі партії та угруповання, близькі до нього за програмою; по суті УНДО – це найважливіша українська партія правоцентриського спрямування у Другій Речіпосполитій.

У Східній Малопольщі та на Волині широку підтримку мали комуністичні угруповання – спершу, заснована у 1919 р., Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ), згодом – Комуністична партія Західної України (КПЗУ), що виникла в 1923 р. у результаті об'єднання КПСГ та інших комуністичних організацій. КПЗУ підтримувала зв'язки з ВКП(б), наголошувала на необхідності проведення революційних змін та возз'єднання Західної і Радянської України.

На протилежному політичному полюсі стояла заснована у 1929 р. на базі підпільної Української Військової Організації (УВО) та інших менших структур – Групи української націоналістичної молоді у Празі, Легії українських націоналістів у Подебрадах і Союзу української націоналістичної молоді у Львові – Організація Українських Націоналістів (ОУН). ОУН була рішучим прихильником інтегрального націоналізму, головним ідеологом якого був Дмитро Донцов. Український інтегральний націоналізм не спирався на ретельно обґрунтовану систему ідей. Він скоріше ґрунтувався на ряді ключових понять, основна мета яких полягала, в першу чергу, у спонуканні людини до цілеспрямованих дій у боротьбі за «соборну самостійну Україну». Проповідував ненависть до всіх, хто виступав проти цього

гасла. На думку Донцова, нація – це абсолютна цінність, найвища мета – здобуття незалежної держави, за будь-яку ціну. У брошурі, надрукованій у Львові у 1929 р., читаємо: «Потрібна кров – буде море крові! Потрібний терор – зробім його пекельним! Потрібно присвятити матеріальне майно – не залишмо собі нічого. Не соромимось вбивств, рабунку і підпалювань. У боротьбі немає етики!.. Кожна дорога, що веде до нашої найвищої мети, незважаючи на те, чи зветься вона для інших героїзмом чи підлістю, це наша дорога»¹. Спочатку ідеологія, засвоєна ОУН, була типовою національно-радикальною ідеологією. Згодом (і також під впливом фашистської ідеї, яка тоді поширювалася в Європі) український самостійницький рух, що його представляла ОУН, набрав фашистського характеру².

У нашому рефераті ми представимо саме шляхи розвитку другої із вищезгаданих течій в українському самостійницькому русі в роки Другої світової війни, як такої, що негативно позначилася на польсько-українських відносинах.

* * *

Після поразки польської держави у вересні 1939 р., у результаті договору між Ріббентропом і Молотовим вся територія Східних кресів Другої Речіпосполитої опинилася під радянською окупацією. Становище польського населення на Волині стало надзвичайно важким. Поляки трактували Червону Армію й радянську владу, як окупантів. Тим часом значна частина української людності спочатку ставилася до радянської влади позитивно.

Проте прорадянські настрої серед українського населення тривали недовго, адже репресії радянської влади стосувалися не лише поляків, але й українців. Українських націоналістів, які з задоволенням сприйняли крах польської держави, зустріли брутальні переслідування. Разом із тим поглиблювалися антирадянські тенденції з виразно націоналістичним відтинком, і вони стали охоплювати дедалі ширші

¹ W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, 1990, s. 416.

² На думку Й. А. Амстронга, український націоналізм це «екстремістський рух [...] ,відомий в американській науці як „інтегральний націоналізм“, що виник у Західній Європі. [...] В теорії й навчанні націоналісти [українські – В. Ф.] були дуже близькі до фашизму [...], а навіть йшли далі, ніж первісна доктрина фашизму». (J. A. Armstrong, *Ukrainian nationalism*, II вид., Columbia University, New York 1963, p. 19, 280).

Також у *Encyclopedia of Ukraine* стверджується, що «український інтегральний націоналізм був подібний до тоталітарних рухів» (*Encyclopedia of Ukraine*, Toronto 1993, т. III, p. 553).

маси українського населення. Все більше прихильників завойовувала Організація Українських Націоналістів.

Радянська влада знищувала будь-які прояви національно-самостійницьких прагнень українців. Була заборонена діяльність українських партій та організацій, що легально діяли на Волині у міжвоєнний період. Були зроблені рішучі кроки для того, щоб «радянізувати» так звану «Західну Україну» у політичному та соціальному плані, уніфікувати її з «Українською Східною Республікою». Це спричинило поступове згасання симпатій українців до радянських властей. Разом із тим лідери українського націоналістичного руху, у першу чергу діячі ОУН, залишили землі Східної Малопольщі та Волині і перебралися на територію окуповану німцями.

У той час в ОУН існували дві фракції: перша, яку очолював полковник Андрій Мельник, об'єднувала діячів т.зв. «старої генерації», друга, під проводом Степана Бандери, гуртувала членів т.зв. «молодої генерації» – безкомпромісних самостійників. Обидві вищезазначені фракції стояли на різко антипольських позиціях.

На території Третього Рейху діячі ОУН знайшли пристановище та захист. В Німеччині під керівництвом абверу проводився вишкіл кадрів ОУН для майбутніх диверсійних та розвідувальних операцій. З допомогою абверу керівництво ОУН-Бандери стало засновувати власні, підпільні організації, які готувалися для перебрання влади на території України після приходу німців. Вишколені кадри, які вийшли з обох тих угруповань, уже з грудня 1940 р., під керівництвом абверу, здійснювали на території радянської України активну терористичну і розвідувально-диверсійну діяльність, у якій допомагали ті діячі ОУН, що перебували на даній території у глибокому підпіллі. Започатковуючи цю діяльність, ОУН розраховувала на те, що під протекторатом Німеччини стане реальним встановлення «соборної самостійної» України. Українські політики, які представляли пропольське крило правочентристського Українського національно-демократичного об'єднання та петлюрівці залишались у тіні і спочатку не впливали на перебіг подій.

Спалах радянсько-німецької війни українці вітали з ентузіазмом, оскільки вони пов'язували з нею сподівання на самостійну Україну. Після вступу німців до Львова вони сформували український уряд. Проте швидко прийшло розчарування. Німці розпустили цей уряд, згодом – приєднали Малопольщу до Генерального Губернаторства, віддали Одесу та Поділля румунам, а з решти української території створили Рейхскомісаріат з дуже обмеженим українським самоуправлінням – сукупність цих фактів повністю перекреслювала надії

на встановлення самостійної української держави. Німці в апогеї успіхів у війні з Радянським Союзом не виконали обітниць, не погодилися на створення самостійної української держави, проте з послідовністю стали втілювати в життя основні положення східної політики Гітлера, метою якої була економічна експлуатація українських земель. І так, не розпустили колгоспів, встановили високі контингенти на сільськогосподарську продукцію, яку вилучали у селян з неймовірною жорстокістю, знищували всякі прояви самостійницьких та національних стремлень. Україна стала тереном грабіжницької економічної експлуатації для потреб воєнної економіки та джерелом дешевої робочої сили для промисловості та сільського господарства Третього Рейху. В умовах окупаційної системи тиск і терор стосувався не лише поляків, але й українців. Єдине, що німецький окупант залишив в українських руках, це достатньо широкий простір для боротьби з поляками.

У своїй міжнаціональній політиці на Волині німці використовували постійно зростаюче протистояння між поляками й українцями. З цією метою розпалювали ворожнечу й антагонізми, щоб згодом, застосовуючи принцип *divide et impera*, викликати конфлікти між поляками і українцями, і таким чином, нейтралізувати визвольну боротьбу обох народів. Фашистські окупанти вважали українців особливо придатними для того, щоб вони стали противагою для поляків³. Залучаючи українців до формованих поліцейських структур, задумували з їхньою допомогою забезпечити собі відносний спокій на окупованій території.

На початку німецько-радянської війни слідом за німецькою армією пересувалися т.зв. похідні групи ОУН-Бандери, яких готували ще напередодні війни. Вони налічували від 3-х до 5-ти тис. чоловік. З них було сформовано три більші з'єднання: «Північ», «Центр» та «Південь», що мали у своєму складі 7-12-особові оперативні групи⁴. Оперативна група «Північ» під проводом Миколи Климишина повинна була досягти Києва та області, з'єднання «Центр», яким керував Микола Лемик (Сенишин) – дійти на Харківщину, оперативні групи з'єднання «Південь» під проводом Зіновія Матла і М. Річки мали на меті Одесу і Крим⁵. Крім того виділено спеціальну оперативну групу

³ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy*, Warszawa 1993, s. 121.

⁴ В. Косиак, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, 1993, с. 113 (за іншими даними чисельність похідних груп оцінювалася у межах 5-8 тис. чоловік).

⁵ Я. Стецько, 30 червня 1941 р., сс. 75-76; М. С. Чарториський, *Від Сяну до Дону*, Нью-Йорк 1951, с. 5.

у складі 15-ти чоловік, завданням якої було якомога швидше дійти до Львова і проголосити там незалежність української держави. На схід марширували також три групи ОУН-Мельника. Перша, яка прямувала до Дубна, Житомира, Києва, Полтави і Харкова – вимарширувала з Холмщини у двох частинах: з Грубешова під проводом Ігоря Шумського та Євгена Шульги просувалася через південну Волинь на прикордонні з Галичиною, друга – з Володави, якою керував Федір Польовий, за маршрутом, що вів через південну Волинь на прикордонні з Поліссям. Маршрут другої (середньої) групи, яку очолював Д. Сампара, вів через Проскурів, Вінницю, Умань, Кіровоград, Дніпропетровськ, Донбас. Третя група – південна, на чолі з Богданом Сірецьким, пішла з Вінниці у напрямі Балти, Одеси, Миколаєва, де об'єдналася з прибулою з Румунії групою Ореста Масікевича, щоб далі по плану пересуватися вздовж узбережжя Чорного моря на Кубань⁶. Деякі з-поміж похідних груп вимарширували вже 22 червня 1941 р., тобто у перші дні війни, інші дещо пізніше, залежно від того, як просувалися німецькі війська. Члени похідних груп одержали підроблені документи або перепустки служби пропаганди Вермахту. На осягнутому терені вони організовували українську міліцію і місцеве управління, а також здійснювали широку агітацію, закликаючи українців займати управлінські посади та працювати для побудови самостійної України.

В діяльності похідних груп дійшло до різкого суперництва між групами ОУН-Бандери та ОУН-Мельника. ОУН-Бандери намагалася оволодіти українським націоналістичним рухом. З метою не допустити членів похідних груп ОУН-Мельника на терени України вони припускалися таких методів як терор та вбивства. Для прикладу, під Сокалем бандерівці ліквідували цілу похідну групу ОУН-Мельника, котра під проводом Ігоря Шумського та Євгена Шульги йшла з Грубешова на Волинь⁷. Похідні групи ОУН-Бандери закріпилися у Львові та Рівному, кадри ОУН-Мельника захопили ключові позиції в Житомирі, Києві та Харкові. Активність похідних груп постійно зростала, їхня діяльність поширювалася, у тому числі, й на територію підрадянської України. 17 вересня 1941 р. штаб-квартира німецької групи армії «Південь» дала наказ арештувати і передати у розпорядження львівського СД усіх агентів Бандери, діючих у похідних

⁶ Н. Полікарпенко, *Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни*, доп. вид., під редакцією В. Михайлюка, 1951, с. 75; З. Книш, *Б'є двадцятьма*, с. 177.

⁷ Н. Полікарпенко, там само, с. 59-60.

групах⁸. Проте не всіх членів похідних груп було заарештовано. Багато з-поміж них продовжувало діяти, засновуючи нелегальні ланки ОУН. Вони відіграли визначну роль у формуванні націоналістичного підпілля й збройних відділів УПА. На першому році німецько-радянської війни українські націоналісти підтримували німців. На початку 1942 р. бандерівці стали розповсюджувати летючки, в яких закликали населення Волині матеріально і морально підтримувати німців у війні з більшовиками⁹. Лідери українських націоналістів послідовно дотримувалися німецької орієнтації, вважаючи таку позицію наказом найвищих українських інтересів. Засвідчує про те висловлювання доктора права Володимира Горбового, який відповідаючи на запитання, чи беручи до уваги наявність фактів, що вказують на негативне ставлення німців до питання української самостійності, є намір переосмислити своє ставлення до німців, категорично й з тиском відповів, що «[...] українське населення надалі буде послідовно підтримувати німців і зберігати німецьку орієнтацію, хоч би навіть [...] після завоювання радянської України дійшло до серйозних репресій та переслідування українського самостійницького руху. [...] Симптомів нехиті й розчарування, зрозуміло, не вдасться уникнути, проте обов'язком відповідальних лідерів буде впливати на суспільство з метою не допустити до неприязних щодо німців виступів»¹⁰. Незадоволення національних та самостійницьких аспірацій українців, нещадна економічна політика, що призвела населення до злиднів та кривавий терор, до якого вдавалися німецькі адміністративна влада і структури безпеки супроти непримирених, призвели до того, що з 1942 р. ставлення українців до німців ставало дедалі більш неприхильним. Проте це аж ніяк не призвело до зменшення антипольських настроїв з боку українського населення. Для більшості українців поляки були їхніми найбільшими і найбільш небезпечними ворогами на шляху до самостійної України.

В поміркованих колах українських політиків помічалось бажання започаткувати серйозну розмову на тему узгодження – у якомусь обсязі – спільної політики щодо німців. Засвідчує про це приїзд до Варшави українського політичного письменника, доктора Бориса

⁸ Bundesarchiv – Militararchiv Freiburg RH 20-11/333 Fernschreiben 29735, 18.09.1941.

⁹ Г. Стецюк, *Чорні дні Волині. Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН*, Володимир-Волинський 1992, с. 40.

¹⁰ Розмова з адвокатом Володимиром Горбовим, членом розпушеного німцями українського уряду, проведена 10 серпня 1941 р. (Додаток № 1 до рапорту 89 від 15.XI.1941 р., *AK w dokumentach 1939-1945*, t. II, s. 13).

Левицького, як офіційного представника ОУН для проведення переговорів з представниками польських самостійницьких організацій. Він уболівав, що українські політики повністю прийняли німецькі концепції. Не володіючи надто широкими повноваженнями, обіцяв, насамперед, відмінити антипольські настрої серед українського населення, змінити його вороже ставлення до поляків – за умов, що буде припинено антиукраїнську кампанію, а майбутні переговори виходитимуть з цього, що має постати самостійна Україна. На жаль, у цій справі не було досягнуто жодних серйозних рішень...¹¹.

Часи німецької окупації стали періодом бурхливого розвитку українського націоналістичного руху на Волині. Провід ОУН повністю спрямовує свою діяльність на побудову «Соборної самостійної України» під протекторатом Німеччини. Члени ОУН, які були у глибокому підпіллі на теренах Західної України пройшли вишкіл в німецьких військових школах розвідки, активно здійснювали диверсійну та терористичну діяльність на території Радянської України. Наприкінці червня 1941 р., не чекаючи розпоряджень німецької військової влади, українські націоналісти встановили своє місцеве управління і міліцію. За короткий час виникають районне та повітове управління, і навіть воевідське управління у Рівному. Проте з жовтня 1941 р. німецька адміністрація підпорядкувала собі місцеву адміністрацію, а з 1942 року повністю перебрала владу в свої руки¹², одночасно розпустивши українську міліцію. Частина діячів ОУН вступає на посади у формованому німцями управлінні. Члени ОУН, що були функціонерами розпущеної міліції, вступають до лав української міліції, зорганізованої під німецьким командуванням. З-поміж різних політичних течій найширшу діяльність на Волині розгортає ОУН-Бандери. Під сильним впливом цього руху була насамперед українська міліція, потім – українська міліція у німецькій службі. Група ОУН-Мельника ставила собі на Волині ті ж самі цілі та наміри, що ОУН-Бандери, проте з огляду на відсутність ініціативи, діяльність її та впливи були за масштабами значно менші. Активну роботу розгортає група УНР (Українська Народна Республіка) під проводом Лівіцького, проте її підтримували лише нечисленні колишні офіцери Української Народної Армії 1918-1920 рр. Петлюри та частина православного духовенства. Українське населення з байдужістю ставиться до цього руху.

¹¹ Додаток № 1 до рапорту 89 від 15.XI.1941 р., *AK w dokumentach 1939-1945*, т. II, с. 145.

¹² *Літопис УПА*, т. 5.; С. Новацький, *У змаганнях за волю волинської землі*, с. 165.

Натомість право-консервативна партія пов'язана з колишнім гетьманом Скоропадським одержує підтримку в першу чергу людей старших за віком та місцеву інтелігенцію. Оскільки цим рухом не цікавилось молоде покоління українців, згодом він зійшов з політичної арени. Єдиною силою на Волині, спроможною діяти, була ОУН-Бандери. В групі ОУН-Мельника, що була пов'язана з німцями, не було таких можливостей, а крім цього була вона символом розколу в українському самостійницькому русі. Решта українських угруповань не могла розраховувати на те, що відіграє помітну роль у боротьбі за самостійну Україну. Подібну оцінку ми можемо прочитати у донесенні німецької влади від 14 листопада 1941 р. про становище на Волині та настрої серед населення цього краю ¹³.

Після запровадження на Волині німецького управління і розпущення українських управлінських структур, настрої українського населення продовжують мінятися. Дедалі більш очевидним стає прагнення до самостійної України. ОУН-Бандери йде в підпілля та започатковує підготовку повстання. У окремих частинах Волині з'являються озброєні групи українських націоналістів – хоч і спочатку нечисельні, згодом вони розростаються у більші відділи.

Перші збройні відділи українських націоналістів виникають уже на початку німецько-радянської війни у 1941 р. Їх на лісисто-багнистих теренах північно-східної Волині та Поліссі організував Тарас Боровець пс. «Бульба». Після переходу фронту у великому трикутнику Бобруйськ – Гомель – Коростень залишилося багато покинутої зброї та різних за чисельністю відділів Червоної Армії. Значні сили розбитої дивізії опинилися у великому масиві лісів біля м. Олевськ та Звягель. Загони Тараса Бульби узялися поборювати залишки радянського війська на цій території і після довготривалої боротьби 21 серпня 1941 р. здобули Олевськ. У ньому було запроваджено українське управління, зорганізовано міліцію, сформовано Українську Повстанську Армію – «Поліську січ». З середини серпня до середини листопада 1941 р. Олевськ був справжньою столицею вільної української «республіки». Німців там ще не було.

До «Поліської січі» зголошувалось багато добровольців. З них сформовано п'ять куренів: гарнізонний в Олевську, олевський (летючий), рокитнівський і людвипольський, і також відділи міліції. У той час сили «Поліської січі» налічували (разом з відділами міліції)

¹³ Bundesarchiv – Koblenz, I/R 58/219 f. 87 ff. Також: В. Косик, там само, с. 540-541.

приблизно 10 тисяч озброєних чоловік¹⁴. Тими силами переборювали солдатів Червоної Армії, що залишилися на тих теренах. А німці спокійно придивлялися до цієї боротьби. Адже знищення сил Червоної Армії, що залишилися в тилу фронту, їм було на руку.

Наприкінці 1941 р. німці встановили на цій території своє правління і 15 листопада 1941 р. розпустили «Поліську січ». Замість неї було утворене Окружне управління української поліції, зорганізовані відділи УПА увійшли до складу офіційної поліції. У службу до німецько-української поліції вступили й командири куренів «Поліської січі». Головним командиром окружної коменди української поліції став Тарас Боровець, його заступником – сотник Дуткевич. У Сарнах зорганізовано сержантську школу, яка насправді готувала кадри для УПА.

Відділи міліції представляли собою єдину організацію, офіційно підпорядковану Окружній коменді у Сарнах, фактично – Головній комендантурі «Поліської січі» УПА, яка не припинила діяльність, а лише пішла в підпілля.

Влітку 1942 р. становище на Волині загострилось. Німці стали силою стягати встановлені високі контингенти і здійснювати облави на людей з метою відправки їх на роботу до Німеччини. Супроти непокірних застосовувались жорстокі репресії, включно з нищенням цілих сіл. Окупант став здійснювати безпощадний економічний грабунок Волині. Це все викликало спротив з боку населення та активізувало діяльність підпільних організацій українських націоналістів. Значна частина української поліції, підпорядкована Окружній коменді в Сарнах, разом з її командиром Тарасом Боровцем, перейшла до «Поліської січі» УПА і збройно виступила проти німецької влади. У цьому періоді мали місце численні напади та вбивства, у тому числі й поодиноких польських сімей.

В середині серпня 1942 р. в трикутнику: Олевськ, Рокитно, Городниця з'явився відділ радянської партизанки Медведєва, що налічував близько 200 чоловік. У вересні 1942 р. в Старій Гуті дійшло до зустрічі представників відділу Медведєва і Тараса Бульби. Однак у ході переговорів не було досягнуто серйозних домовленостей, і їх припине-

---

¹⁴ Тарас Бульба-Боровець, *Армія без держави*, Львів 1993, с. 97. За неповними і неперевіреними даними, окремими куреннями командували: гарнізонним у Олевську – Омелянів; клесовським – Раєвський; олевським – Ковальчук; рокитнівським – Дуб; людовипольським – Адам Володик «Граб». У складі людовипольського куреня були три сотні піхоти, одна сотня цсм, кінний плутон; він мав у своєму розпорядженні 1 гармату та один танк Т-34.

но у грудні 1942 р. Сторонам вдалося лише узгодити нейтралітет і устійнити гасла¹⁵.

Німці занепокоєні контактами та розмовами представників УПА і радянської партизанки також хотіли встановити контакти з УПА. До першої такої зустрічі дійшло 21 листопада 1942 р. в селі Москвиня (район Березне). Німецьку сторону в цих переговорах представляли керівник Служби безпеки на Волинь і Полісся – Пютц та гебітскомісар Рівного – Баєр. Їхньою метою було добитися компромісу з українською стороною. Для того вони намагалися використовувати факт політичної «неоднотайності» самих українців, і водночас вміло підштовхувати наявну ворожість у польсько-німецьких відносинах. Однак порозуміння досягнути не вдалося і наприкінці грудня 1942 року переговори припинилися¹⁶.

У середині 1942 р. провід «Поліської січі» зробив спробу налагодити контакти з польськими підпільними організаціями Волині з метою вноормалізувати польсько-українські відносини у час війни. Посередником між УПА і польською підпільною організацією в Рівному виступив відомий діяч волинського Полісся Бронислав Ходоровський. Однак переговори не відбулися.

Взимку 1941/1942 р. діяльність ОУН-Бандери в основному полягала в інформуванні українського населення про події та поширенні ідеї боротьби за вільну й незалежну Україну. З цією метою було створено спеціальну інформаційну службу, що доходила до всіх прошарків населення, з найменшим селом включно. І це виявилось ефективним – кількість членів ОУН постійно зростала. Інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН-Бандери мала особливий відгук серед молоді. Саме для неї організація здійснювала таємну політичну і військову підготовку.

Члени ОУН-Бандери одержали наказ збирати, покинену солдатами Червоної Армії, зброю і боєприпаси та зносити їх у схованки. У справах, пов'язаних з організацією місцевого управління, зусилля спрямовувались на усунення працівників, які не подобалися ОУН, щоб на їх місце влаштувати довірених собі людей¹⁷.

Невдоволення населення Волині політикою окупантів зростало. Воно мало різні форми: від простого пасивного спротиву як, для прикладу, відмова виконувати настанови окупантів по збройні напади на адміністрацію і маєтки, якими управляли німці і т. п. У березні 1942

¹⁵ Тарас Бульба-Боровець, вк. праця, с. 137-141.

¹⁶ Там само, с. 141-150.

¹⁷ ВА І/Р 58/219 ф/ 253 ф.

року німці здійснили задуману у великому масштабі акцію проти ОУН-Бандери. У Рівному, Кременці та інших містах Волині було заарештовано багато членів організації. Проте ОУН-Бандери не припинили своєї діяльності – вона перейшла на терени поза більші міста Волині.

Навесні 1942 р. в лісисто-багнистих районах північної Волині почали з'являтися озброєні групи самооборони ОУН-Бандери. Спершу вступали до них переслідовані німцями українські націоналісти – втікачі. Формуванням цих груп займалося обласне керівництво ОУН-Бандери, очолюване Остапом Тимощуком. І, оскільки, керівництво було попереджене про заплановану німцями операцію, то напередодні арештів перебравлося з Рівного в болотистий район між Сарнами і Пінськом ¹⁸.

У квітні 1942 р. під час Другої конференції ОУН-Бандери була прийнята низка рішень, метою яких була активізація революційної діяльності і створення повстанської армії. Схвалені резолюції виходили з акту проголошення Української держави 30 червня 1941 р., оціненого як волевиявлення української нації до самостійності. Під час конференції було визнано необхідним прямувати до об'єднання всіх військовиків та політичних сил, що діяли в Україні. Центральний провід ОУН-Бандери направив на Волинь свого члена Василя Сидора із завданням сформувати там більші збройні загони. На початку жовтня 1942 р. на території Сарненського повіту виникли два перші відділи УПА: «Остапа» – Сергія Качинського і «Довбешки – Коробки» – Івана Перебийника. Наступними тижнями утворились чергові відділи в районі Колок, Пустомитів і Кременця ¹⁹. Таким чином, восени 1942 р. ОУН-Бандери мала у своєму розпорядженні озброєні відділи, що налічували більше 600-от чоловік. Вони стали зачатком майбутньої повстанської армії. Утворені відділи УПА отримали наказ вести боротьбу з німцями лише за необхідних умов. Спочатку їхня діяльність зводилася до нападів на німецькі харчові склади і фільварки, що були під німецьким управлінням та інші продовольчі об'єкти.

Наприкінці 1942 р. як ОУН-Бандери, так і ОУН-Мельника значно активізували свою діяльність. Під час Третьої конференції ОУН, що відбулася 17-21 лютого 1943 р., ОУН-Бандери різко виступила проти участі українців у німецьких збройних силах. Крім цього постанови конференції визначили ставлення до радянської влади. І так, у випадку повернення совітів на українські землі, ОУН-Бандери вирішила про-

¹⁸ ВА І/Р 58/697 ф/ 61 п.

¹⁹ ВА МА П/РН 22/175.

довжувати боротьбу за самостійну Україну. Це вже означає перехід до відвертої опозиції супроти німецьких та радянських властей, а також перехід від підпільного спротиву окупантам до відвертої збройної боротьби. Уже взимку 1942/1943 р. ОУН-Бандери виразно готувалася до широкомасштабного збройного виступу. Всі зусилля спрямовувались на військову боротьбу. Найважливішими осередками, де проводилась робота по нагромадженню зброї, підготовці мобілізаційних планів і вишколу військових кадрів, стали такі центри, як: Луцьк, Дубно, Рівне, Володимир-Волинський та Кременець. Робота здійснювалась з великим розмахом. Слід відзначити, що лише на території двох повітів – Дубнівського та Кременецького, лише з липня по грудень 1942 р. організовано 15 центрів військового вишколу, в кожному з яких нерідко брало участь більше ста осіб²⁰. По селах таємно розповсюджувався хліб з молитвою й закликком «Слава Україні». Ця акція почалася у східних повітах, а у березні вона захопила й західні повіти краю. Враховуючи перебіг подій на початку 1943 р., а ОУН-Бандери змушена була започаткувати велику за масштабами військово-повстанську операцію. В основу цього рішення лягли щонайменше дві причини. Перша – вона переставала контролювати ситуацію на даній території, оскільки, з одного боку, зростали сили отамана Тараса Бульби, з іншого – територію продовжувала захоплювати радянська партизанка, і друга – це нищення сіл каральними німецькими експедиціями (надмірні контингенти, вивіз на примусову роботу до Німеччини), що призвело до того, що молодь стала утікати в ліс і згодом приєднуватися до відділів Тараса Бульби або радянської партизанки. З огляду на те, наприкінці березня 1943 р. керівництво центрального Проводу ОУН на чолі з Миколою Лебедем схвалило рішення (яке було прийнято у ході останньої конференції) про утворення збройних сил під назвою «Українська визвольна армія».

Весною 1943 р. на Волині починають множитися партизанські відділи українських націоналістів. Крім діючих ще з 1942 р. поблизу міст Олевськ, Сарни, Костопіль, Рівне, відділів Тараса Бульби, формуються військові відділи ОУН Степана Бандери та військові відділи ОУН Андрія Мельника. До збройних загонів масово вступає молодь. У лютому 1943 р. в Сарненському повіті, окрім відділів «Остапа» і «Коробки», виникають три нові сотні: «Дороша», «Крука» і «Гонти». Кількісне зростання збройних загонів особливо прискорюється у березні 1943 р., коли кілька тисяч українських поліцаїв з німецької служби пішли в ліси у повному озброєнні²¹. Формуються нові сотні

²⁰ О. Шуляк, *В ім'я правди*, вид. „Dorrego”, Buenos Aires 1948, с. 16-17.

й курені, у тому числі курінь «Голобеньки» (з трьома сотнями: «Байди», «Кубіка» і «Залізняка»), курінь «Шуки» та курінь «Яреми»²². Зрештою це був ріст як у чисельному, так і якісному відношеннях, адже на бік ОУН ставали люди, які раніше пройшли відповідний військовий вишкіл.

29 травня 1943 р. в районі між Заболоттям і Літовежом виникає партизанський відділ мельниківців у складі 150 чоловік²³. У Свинятині формується бандерівський відділ під проводом Порфіра Антонюка псевдонім «Сосенко», другий відділ бандерівців виникає неподалік місцевості Білічі (командир – Похмурний). Обидва командири бандерівських відділів були комендантами української поліції у Володимирі-Волинському. В Завідовському лісі сформовано дві бандерівські сотні під проводом «Славка» й «Голуба»²⁴.

У ніч на 20 березня 1943 р. до лісу переходить цілий господарський батальйон з Луцька у складі 320 осіб. Головним організатором виходу був Степан Коваль «Рубашенко». Батальйон виведено в Садівський ліс, де після реорганізації та озброєння став куренем УПА і згодом був направлений в село Журавичі (15 км на південь від Колок)²⁵.

---

²² Українська поліція перейшла у ліс в період 15.III.- 10.IV.1943 р. з наказу керівництва ОУН (*Літопис УПА*, т. 5, с. 19). У спеціальному донесенні шефа Українського штабу партизанського руху – Строкача – ми читаємо: «... Штаб українських націоналістів (Бандери) 20 березня 1943 р. дав вказівку про формування УПА з-поміж поліцаїв, козаків, бандерівців і бульбівців». (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації ф. 1, оп. 23, д. 523, с. 43).

²³ П. Мірчук, *Українська Повстанська Армія. 1942-1952, Документи і матеріали*, Мюнхен 1953, с. 36-44.

²⁴ Г. Стецюк, вк. праця, с. 58. Зброя, якою володів організований партизанський відділ це: 20 цкм, 5 ркм (Дегтярова), 5 кб, 4 кольти, 12 пістолетів, 120 штук амуніції, 50 штук стрічки для цкм по 250 набоїв кожна, 59 ручних гранатів, 1 гармата, 80 боєприпасів для гармат.

²⁵ Г. Стецюк, вк. праця, с. 59.

²⁶ У липні 1941 р. тимчасова українська адміністрація у Луцьку організувала військовий курінь, який було названо Відділом окремого призначення ім. Євгена Коновальця. Командиром куреня став пор. М. Мелешко псевдонім «Вірлик», який прибув до Луцька як провідник однієї з похідних груп ОУН. Його заступником був Степан Коваль. Курінь мав чотири сотні й розміщався у передмісті Луцька – Красне. Після встановлення в Луцьку німецької адміністрації німці розпустили цей відділ і перетворили його на господарську школу, організовану на військовий лад. У ній проводилось навчання агрономів та інших працівників адміністрації державних німецьких маєтків. Курсанти мали військові однострої. Вишкіл провадили українські й німецькі старшини, крім цього викладалися у ній невійськові

Сили збройних відділів ОУН-Бандери зростали швидкими темпами і вже влітку 1943 р. вони сконцентрувались у північній частині Волині: в районі Висоцька, Домбровиці, Воронок та в масиві Скулинських лісів (півн.-сх. Ковелі); центральній частині Волині – в районі Дерманя, Антонівських лісів (півн.-схід. від Кременця); в південно-західній частині Волині – в масиві Свинарських лісів (на схід від Володимира-Волинського) і в масиві Мосурських та Землицьких лісів (півд. Любомль), а також в районі Літовеж, Заболоття, Грибовиця.

У середині 1943 р. найбільшими за чисельністю були відділи ОУН-Бандери. Якщо у квітні 1943 р. вони налічували прибл. 8-10 тис. озброєних людей, то вже у червні 1943 – їхній особовий склад збільшився удвічі й далі продовжував зростати. Процес творення збройних загонів ОУН-Бандери спирався на кадри української поліції у німецькій службі, кадри розформованого у Білорусі українського шутцманшафтбатальйону, особовий склад 103-го батальйону української поліції в Мацієві (що теж пішов у ліс зі зброєю), особовий склад відділу захисту Ковельського залізничного вузла, який сформували німці з членів ОУН та шляхом призову чоловіків 1895-1926 рр. народження.

Другим за чисельністю партизанським угрупованням українських націоналістів були відділи УПА «Тараса Бульби». У квітні 1943 р. вони налічували близько 4 тис. озброєних чоловік, до того за приблизними даними їхня мобілізаційна спроможність складала ще прибл. 10 тис.²⁶

У березні-квітні 1943 р. виникають військові відділи ОУН А. Мельника, які поставали шляхом об'єднання невеликих груп цієї організації. Чисельність військових відділів ОУН-Мельника збільшилась після переходу до «лісу» української поліції. Весною 1943 р. у них було прибл. 2-3 тис. озброєних людей²⁷.

Починаючи з середини 1943 р. перевага військових відділів ОУН-Бандери стає дедалі більш очевидною. Настає період поступової

предмети. Командиром куреня став майор Кайзер, його заступниками «зондерфюрер» Зайдель і оберлейтнант Баснер. Курінь містився у приміщеннях колишньої католицької семінарії (*Літопис УПА*, т. 5, с. 98-103).

²⁶ У донесенні командира з'єднань радянських партизанських відділів Рівненської області Фйодорова за 28 травня 1943 р. написано, що з'єднання Т. Бульби налічувало близько 6 тис. чоловік і повністю охоплювало своїми діями Костопільський, Рокитнівський, Степанський і Березнівський райони (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 37-43).

²⁷ В. Косик, вк. праця, с. 330-331.

ліквідації інших загонів. Підступними й силовими методами були роззброєні сотні інших угруповань, члени яких після розформування ввійшли до складу окремих бандерівських відділів. Сформована Служба безпеки ліквідувала супротивників.

Проте «Тарас Бульба» не погодився підпорядкувати свої загони проводові ОУН-Бандери. Але у липні-серпні 1943 р., під час операції по об'єднанню українських націоналістичних збройних сил, майже всі відділи «Тараса Бульби» були насильно включені до лав УПА, контрольованих ОУН-Бандери. Не підпорядковалося лише одне з'єднання під проводом «Тараса Бульби», що з 20 липня 1943 р. стало називатися «Українська народна революційна армія» (УНРА), залишаючись, таким чином, незалежним партизанським з'єднанням. 19 серпня 1943 р. відділи бандерівців та Служби безпеки напали на штаб «Тараса Бульби» і заарештували плк. плк. Совенка, Новицького, Трейко, пор. Гудимчука та дружину «Тараса Бульби» Ганну Боровець; після торгун вона була страчена²⁸. ОУН-УПА-Бандери «поглинула» також відділи ОУН-Мельника. Наприкінці червня 1943 р. з'явилися листівки, які закликали всі повстанські відділи Волині та Полісся підпорядкуватися Головному штабові УПА. Листівку підписав командир штабу – «Тур» (Роман Шухевич – «Тарас Чупринка»). Відділи ОУН-Мельника, що мали свій табір в Антонівських лісах, ігнорували цю відозву. 7 липня 1943 р. відділи бандерівців під проводом «Крука» й «Енея» напали на мельниківців, зруйнували їхній табір, забрали майно і коней, а командирів: «Хріна», «Орлика», «Чорноту», «Лисенка», «Гаркавенка», «Вусатого», «Прута», «Жарина», «М-к» й «Бурлаченка» та рядових – роззброїли. Згодом рядових втілено до окремих бандерівських відділів, а командирів розстріляно²⁹. Таким чином під назвою УПА відбулося об'єднання дотеперішніх відділів ОУН-Бандери, відділів УПА Т. Бульби, відділів ОУН-Мельника та загонів, що мали інші назви і діяли по всій території Волині й Полісся. З цього моменту провід над сформованою єдиною УПА перебравало у свої руки найбільш агресивне крило ОУН, що представляли його, саме, бандерівці.

Разом із об'єднавчим процесом, наявних на Волині відділів українських націоналістів, продовжувала формуватися й організаційна

---

²⁸ Г. Стецюк, вк. праця, с. 10-12 [насправді ж Г. Боровець була страчена німецькими окупантами. – Ред.]

²⁹ К. Смовський, *Спогади учасника бандерівської УПА*, Нью-Йорк 1982, с. 13. Також було роззброєно мельниківські відділи, що стояли у трикутнику Літовеж, Заболоття, Зджари (Г. Стецюк, вк. праця, с. 67).

структура УПА, яка організувалась на засадах регулярного війська. Полковник Дмитро Клячківський – «Клим Савур», який на той час був командиром військових формацій підпорядкованих ОУН-Бандери, не діждавшись офіційного схвалення запропонованої назви Українська визвольна армія, прийняв назву Українська Повстанська Армія (УПА), що її раніше вживали відділи «Тараса Бульби». 27 серпня 1943 року Клячківський видає три постанови: № 1 – про створення УПА «Північ», № 2 – про структуру УПА «Північ» та № 3 – про призначення командирів Військових округів.

На підставі наказу № 3 від 27 серпня 1943 р. були сформовані три Військові округи: ВО «Заграва» (кодовий шифр № 01) під командуванням Івана Литвинчука³⁰ – «Дубового», який охоплював Сарненський, Костопільський, Столинський та Пінський повіти (Полісся); ВО «Богун» (кодовий шифр № 02) під проводом Петра Олійника – «Енея», що охоплював Рівненський, Здолбунівський, Дубнівський та Кременецький повіти; ВО «Турів» (кодовий шифр № 03) під командуванням Юрія Стельмашука³¹ – «Рудого», охоплював Луцький, Горохівський, Володимирський, Ковельський, Любомильський, Камінь-Каширський, а також Кобринський і Берестянський повіти, що розташовані на Поліссі; ВО «Тютюнник» (кодовий шифр № 03) під командуванням Федора Воробія³² – «Верещака», охоплював територію, розташовану на схід від колишнього кордону з Другою Речіпосполитою (Житомирська область). У справі сформування УПА «Північ» Юрій Стельмашук – «Рудий», «Кайдаш» – командир ВО «Турів» – зізнався у слідстві: «[...] У лютому 1943 р. в селі Піддубні (район Таремно) відбулася нарада, на якій головував військовий референт Центрального проводу ОУН Іван Микола «Сом», у ході якої було сказано: з кожного району послати якомога більше людей в лави УПА; районам призначити командирські кадри; виділити зброю і боєприпаси; провести конспіративні зустрічі всіх тих, хто передбачається

³⁰ Іван Литвинчук – агент німецької військової розвідки – пс. «Клір»; перед Другою світовою війною закінчив диверсійно-розвідувальну школу в Берліні; разом з іншими членами диверсійної групи був скинений на терени Сарненського повіту.

³¹ Юрій Стельмашук – агент німецької військової розвідки – пс. «Норд IV»; перед Другою світовою війною закінчив диверсійно-розвідувальну школу в м. Бранденбург; був скинений на Волинь для того, щоб займатися диверсійною діяльністю у районі Сарненського комунікаційного вузла.

³² Федір Воробій – агент німецької військової розвідки, пс. «Волинець»; у 1940 р. закінчив диверсійну школу у м. Закопане [в даному випадку автор не посилається на джерела, звідки почерпнуті відомості про згадуваних І. Литвинчука, Ю. Стельмашука, Ф. Воробія. – Ред.]

для служби в УПА. Під час цієї наради я отримав постанову Проводу ОУН припинити організаційну діяльність і узятися за організацію УПА. Для виконання цього завдання у березні 1943 р. я прибув до Ковельської округи, де мені було підпорядковано 12 районів, провів з ними роботу, і згодом зібрав усіх членів УПА [мабуть ідеться таки про ОУН – В.Ф.], що служили в німецькій поліції, у шуцманшафт-батальйоні та в органах німецького управління і направив у скулінські ліси. В цей час УПА ще не мала постійної назви. Називали по-різному: відділи, групи і т.п. Усі підрозділи, що були мною створені на Ковельщині, я став називати Українською повстанською групою, зашифрувавши її для конспірації як „Озеро”. Перебуваючи в селі Журавичі (район Колки), „Клим Савур” схвалив мою діяльність і передав мені директиви центрального Проводу ОУН щодо структурної побудови УПА» [...] ³³. Сформовано також Головний провід УПА, який очолив плк. Дмитро Клячківський – «Клим Савур». Заступником плк. Клячківського з політичних питань став Павленко – «Волошин». Регіональний військовий штаб ОУН-Бандери у північно-західній частині Волині перейменовано на Головний військовий штаб УПА. Начальником штабу призначено Василя Івахіва – «Сонара» з проводу ОУН-Бандери. Після його смерті (він загинув у боротьбі з німцями 13 травня 1943 р.) його обов'язки перебрав плк. Леонід Ступницький – «Гончаренко», колишній офіцер армії УНР з 1917-1920 рр. Начальником оперативного відділу став М. Омелюсик – «Поліщук», шефом розвідувального відділу Литвиненко – «Євшан», головним прокурором – «Безрідний», його заступником «Мітла», старшиною у справах доручень – М. Шелест, а політично-освітнім – «Апостол», організаційним старшиною у справах мобілізації – «Олег» (Ілько). Штаб УПА знаходився неподалік місцевості Студень Великий Костопільського повіту ³⁴.

Великий вплив на подальший розвиток українського націоналістичного руху, зокрема на організаційний розвиток УПА, мав Третій надзвичайний з'їзд ОУН, що проходив у днях з 21 по 25 серпня 1943 р. З'їзд проаналізував досвід збройної боротьби і прийняв низку рішень ідеологічного та програмного характеру, які вказували головні завдання на майбутнє. Найважливішим завданням з'їзд визнав перехід від підпільних до збройних форм боротьби за «Самостійну Соборну Українську Державу». Водночас на місце Миколи Лебеда, дотеперіш-

³³ Свідчення Юрія Стельмашука, командира ВО «Турів» – Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області, Луцьк, матеріали карної справи.

³⁴ *Літопис УПА*, т. 1, Торонто 1978, с. 26-29; також: К. Смовський, вк. праця, с. 6.

нього голову Проводу ОУН, обрано Романа Шухевича. Таким чином, всю політичну й військову владу українського націоналістичного руху було зосереджено в одних руках, адже напередодні з'їзду Романа Шухевича («Тараса Чупринку») призначено Головним командиром УПА³⁵.

Починаючи з серпня 1943 р. продовжувала розбудовуватися запланована структура УПА. Відповідно до територіального поділу вона мала у своєму складі три групи армії: «УПА – Північ», яка обіймала своїми діями Волинь, Полісся та Житомирську область, командир – Дмитро Клячківський псевдо «Клим Савур»; «УПА – Захід», яка поширювала свою діяльність на Галичину, Буковину, Закарпаття й Холмщину, командир – Василь Сидор псевдо «Шелест», «Вишитий»; «УПА – Південь», яка включала у сферу своїх дій Кам'янець-Подільський, Вінницьку область і територію на південь від Вінниці, командир – Омелян Грабець псевдонім «Батько». Крім цього передбачувалося створення з'єднання «УПА – Схід», до якого мали б увійти відділи з Київщини, центрального та східного регіону України. Однак у зв'язку з наступом східного фронту цього плану здійснити не вдалося³⁶.

Після реорганізації і переходу на нову організаційну структуру, раніше сформовані на Волині Північно-Західний військовий округ «Турів», Північний військовий округ «Заграва» та Південний військовий округ стали підпорядковуватися УПА – Північ. До Північно-Західного військового округу «Турів» входили три з'єднання: 1) з'єднання Богуна (командир Острозський) з куренями Шуки, Назара – Криги, Ярока і Ливаря; 2) з'єднання «Помста Полісся» (командир – Верховинець) з куренями Голобенка, Яреми, Юрка; 3) з'єднання Наливайка з куренями Орла, Мухи, Грома, Кубіка. Крім цього округові підпорядковувалися курені для спеціальних доручень: Базаренка, Берези та Сокола³⁷.

³⁵ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференції та інших документів з боротьби 1929-1955 рр., с. 101; Літопис УПА, т. 6, УПА в світлі німецьких документів (книга перша: 1942 – червень 1944), Торонто 1983, с. 16-18.

³⁶ Літопис УПА, т. 1, Торонто 1978, с. 383; також: ген. М. Смовський, Спогади учасника бандерієвської УПА, Нью-Йорк 1982, с. 10. Слід зауважити, що перші постанови Головного проводу УПА, у тому числі й наказ у справі утворення крайових проводів (про що згадуємо в нашому рефераті), ми маємо з кінця січня 1944 р. Але у книжці П. Мірчука, Роман Шухевич (ген. Тарас Чупринка): Командир Безсмертних, Лондон 1970, с. 112-113 згадується, що Головний провід працював вже з літа 1943 р.

³⁷ Літопис УПА, т. 6, с. 98-100.

Головною базою Північно-Західного ВО «Турів» був розташований на південній схід від Ковеля масив Скулинських лісів. Саме там знаходився штаб округу та чимало збройних загонів. Другою важливою базою округу була т. зв. «Січ Свинарська», розташована на схід від Володимира-Волинського. Командиром «Січі» був Порфир Антонюк – «Сосенко», шефом штабу – «Коршун». Штаб «Січі» містився у селі Вовчак. «Січі» були підпорядковані куреням «Славка» й «Бескида» та самостійно діючим сотням у Горохівському і Володимирському повітах. В селі Мочулки працювала підстаршинська школа УПА, яку очолювали «Запорожець», «Морозенко» та «Донець». У ній навчалося близько 150 курсантів. В лісах та навколишніх селах працювали лікарні та багато господарських та таких допоміжних відділів, як харчові склади, пекарня, бойня, дубильня, млин, тартак, шевські та кравецькі цехи, рушникарня і т.п. Сотні УПА квартирували в селах: Ревушки, Домінополь, Мочулки. Після того, як відділи УПА зайняли місто Колки, воно стало черговою базою округу. У ньому було організовано підстаршинську школу, центр санітарного вишколу, розміщено лікарні та інші служби. Але ця база працювала недовго. У зв'язку з загрозою з боку німців усі підвідділи та центри було деконцентровано по різних навколишніх селах.

Восени 1943 р. у великому масиві лісів, розташованому на лівому березі річки Стохід (прибл. 15-20 км на південь від залізничної станції Поворськ) почалась робота по організації нової бази округу «Турів». У листопаді 1943 р. закінчилось будівництво табору для шпиталів й складів. Місцезнаходження бази було засекречене і сильно охоронялося. Комендантом лікарні став сотник «Ващенко», комендантом бази – «Заболотний»³⁸.

Командирам куренів, відповідальних за окремі повіти, були підпорядковані усі відділи УПА, місцева самооборона, квартирмейстерські та допоміжні служби. В окрузі «Турів» відповідальними комендантами на місцях були: у Луцькому повіті – курінний «Рубашенко»; у Горохівському повіті – курінний «Славко», а після його смерті – курінний «Остап»; у Володимирському повіті – курінний «Сосенко»; у Ковельському повіті – курінний «Голобенко»; у Любомильському повіті – курінний «Лисий»; в районі Берестя й Кобрини – курінний «Ярема»³⁹.

До складу «Північної ВО Заграва» входили три з'єднання: 1) з'єднання ім. Коновальця (командир «Ярема») з куренями Кори,

³⁸ *Літопис УПА*, т. 5, с. 127.

³⁹ Там же, с. 121-122.

Лайдаки та Богуна; 2) з'єднання Дубового (командир Дубовий) з куренями Шукали, Шавули й Гострого; 3) з'єднання Олега (командир Олег) з куренями Чутки, Цигана та Євгена. Округ охоплював лісистий край розташований між автомагістраллю Рівне – Київ по річку Прип'ять на півночі. На території «Північної ВО Заграва» працювала підстаршинська школа УПА «Дружинники», розміщена на хуторах між селами Злотолинь і Ярополт над річкою Горинню (на південь від м. Степань). Командиром школи був пор. Федір Польовий «Поль», інструкторами: М. Дуда і В. Грабенко, які викладали загальновійськові предмети (внутрішня служба, топографія, зброезнавство), «Чайка» (сотник армії УНР) навчав кавалерії, «Береза» – телефонний та радіо-зв'язок; «Греб» учив мінуванню і саперської справи. Лекції читали також Леонід Ступницький і пор. Федір Польовий – вони навчали командування відділом й роботи в штабі. Вишкіл тривав чотири місяці. Оскільки рівень навчання у цій школі виявився вищим, аніж у старшинській, то після першої презентації та стосовної реорганізації її перейменовано на старшинську школу. Її комендантом став Леонід Ступницький⁴⁰.

На території Південної (кременецької) ВО діяли три з'єднання: 1) з'єднання Крука (командир Крук) з куренями Буревія, Докса, Дики й Бистрого (це був курінь для особливих доручень); 2) з'єднання Енея (командир Еней) з куренями Дороша, Кватиренка – Польового, Гонти і Верещака (курінь для особливих доручень); 3) з'єднання «Н» з куренями Гордієнка, Меча і Дуная⁴¹.

Тактично-оперативною одиницею був курінь або самостійна сотня. Інколи вони об'єднувалися в з'єднання для проведення більших операцій. В принципі, однак, окремі сотні діяли самостійно.

Відділи УПА мали у своєму розпорядженні різні види зброї. Найбільше (прибл. 60%) – це була радянська зброя, 30% – складала німецька та угорська, 10% – польська⁴².

Певна кількість відділів УПА постійно перебувала в лісах і ближніх місцевостях, деякі відділи здійснювали рейди, нерідко, в значно віддалені райони. Відділи УПА постійно рухалися. По суті, в одному місці зупинялися лише на декілька днів. В місцевостях курінь був розконцентрований на сотні, які стояли у різних селах. У лісі курінь перебував цілісно у відповідно забезпеченому одному місці. Зимом розходився загонами по селах та хуторах.

⁴⁰ Там же, с. 68-71.

⁴¹ *Літопис УПА*, т. 6, с. 98-100.

⁴² *Літопис УПА*, т. 5, с. 123-124.

Крім відділів УПА діяли ще й боївки ОУН, що мали назву Самооборонні кущеві відділи. Після Другої конференції ОУН-Бандери провідник на т.зв. Північно-західні землі України дав наказ сформувати у кожному селі Самооборонні кущеві відділи у складі дружини (плутону) з місцевого українського населення. Якщо перші СКВ на Волині виникли влітку та восени 1942 р., то весною 1943 р. вони поширилися вже на всю територію⁴³.

Основною рисою СКВ, яка відрізняла їх від відділів УПА, було те, що члени цих організацій жили й працювали в своїх селах як «звичайні» люди, проте вони на заклик свого проводу брали в руки сховану зброю, виконували бойові завдання, після чого розходилися по своїх домівках⁴⁴. СКВ виникли на базі місцевих осередків ОУН, підсилених членами відділів УПА. Вони являли собою адміністративну одиницю збройного підпілля українських націоналістів, у середньому складали 30-50 чоловік (3-4 дружини кожна). На чолі СКВ стояв провід у складі: «кущового», який керував всіма діями на даній території; заступника «кущового», керуючого військовими питаннями; господарського референта; референта СБ (Служби безпеки); пропагандиста; референтки УЧХ (Українського червоного хреста). «Кущевий» (як член ОУН) був підзвітний провідникові ОУН вищого рівня. У свою чергу командир СКВ підпорядковувався відповідному осередку організаційно-мобілізаційного відділу Головного військового штабу УПА. Збройні операції СКВ вирішував і здійснював самостійно, разом з іншими СКВ, або з відділом (підрозділом) УПА. В цьому останньому випадку усіма командував командир відділу УПА. По суті, СКВ давали змогу підготувати й провести раніше непередбачувані збройні операції в короткий термін – тому що невеликий підрозділ УПА, що приходив до даного села, завдяки СКВ ставав сильною бойовою одиницею; після акції члени СКВ поверталися до своїх домашніх занять, тим часом відділ УПА у своєму первісному складі міг просто відійти в безпечне місце ніким непомічений. СКВ постачали відділам УПА харчові продукти та одяг, нагромаджували для них запаси, які зберігали в лісі у криївках, опікувалися пораненими та хворими вояками УПА, а також організували справно діючу систему розвідки й повідомлення, у чому дуже допомагали відділам УПА.

30 серпня 1943 р. командир УПА «Клим Савур» дав наказ замінити кожне село у фортецю; для цього слід було зорганізувати самооборону, провести військовий вишкіл усіх чоловіків, щоб вони були здатні

⁴³ *Альманах. Гомін України*, Торонто 1992, с. 50.

⁴⁴ П. Мірчук, вк. праця, с. 197-198.

захистити своє село, аж поки не буде евакуйоване населення або не надійде поміч. Були видані детальні інструкції щодо військової структури самооборони, будівництва підземних криївок, огорожі, траншей та інших укріплень, системи розвідки і повідомлення і т.п.⁴⁵ Таким чином керівництво ОУН і провід УПА поступово організували адміністрацію і життя в тих місцевостях, що були під їхнім контролем. З середини 1943 р. значно зростають впливи УПА на Волині. ОУН-УПА охопило своїм впливом майже все українське населення, зокрема сільське. Досі слабкі клітини ОУН було взято в шори залізної дисципліни. Всі українці стали абсолютно підпорядковуватися настановам проводу УПА та Служби безпеки. Кожен належав якійсь організації, чи то самооборонній, чи допоміжній.

У середині серпня 1943 р. на території Волині і Полісся відбувся призов чоловіків української національності на військову службу, крім цього й жінок – для допоміжних служб (як охорона здоров'я, зв'язок і т.п.). Це відбувалося в умовах розкладу німецької окупаційної системи. Швидкими темпами відбувалася ліквідація німецької адміністрації на місцях. Сформовані відділи УПА захопили значну територію Волині, у результаті чого німецьке правління обмежувалося лише великими містами та найважливішими комунікаційними вузлами. Замість німецької адміністрації настала українська, зорганізована з ініціативи ОУН-УПА, яку захищали її збройні відділи. Попри те, що керівництво ОУН-УПА офіційно не проголосило загальнонаціонального повстання, але наявні заходи засвідчували те, що фактично воно уже спалахнуло.

Наприкінці 1943 р. УПА на Волині досягла вершин своїх успіхів. За німецьким донесенням від 1 жовтня 1943 р. сили УПА налічували близько 40 тис. чоловік⁴⁶. У іншому німецькому донесенні була поміщена інформація, що УПА під командуванням «Клима Савура» має у своєму складі 35-40 тис. чоловік; «Тарас Бульба», говорилося у ньому, втрачає впливи і має у своєму розпорядженні прибіл. 5-6 тис. чоловік⁴⁷. За оцінками штабу УПА у другій половині 1943 р. ефективні сили Волині складали прибіл. 20 тис. озброєних людей. Були й також місцеві відділи (в силі від дружини до сотні), які виконували спеціальні завдання⁴⁸. Отже ми можемо погодитись з оцінками, за якими сили

⁴⁵ *Літопис УПА*, т. 1, с. 135-148.

⁴⁶ ВА МА Н 2/√/ 2136 Vermütliche Bandengliederung zur Bandenlänge Ost, Stand: 1-10-1943.

⁴⁷ ВА МА Н 2/√/ 2339 42.

⁴⁸ *Літопис УПА*, т. 1, книга перша.

УПА на Волині складали прибіл. 35-40 тис. озброєних осіб. Тут мається на увазі не лише курені та сотні підпорядковані командуванню територіальних з'єднань, але й загони формовані по окремих селах на базі Кушчевих самооборонних відділів. Із самого початку український самостійницький рух на Волині вороже ставився до поляків. Це зумовлювалось як упередженнями, які нарошувалися ще у довоєнний період, так ідеологією ОУН. Метою боротьби українських націоналістів було встановлення української держави, правити якою мали б націоналісти. Про це говориться в «пропагандистських вказівках» ОУН – Б, де написано: «[...] Ми не хочемо працювати для Москви, жидів, німців та інших чужинців, а для нас. Ми створимо самостійну, українську державу, або загинемо за неї [...]»⁴⁹. Вістря боротьби спрямовувалось проти влади та населення держав, які володіли етнічною українською територією. У зв'язку з тим ворогом номер 1 вважався СРСР, ворогом номер 2 – Польща, і щойно на третьому місці згадувалися німці. З німецькою владою, поліцією і Вермахтом здійснювалася співпраця у необхідних масштабах⁵⁰.

У 1943 р. розширів терор та масові вбивства польського населення на Волині. Проте антипольські акції на Волині та Поліссі почалися вже раніше. Хоч і важко встановити, коли керівництво ОУН-СД⁵¹ прийняло рішення про проведення акції знищення польської людності, адже до цих пір не опубліковано постанов (директив) у цій справі. Проте перебіг подій вказує, що це сталося наприкінці 1942 р. До грудня 1942 року мали місце вбивства поодиноких поляків або польських сімей. Спочатку акція була скерована проти тих поляків, які працювали в німецькому правлінні сільським та лісовим господарством, згодом стала вона поширюватися і на сільське населення, зокрема у східних повітах Волині⁵². Перше масове вбивство зафіксовано 13 листопада 1942 р. в Обурках Луцького повіту – його жертвами стали близько 50 осіб польської національності⁵³. Антипольська акція набирає великих масштабів у січні 1943 р. У тому періоді множаться вбивства поодиноких осіб та сімей, разом із тим все частішими стають масові вбивства.

⁴⁹ Архів в Александрії, сигн. Т, роль. 15.

⁵⁰ Bundesarchiv, sygn. R. 58/698, Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD-Kommandostab, Meldungen aus den Ostgebieten nr 17, Berlin, 20.VIII.1942.

⁵¹ ОУН-СД – від 1941 р. це офіційна назва бандерівської фракції ОУН; СД – означає: Самостійників-Державників.

⁵² *Armia Krajowa w dokumentach*, t. III, Meldunek zbiorowy nr 194 za okres od 8-14.V.1943, s. 18.

⁵³ J. Łukaszów, *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947*, „Zeszyty Historyczne”, Instytut Literacki, Paryż 1989, zeszyt 90, s. 168.

9 лютого 1943 р. було скоєно криваве вбивство у польській колонії Паросьє (гм. Антонівка Сарненського повіту), де замучено 173 особи⁵⁴. 23 квітня 1943 р. відділи УПА здійснили одне з найбільш кривавих вбивств того часу – у Яновій Долині (гм. Березне Костопільського повіту), де загинуло 600 осіб. Підтвердженням цього кривавого акту є спогад, поміщений у 5-му томі *Літопису УПА*: «[...] При здобуванні сильного польського гнізда, а радше центру поляків, Іванової Долини в Костопільщині спалено дві третини забудовань. Бій тривав кілька годин. Поляки подають число своїх втрат на 500 чоловік. Число вбитих німців невідоме. Наші втрати невеликі»⁵⁵. Слід згадати, що німці поводитися пасивно під час акції УПА, що дозволяє зробити припущення про взаємопорозуміння. 3 травня 1943 р. ми фіксуємо зорганізовані масові атаки відділів УПА на польські села і осередки самооборони на всій території Волині. Отож, деякі дані, що засвідчують про ескалацію антипольських акцій: 12 травня 1943 р. у Сарненському повіті спалено села Мгли, Константинівка, Ости, Убереж⁵⁶; 24 травня 1943 р. в селі Немодлин Костопільського повіту вбито 170 чоловік⁵⁷; у ніч з 24 на 25 травня 1943 р. спалено усі двори і фільварки на території Володимирського повіту⁵⁸.

28 травня 1943 р. 600-особовий відділ УПА спалив село Старики і вбив усіх його жителів⁵⁹; 2 червня 1943 р. відділ УПА напав на польське село Гурби і вбив близько 250 чоловік⁶⁰. Нищення польської людності започатковане у Сарненському, Костопільському, Рівненському й Здолбунівському повітах, у червні 1943 р. стало охоплювати Дубнівський і Луцький повіти, у липні поширилося на Горохівський, Ковельський і Володимирський, у серпні – Любомильський повіти⁶¹. Число замучених поляків Волині до липня 1943 р. оцінюється в 15 тис. чоловік, а сукупні втрати польського населення, які враховують

⁵⁴ J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*, wyd. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 1990, s. 22.

⁵⁵ *Літопис УПА*, т. 5, с. 20.

⁵⁶ CA KC PZPR AM 1616/15 t. 202/III/8, k. 190. Departament Informacji i Prasy, aneksy do raportów.

⁵⁷ M. i D WIH sygn. III/63/71, k. 7, M. Sawicki – relacja.

⁵⁸ CA KC PZPR AM, 1640/10, t. 202/III/121, k. 41. Sprawozdanie sytuacyjne Sekcji Wschodniej za rok 1943.

⁵⁹ M. i D WIH sygn. III/52/23, k. 12-13, E. Szaden – relacja.

⁶⁰ „Nasze Ziemię Wschodnie” nr 4, VI-VII 1943 r., s. 14, CAW, 392/62/53.

⁶¹ CA KC PZPR AM, 1640/10, t. 202/III/121, k. 49. Sprawozdanie sytuacyjne Sekcji Wschodniej za rok 1943.

вбитих, поранених, вивезених на роботу до Німеччини, за оцінками складають 150 тис. осіб ⁶². До липня 1943 р. у Горохівському повіті здійснено напади на 23 польські села, у Дубнівському – на 15, у Володимирському повіті – на 28 ⁶³.

Особливо кривавим був липень 1943 р. Відділи УПА, що входили до складу Північно-західного ВО «Турів», за активної підтримки зорганізованого у т.з.в. Самооборонні кушцеві відділи місцевого українського населення вдосвіта 11 липня 1943 р. оточили й вдарили наспячі польські села та садиби одночасно у трьох повітах: Ковельському, Горохівському і Володимирському. Дійшло до нелюдської різни та нищення; польська людність гинула від куль, сокир, вил, кос, пил, ножей, молотків та іншого знаряддя вбивства. Польські села горіли. Вищезгадана акція не могла бути випадковою, її не могли здійснити незорганізовані групи. Це була добре запланована операція, якій дало наказ вище керівництво ОУН-УПА, вона була узгоджена у часі й просторі. Для поляків, які проживали у західних повітах Волині, це був погром, який завершився великою кількістю людських жертв і майнових втрат.

У таємній постанові територіального командування УПА-«Північ», яку підписав «Клим Савур» було сказано: «[...] ми повинні провести широку акцію нищення польського елементу. При виході німецького війська слід використати цей сприятливий момент для знищення всієї чоловічої людності віком з 16-ти до 60-ти [...] Цієї боротьби ми не можемо програти, за будь-яку ціну треба ослабити польські сили. Лісові села та села, розташовані при лісових масивах, повинні зникнути з лиця землі» ⁶⁴. Вказівки вищеназваної постанови відділи УПА здійснювали повністю, вбиваючи чоловіків не лише віком 16-60 років, але й жінок, дітей та стариків. Юрій Стельмашук «Рудий», командир Північно-західної ВО «Турів», писав до «Рубана»: «[...] Друже Рубан! Передаю до твого відома, що у червні 1943 р. представник центрального Проводу, командир УПА – Північ „Клим Савур” передав мені таємну постанову у справі цілковитого, загального, фізичного знищення польського населення. [...] Для виконання цієї постанови прошу ретельно підготуватися до акції проти поляків і назначаю відповідальних: в районі розташованому над Бугом – курінного „Лисого”; на райони тужинський, оваднівський, оздзютицький та інші – „Сосенка”:

⁶² CA KC PZPR AM, 1610/10, t. 202/III/121, k. 49. Departament Informacji i Prasy.

⁶³ CA KC PZPR AM, 1431/6, t. 202/I/34, k. 172. Biuro Prezydialne Delegatury. Poczta do Rządu.

⁶⁴ Архів УСБУ у Волинській області, д. № 11315, т. I, т. II, с. 16.

на ковельський округ – „Голобенка”. Слава Україні. Командир групи УПА „Турів” – „Рудий”, 24 червня 1943 р. Постій»⁶⁵. Ціллю антипольської акції на Волині, здійснюваної з усією жорстокістю, було знищити польське населення. Відповідно до настанов керівництва ОУН-СД, вона здійснювалася організовано і мала характер чистки. Оцінюється, що втрати польської людності у результаті проведеної етнічної чистки складають 50-70 тис. чоловік.

Українські націоналісти також знищували своїх супротивників серед українського населення. Українці, що не погоджувалися з методами дій ОУН-УПА, вважалися «непевними» – їх ліквідувала т.зв. Служба безпеки (СБ). Про це пише Максим Скорупський, автор книжки *У наступах і відступах*: «[...] Служба безпеки започаткувала масову чистку серед населення і віддів УПА. [...] Взагалі СБ та її діяльність – це була найбільш чорна сторінка історії останніх років [...] поліція була законом та судом. [...] Служба безпеки була сформована за німецьким зразком. Більшість командирів СБ були курсантами німецької поліційної школи у Закопане в 1939-1940 рр. Здебільшого були це галичани»⁶⁶. О. Шуляк, автор книжки *В ім'я правди* пише, зокрема: «[...] прийшов наказ знищити весь непевний елемент. Так почалося гоніння за усіма, хто здавався підозрілим. [...] Зрозуміло, що під цю категорію попали усі, хто не був бандерівцям прихильний»⁶⁷.

Український самостійницький рух під проводом ОУН-Бандери вступив на шлях крайнього націоналізму, приваблюючи значну частину українського населення Волині та Східної Малопольщі. Слід згадати, що на зламі XIX і XX ст.ст. в Україні існували політичні рухи, які хотіли встановлення української держави на демократичних засадах. Хоч це також були самостійницькі рухи, проте – не крайньо націоналістичні. Український націоналізм зродився після Першої світової війни. За авторами *Енциклопедії українознавства*: «виникнення націоналізму було реакцією в українській духовості на події після першої світової війни та визвольних змагань. Український націоналізм виник у 1920-х рр., спершу як духовий фермент молодшого покоління, як протест на упадок державності та шукання нових доріг у повоєнній дійсності...»⁶⁸. Поразка Західно-Української Народної Республіки у війні з Польщею, невдалий похід польської та української армії Петлюри на Київ у квітні 1920 р., постанови Ризького договору

⁶⁵ Там само, с. 28.

⁶⁶ М. Скорупський, *У наступах і відступах*, Чикаго 1961, с. 145.

⁶⁷ О. Шуляк, *В ім'я правди*, с. 33.

⁶⁸ *Енциклопедія українознавства*, Париж–Нью-Йорк 1955, с. 1723.

від 18 березня 1921 р., які визнавали Волинь та Галичину частиною Польщі, а також зародження фашизму в Європі (та його різновиду – нацизму), – це були факти, що вплинули на формування українського націоналістичного руху. Він взяв на озброєння ідеологію націоналізму за Дмитром Донцовим, у якій наявна виняткова схожість з ідеологією фашизму. Цією ідеологією керувалися у своїй діяльності Українська Військова Організація, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія. Характерною рисою діяльності цих організацій була відсутність толерантності щодо інших національностей та брутальність у боротьбі. У міжвоєнному періоді виявом цього був індивідуальний терор, в часи німецької окупації – терор масовий, що призвів до чисток на Волині та у південно-східних воєводствах Другої Речіпосполитої. Це завдало невідворотньої шкоди справі визвольної боротьби української нації, принесло безліч страждань польському й українському населенню і негативно вплинуло на формування польсько-українських відносин у післявоєнні роки.

Дискусія

Володимир Ханас: Шановне панство. Говорячи про українське підпілля, український національно-визвольний рух під час Другої світової війни, одним з основних питань, які ми повинні обговорити сьогодні, виділяємо питання бачення ОУН польської проблеми і можливості співпраці з польським підпіллям на терені Західної України. Як стверджують діячі українського підпілля, впродовж 1942-1944 років, принаймні тричі, відбувалися переговори між українським і польським підпіллям. Зокрема, бандерівський діяч Зенон Матла пише, що попередньою умовою будь-якої співпраці між українським і польським підпіллям, також запорукою цієї співпраці була згода Польського емігрантського уряду заявити про принципове визнання прав українців на незалежність держави в межах української етнографічної території та представити це своїм західним союзникам і домогатися від них аналогічних декларацій. Польське підпілля відкинуло ці домагання українців і переговори були зірвані, хоча, як підкреслював у рапорті генерал Ірот-Ровецький, бандерівці погоджувалися укласти угоду про військову, пропагандистську співпрацю проти Третього Рейху та Радянського Союзу.

Як стверджує якийсь член ОУН в одному з підпільних видань (на жаль, авторства не вдалося на сьогодні встановити), у Польщі русофільських настроїв не було – радше панував антиросійський напрямок. Однак, до тверезої оцінки ситуації не допускали паморочливі мрії про новий Андрусів чи Ригу, тобто про новий поділ спільно з Росією українських земель і спільне панування над Україною. Вважаючи перемогу Польщі справою очевидною, польське підпілля на всіх переговорах вимагало від українського підпілля повної капітуляції і підпорядкування польському проекту. Очевидно, що українське підпілля, зокрема, Організація Українських Націоналістів (це зазначав пан Філяр), було в основному представлене радикальним елементом і не могло погодитися на такі умови, і до порозуміння справа не дійшла. Тим більше, що через такі умови польсько-українські стосунки гіршали з дня на день. Відомо також, що ще в березні 1943 року Польський екзильний уряд схвалив інструкцію з українського питання у вигляді тез. І нею якраз мала керуватися крайова влада під час переговорів з українцями. В них була висловлена

готовність гарантувати українському населенню юридичну й фактичну рівноправність, широке територіальне самоуправління на землях, де українці становлять більшість, та проведення на засадах національної й соціальної справедливості земельної реформи на користь місцевих селян – поляків та українців.

Звичайно, це був крок вперед у порівнянні з тими заявами і діями, які існували до 1943 року, але до цього ж року офіційні кола делегатур вголос не оголошували основних постулатів своєї політики щодо західних українських земель. І лише 15 серпня 1943 року Крайова політична репрезентація сформулювала їх так: «Непорушність східних кордонів, урегулювання справ національних меншостей згідно з принципами традиційної вільності та рівності прав і обов'язків».

За українським народом визнано право на незалежність, але тільки на тих землях, які до 1939 року творили УРСР. Така точка зору могла лише переконати керівництво ОУН і Генеральний штаб УПА в тому, що постулати української незалежності треба захищати перед польським підпіллям. І вони приходять до висновку, що захищати таку точку зору можна лише за допомогою сили. Аналогічної точки зору дотримується один із авторів польсько-українського порозуміння Володимир Мудрий, котрий в підпільному журналі стверджує, що в ситуації, яка склалася, поляки нас можуть трактувати лише тоді, коли ми будемо організованою силою. А далі йде такий коментар:

«Слабким місцем польських антибільшовицьких сил є їхнє зазіхання на українські, білоруські, литовські землі. Поляки вже кількакратно в своїй історії заплатили за таку політику – власною державністю. Однак не зробили після цього належних висновків ще й до сьогодні. Як можна так нереально і згубно оцінювати ситуацію. Як думають польські імперіалістичні кола здійснювати свої мрії».

Основна теза українських націоналістів щодо польського питання була визначена в рішеннях II Конференції ОУН у квітні 1942 року. Зокрема, в 16 пункті, де йдеться про ставлення до поляків, записано: «Стоїмо за злагіднення польсько-українських відносин в сучасний момент міжнародної ситуації і вільних на платформі самостійних держав і визнання та пошанування українського народу на західних українських землях. Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв та апетитів щодо західних українських земель; проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі ділянки господарсько-адміністративного апарату західноукраїнських земель коштом відсторонення українців». Якщо це конференція ОУН, яка відбулася в передгрозовий період українсько-польського протистояння, то вже в рішеннях III Надзвичайного Великого збору ОУН ми

бачимо вплив малої війни між народами. Власне кажучи, і на той момент ОУН ще сподівалася на підтримку прогресивних сил польського суспільства і залишала місце для конструктивного польсько-українського діалогу. Так, зокрема, в постанові III Надзвичайного збору ОУН зазначалося: «ведучи боротьбу проти імперіалістичних гнобителів України ми стоїмо за вилучення всіх другорядних фронтів. В наших відносинах з усіма сусідніми народами розраховуємо на співпрацю з їхніми народними масами та з їхніми революційними, не імперіалістичними елементами і поборемо всіх попутників імперіалізму». Остання позиція українського національно-визвольного руху була закріплена в жовтні 1943 року у спеціальному документі, який називався «комунікат».

Зокрема ситуацію, яка склалася, ОУН-івці трактували так: «Цей стан використовували і використовують всі ці зовнішні чинники – Москва і Берлін, які зацікавлені в подавленні, поневоленні українського та польського народів, вони кинули їх на взаємну різню, щоб відвернути їхню увагу від основних цілей та завдань, спрямованих на боротьбу з їх спільними ворогами – Москвою і Берліном. Як по одному, так і по другому, польсько-українському боці, знайшлися елементи, що дали себе, свідомо чи несвідомо, впрягти до чужого воза і виконували роботу, яка, крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може.

Провід ОУН самостійників-державників заявляє:

I. ОУН самостійників-державників неодноразово у своїх офіційних публікаціях займала негативну позицію до польського населення на українських землях та до українсько-польських відносин взагалі, і своє негативне ставлення до тих форм боротьби, якими є згадані події, виявляла.

II. Ні український народ, ні організація нічого спільного з тими масовими вбивствами не мають.

III. Польсько-українська різня лежить сьогодні в інтересі Німеччини, а в першу чергу в інтересі більшовицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців та поляків йде легшим шляхом до поневолення обох народів та володіння їхніми землями. Провід ОУН самостійників-державників засуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б, і взиває всеукраїнське громадянство бути чуйними на ворожу інспірацію та дотримуватися постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу. Заразом провід ОУН самостійників-державників апелює до польського населення утриматися від усяких форм антиукраїнських виступів і чинно їм протистояти. Всі самочинні акти терору,

звідки б вони не походили – Провід ОУН самостійників-державників уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішуче поборювати».

Вказаний документ потрібно трактувати, саме, згідно з його змістом і якийсь детально пояснюючий аналіз, на мою думку, тут зайвий, бо ідеологічне ставлення ОУН в ньому ясно прослідковується. Але підсумовуючи свій короткий виступ, я все-таки зупинюсь на тій проблемі, яка знову ж таки постає. Які мотиви і внутрішні чинники не дозволили ОУН і АК знайти спільне військове та ідеологічне порозуміння?

І другою проблемою, опираючись на те, що вище сказано, я хотів би все-таки показати, що ідеологічна думка – засаднича думка національно-визвольного руху, так еволюціонувала, як еволюціонувала і думка Крайової політичної репрезентації і разом АК.

І врешті-решт, як ми знаємо, до часткового порозуміння, нехай в невеликих масштабах, але дійшло. Та, на жаль, було вже дуже пізно. Дякую.

Чеслав Іжеляк: Декілька слів з приводу виступів польських колег. Необхідно погодитися з професором Гізою, що українське повстання, яке мало підтримати похід Пілсудського за незалежність України у 1920 році не вибухло. Ми сьогодні знаємо, чия це вина. Натомість, не погоджуюсь з професором Філяром щодо передачі зброї німцями для УПА. Відомо, що будь-якій військовій організації зброя більше потрібна, ніж харчі. Але повстає питання: для чого у 1944 році ця зброя була потрібна УПА? І на це питання ми повинні також дати відповідь. Засудимо цих панів з ОУН, цих політиків, які своє українське населення підштовхували до цієї боротьби. Засудимо за їхню короткозорість, за те, що вони зовсім не давали собі звіту про те, що в існуючій політичній ситуації не було жодних шансів, щоб Україна здобула самостійність чи широку автономію. Якщо йдеться про виступ проф. Кучерепи, не погодився б з його тезою про мету створення Корпусу охорони прикордоння в 1924 році. Добре відомо, яким було це прикордоння між 1921-1924 рр. Це був безперервно палаючий кордон. На цю тему збереглися документи і в Центральному військовому архіві у Варшаві, і в Російському державному військовому архіві в Москві. Думаю, що подібні документи є і в Київському архіві.

Тут потрібно врахувати ще один момент. Українське населення, яке проживало у 15-кілометровій прикордонній смузі, смузі діяльності КОПу, досить прихильно до нього відносилось. Це підтверджують документи. А найкращим прикладом є те, що коли в 1939 р. раптом напала Червона Армія, то з боку цього населення не було жодних

виступів проти польських жовнірів. Навпаки, інколи воно переховувало копівців, переодягало їх у цивільний одяг, щоб вони могли втекти. Очевидно, що у 1939 році цих 15 кілометрів Червона Армія пройшла за годину-дві. Проте це стосувалося напрямку головного удару. А напрямків, де Червона Армія не так швидко увійшла в прикордонну смугу, було більше. Підкреслюю, місцеве українське населення зрозуміло роль Корпусу в цьому прикордонні. Також знаємо, що завдяки Корпусові охорони прикордоння багато українців отримало роботу, лікарську допомогу, були вони охоплені просвітньою діяльністю. Їх ніхто не примушував йти до польських шкіл. Сьогодні знаємо, що таких випадків було досить багато. Це ж стосується і військового осадництва. Не погоджуюся з тезою про те, що власне осадники якимось чином впливали на зменшення земельних наділів українського населення, а також з тим, що українці не могли придбати цієї землі. Осадництво ніколи не базувалося на землі українських селян. Це були інші маєтки: церковна власність, поміщицькі маєтки, які викупляла держава й продавала осадникам. Є поодинокі приклади співпраці українських сіл з колоніями польських осадників. Так, звичайно, пізніше певна відраза українських селян до військових осадників була, особливо до тих, які краще господарювали, які мали вищу аграрну культуру. Ця відраза наростала, і в 1939 році навіть доходило до самосудів над військовими осадниками. Але це вже інша проблема. На цьому прикладі, 1939 року, дозволю собі торкнутися ще однієї справи і звернутися до українських колег. Ми знаємо, що на шляхах відступу польського війська від східного кордону в 1939 році діяло досить багато диверсійно-саботажних груп, у складі яких були також і українці. Знаю про це, бо останнім часом ми відшукали матеріали, які засвідчують, що цими групами, як правило, керували спеціально навчені офіцери НКВС, закинуті на польську сторону з Радянського Союзу. Вже у 1938 році вони проходили вишкіл у десантних військах. Є певні докази, які дозволяють стверджувати, що подібну підготовку проводив Комінтерн. Сьогодні вже не є таємницею, що перший удар на Польшу планувався у 1938 році. Для цього сподівались використати німецько-чехословацький конфлікт. Вже тоді були створені спеціальні ударні групи, самостійні операційні групи, які мали реалізувати цей план. Не вийшло. Політика пішла іншим шляхом. Перекоаний, що в Києві, в архіві КДБ є матеріали про склад цих саботажно-диверсійних груп. Не можна робити такої помилки і твердити, що всі українці належали до таких груп і виступали проти польської адміністрації, поліції і, навіть, невеликих відділів польського війська. Так, ці групи були досить сильні й багаточисельні, інколи мали

автоматичну зброю, яка невідомо як на цій території з'явилася. Сьогодні можна сміливо ствердити, що саботажно-диверсійні групи, які діяли в Західній Україні були значно сильніші і краще організовані, ніж німецька «п'ята колона».

Гурій Бухало: Шановні пані, панове. Я продовжу думку пана проф. Іжеляка, який виступив переді мною і трохи його доповню.

Правильно він зауважив, що пан проф. Філяр сказав, що вояки УПА співробітничали із фашистами навіть у 1944 році, коли фашисти передали УПА велику кількість зброї. Мені відомий цей «факт». Це йдеться про фальшивку НКВС. Це 1944-1945 роки. Таких фальшивок можна навести дуже багато. Це не документ, я його прекрасно знаю – це фальшивка.

Далі. Відносно 1939 року. Знаєте, є одна проблема, яку треба вивчити і українським, і польським історикам. Я маю на увазі вересень 1939 року. В радянській історіографії проходить все дуже гарно, дуже спокійно – трудящі Західної України з червоними прапорами, букетами квітів зустрічали Червону Армію як визволителів – братів зі Сходу. Так повторювали десятки років. Писали, писали і вже деякі люди вірили, що воно дійсно так було. В дійсності – не так. В нашому розпорядженні є, чудом збережена книжка *Мужество, стойкость, отвага*, яка була написана у 1939 році (зверніть увагу). Це спогади політруків і учасників так званого «визвольного походу». Ця книжка написана по живих слідах. Там розповідається про те, як Червоній Армії треба було вести тяжкі бої на Західній Україні. Факт такий, напр., в Рівне Червона Армія ввійшла 17 вересня. У Сарни – це 90 кілометрів від Рівного – 4 дні добиралась Червона Армія! В чому справа? Ми задумувалися. Виявляється, що там ішли важкі бої, які вела польська армія. Там, на території Костопільщини, зібралися тисячі польських жовнірів. Хочу звернути увагу ще на один момент. Як я говорив, польські жовніри, чи жовніри Польщі – бо маю на увазі, що в складі цієї польської армії були і десятки, якщо не сотні тисяч, українців – громадян Польщі. Ми ж про це забуваємо. Адже ж їх мобілізували і вони разом з поляками воювали проти – будемо говорити відкрито – своїх, так званих братів, які були в Червоній Армії. Це була трагедія, коли воювали одні українці проти других. Я вважаю, що ця проблема ще дуже мало вивчена.

В нашому розпорядженні є ще спомини генерала Орліка і ці спогади вийшли у Лондоні. Там є дуже докладний військовий огляд подій, які відбувались на Західній Україні.

Я з великою увагою прослухав цікаву доповідь пана проф. Філяра. В нього тема «Український незалежний рух у Західній Україні в 1939-1945 роках». Трохи пізно дали нам тези і на ходу доводилося з ними знайомитись. З багатьма думками шановного професора дозвольте не погодитись.

По-перше, в цій роботі відчувається вплив більшовицької історіографії. Ми знаємо, що в ній є ціла низка перекручень. Більшовики далеко не були об'єктивними. То навіть не це слово. Я цитую: «Після Першої світової війни на території II Речіпосполитої вільно розвивались українські партії. Різної орієнтації – від консервативної до комуністичної».

Дозвольте не погодитись. Згадаймо. Як могла вільно розвиватися, навіть комуністична партія, як могла розвиватись «Просвіта», яка закрита була в 1928 році? Заборонили «Просвіту», закрили «Пласт». Я вже не говорю, що був побудований табір Береза-Картузька. Кого туди кидали? Націоналістів кидали і комуністів, і кого тільки хочете. Хіба вільно могли розвиватися партії на території Другої Речіпосполитої?

І друга справа. Можна було чітко сказати про які роки, який період іде мова. Якщо це 20-і, 1921 рік – може так, але не було уточнено. Далі.

«Всі партії проголошували гасло незалежної України». Дозвольте запитати – і комуністи? Адже пан професор пише категорично – «... всі партії проголошували...». Нічого подібного.

Далі. «...більшість українців вважала поляків за найближчого і найгірнішого ворога в русі за незалежність України». – А КІРС? А більшовики?

В Рівному виник воєводський уряд (це в 1941 році)...

Трошечки не так. Згадаймо документи, згадаймо, що місто Рівне було вибране Кохом для т. зв. столиці окупованих земель України. Це не воєводство. Воєводство було в Луцьку, напр. Волинське. Це була, я підкреслюю, т. зв. столиця окупованих земель України і сфера цієї діяльності розповсюджувалась аж на Донбас, Херсон і т. д.

Виникли в 1941 році перші збройні загони українських націоналістів, організовані Тарасом Боровцем. В нас, у Рівному в архіві – справи польської поліції, де Тараса Бульбу – Боровця звинувачують в українському націоналізмі. Він ніколи не був українським націоналістом. Справа в тому, що він виконував вказівки уряду в екзилі Андрія Левицького, який містився у Варшаві. Він проводив зовсім іншу лінію. Він ніколи не виконував розпорядження українських націоналістів. Він проводив лінію уряду Української Народної Республіки в екзилі.

Далі у доповіді проф. Філяра говориться, що «Від половини серпня до половини листопада 1941 року Олевськ був столицею Української Республіки. Німців у цьому районі не було...». Це не так. Згадаймо залізничну лінію Ковель – Сарни – Олевськ. Хоч би як не хотіли, фашисти мусили ж їхати поїздами, і в Олевську вони вже були. Так писали т. зв. більшовицькі історики.

«На початку жовтня 1942 року на території Сарненського повіту організувалися два загони УПА». Це не Сарненський повіт. Тут мається на увазі, мабуть, Гутвин і Стибень – це Костопільщина. Пан професор у своїй доповіді лише згодом пише, що це Костопільський повіт.

Пан професор також переплутав ім'я Клячківського. Він ніколи Романом не був. Він завжди був Дмитром. Повірте, він похований в нас, на території Рівненського району. Його псевдонім «Остап».

Про допомогу поляків Українській Повстанській Армії. Про це є дуже цікавий матеріал. На жаль, це питання також мало вивчене. На території Холмищини та Замойщини поляків судили за те, що вони допомагали УПА. Про це вже є документи.

Якщо вже зайшла мова про допомогу поляків, то не можна не сказати про те, що Українська Повстанська Армія (що не прозвучало в рефераті) була багатонаціональною. Наприклад, один загін УПА чисельністю 200 осіб був азербайджанським. В УПА були грузини, татари і навіть росіяни. Німець Кернкопф командував сотнею УПА, яка діяла на території Костопільського району. А ми чомусь тільки говоримо про українських націоналістів. Коли тільки починаємо говорити про УПА – це українські націоналісти. Я думаю, що історикам потрібно вивчити національний склад УПА.

Про т.зв. співробітництво УПА з фашистами. Ми хочемо, щоб праці українських і польських істориків були об'єктивними. Необхідно відкинути ідеологічні нашарування, нав'язувані комуністами. Не було такого співробітництва. Ось такий приклад. Фашистський генерал фон дем Бах-Залевський – отримав завдання знищити УПА-Північ. Три місяці йшла операція, до якої було залучено 30 тисяч фашистів з літаками, танками й іншим. Три місяці йшла боротьба. Це на території Волині і Рівненщини. Під час операції загинуло 1247 вояків УПА. Загинуло близько 3 тисячі гітлерівців. Хіба це союз УПА з фашистами?

Ви читали, пане професор, мабуть, про Людце. Хто ж його знищив біля Ковеля, як не українські повстанці? Це генерал, який командував однією з операцій проти УПА. Таких прикладів можна навести багато. Яке тут могло бути співробітництво?..

Ми забули ще й про те, що фашисти арештували Бандеру. Це було в липні 1941 року. Він перебував у фашистському концтаборі. А я можу навести приклад радянських істориків, які пишуть, що Бандера сам захотів піти у концентраційний табір!

Пан професор тут говорить тільки про УПА і ще кущеві загони, а поза увагою залишився Фронт української революції, який діяв (там було кілька тисяч людей) на території Тернопільської і частково Рівненської областей – так званий ФУР.

Пан професор пише, що було розбросано сотні інших партизанських угруповань. Сотні? Я не знаю... Не було сотень українських угруповань. Чомусь подаються такі категорії, така термінологія, яка українською стороною не сприймається. Дякую.

Анджей Айненксль: В своїй доповіді я сказав, що поляки використовували в цей період і для цього періоду термін «Східна Малопольща», оскільки термін «Західна Україна» є терміном створеним у той час, і ми не можемо ображатися з приводу вживання такого чи іншого визначення. Східної Галичини вже немає, треба говорити: була Східна Галичина. На термінологічні проблеми не звертав би такої надмірної уваги. І ще одне – я написав, що до кінця існування незалежної Польщі діяли на її території українські політичні угруповання. Пан Бухало говорив про ліквідацію на деяких теренах «Пласту» або «Рідної хати». Погоджуюся з цим, але ж водночас існувала ціла низка українських політичних партій, серед яких УНДО, яке мало своє представництво в парламенті. Вдавати, що цього не було – не бути вірним правді.

І ще два слова. Говоримо про речі страшні, про страшні вбивства. Вважаю, що говорити про них непотрібно з тієї причини, що криваву сторінку в нашій спільній історії ми хочемо закрити й обеззброїти. Це наша мета. Одночасно бракує у виступах ще одного істотного аспекту. Дії, внаслідок яких гинуло польське населення, у якомусь значенні були наслідком того, що мало місце в 1939 році. Крім Бреста, Берези і інших речей, яких ми, поляки, повинні, без сумніву, соромитися, було до сих пір співжиття і співпраця двох народів. Українцям Річпосполита гарантувала охорону життя і майна. І тут приходять Друга світова війна. Зі сходу – удар більшовиків, які знищили існуючі до цього часу принципи функціонування й структури. В радянських в'язницях зустрічалися польські та українські політики, польських та українських офіцерів інколи разом вивозили до Катиня. Польські і, в меншій мірі, українські громадяни потрапили до тих чотирьох депортацій. Радянський режим ліквідував право на охорону життя і майна. Потім прийшли німці й зробили кілька жестів на адресу

української сторони, але зразу ж після цього частина українців потрапила до німецьких концтаборів. Саме ті українці, які вірили, що за допомогою німців вдасться створити незалежну Україну. І тут наступна проблема – масове винищення населення німцями. Часто забуваємо те, що подіям 1942 року передували масові знищення. Спочатку совіти, відступаючи, мордували в таборах і тюрмах як поляків, так і українців, потім прийшли німці – почали мордувати євреїв, і показали, що тією дорогою можна йти. Це дуже суттєвий момент – перші етнічні чистки розпочали совіти, продовжили їх німці, а потім настало те, про що говорив проф. Філяр. Якщо так подивимося на справу, тоді менш важливим видається якийсь там один вирок смерті. Тут підходимо до чергового питання: це було зіткнення, як у 1918 р., двох концепцій. Для польської сторони було явним, що це польська державність. Справді можна сказати: історія засвідчила падіння польської державності. Але з позицій польського і міжнародного права це була польська держава. Для українських діячів з'явився шанс для створення власної державності. Чи реальним, особливо у момент відступу німців, був цей шанс? Думаю, що ні. Вони, можливо, думали, що методом вчинених дій відкриють шлях до майбутнього. Але, повторюю, вихідний пункт цієї гетакомби (екстермінації) – 17 вересня, а в корінній Польщі – 1 вересня. Отож, маємо перше, сімнадцяте вересня і наслідки, і одна, і друга сторона, поляки і українці, впали в більший чи менший мірі жертвами двох тоталітаризмів, між якими вони опинилися.

Ігжегож Мазур: Проблема поняття в доповіді «Український самостійницький рух у Західній Україні» торкається не лише Української Повстанської Армії. Вона зачіпає діяльність різних структур, організацій і поодиноких українців, які намагалися діяти легально в рамках обов'язкового німецького права. Зокрема, на терені Генерального Губернаторства. Маю на увазі як участь українців у німецькій адміністрації, так і діяльність, створеного восени 1939 року, Українського Центрального Комітету. Думаю, що то теж були кроки, здійснювані з метою побудови незалежної України, тільки не методом збройної боротьби, а швидше шляхом «органічної праці». Варто також пам'ятати, що шляхом відбудови на території дистрикту Галичина українських кооперативів, осередків «Просвіти», «Маслосоюзу», «Українбанку» і т.д. українці старалися створити певні структури, які були якоюсь альтернативою збройної боротьби.

Наступна справа: боротьба УПА з німецькою адміністрацією і військом. Щодо дистрикту Галичина, то багато інформації можна

почерпнути з документів військового командування Генерального Губернаторства. Незважаючи на те, що українці перебували у німецькій адміністрації, репресії проти ОУН мали місце вже восени 1941 року.

І останнє. ОУН-УПА боролася проти декількох противників, і це, мабуть, стало однією з причин поразки. Одночасна боротьба з Радянським Союзом, Третім Рейхом, відкриття польського фронту і, навіть, ведення воєнних дій з Угорщиною і Румунією (на Буковині) не давали найменшого шансу на успіх. Зрештою, навіть якщо б не розв'язалася війна з поляками чи угорцями і румунами, то й так ОУН програла б, оскільки єдиним уповажненим для вирішення українських справ вважався Сталін. Він не залишав українцям жодної можливості, навіть мінімальної автономії.

Хотів би ще згадати дві речі. А саме, в двох книжках, виданих в еміграції, *Перемишль – західний бастион України*, виданій у Сполучених Штатах, і *Альманаху станиславської землі*, є інформація про те, що УПА прийшла до висновку, що Армія Крайова захоче повторити події 1918 року, розпочати бої за Львів, а тому постановила, що треба запобігти цим діям шляхом недопущення надання можливої допомоги Львову з Генерал-Губернаторства. Розпочалися бої з підрозділами Армії Крайової на Холмщині, мали розпочатися бої за Перемишль. Підрозділи УПА розпочали навіть марш у напрямку Перемишля, але то вже було літо 1944 року і до Перемишля вони не дійшли, бо вже тоді цю територію зайняла Червона Армія, яка цей наступ унеможливила. Останнє, досить сумне зауваження. В літературі я інколи зустрічаю інформацію про добрі стосунки між поляками й українцями в цей період. Я знайшов інформацію про те, що якась українка у 1939 році попередила польського вчителя про арешт НКВС. Відома теж історикам з Польщі справа, зв'язана з Ярославом Старухом, який очолював у воєнний період ОУН на Закерзонні. Знаходився він в ув'язненні у Львові, на вулиці Лонцького, сидів в одній камері з офіцером АК Лехом Садовським, і в багатьох дискусіях знаходили вони порозуміння. Власне, завдячуючи Лехові Садовському, люди з УПА звільнили Старуха з німецького ув'язнення. Думаю, що не тільки тюремні умови, а, скоріше, власне, не тюремні, свобода й демократія дозволять полякам і українцям порозумітися, бо в'язниця, може, зближує людей, але не є добрим місцем для розмов.

Антоні Гіза: Хочу висловитися з приводу проблеми, яка є, мабуть, найскладнішим питанням нашої конференції, а також тих, які ще будуть у майбутньому. Маю на увазі юридичну й політичну оцінку

ОУН-УПА. З цієї тематики вже написано багато, багато вже говорилося і буде писатися ще більше. Хочу нашим колегам, українським історикам, сказати, що оцінка цієї формації не є такою вже шалено суттєвою справою, адже зачіпає вона всього один відсоток населення Східної Галичини, одної третьої усього населення України, отож, не може переноситися на весь український народ. Це справа властивої оцінки формації (такою є позиція більшості польських істориків, мабуть, усіх, а також частини українських), в якій треба все назвати своїми іменами. Про польську позицію не говорю, натомість зацитую позицію Віктора Поліщука, який, як він сам пише про себе, є українцем, православним, українським патріотом. Ця позиція, мабуть, найбільш характерна для української сторони. Кілька недовгих цитат з його останньої книжки *Юридична і політична оцінка ОУН-УПА*, виданій цього року в Торонто. Пише він це і в інших своїх книжках, яких досить багато вийшло у попередні роки: «ОУН в центрі стратегічної мети українського націоналізму ставила побудову націоналістичної держави. Послуговувалася вона – тобто прибічники ОУН – і надалі послуговуються – демократичною фразеологією, всупереч явним фактам, хоча б тому, що ОУН-УПА була у союзі з німцями, що ОУН-(М) цілий час співпрацювала з німцями, а ОУН-(Б) перестала бути колаборантом лише у квітні 1943 року. Ніколи не була засуджена злочинна колаборація з гітлерівською Німеччиною, людиновбивство, ніколи не відмежовувалися вони від злочинного минулого, навпаки, цілком зворотнє, прославляючи ці ідеї, а також організаторів злочину – ОУН-УПА, вони шкодять Україні у міжнародному масштабі, є бар'єром на шляху встановлення справді добросусідських відносин, наприклад, з Польщею. Ця організація збила з пуття тисячі чесних українців, через те здійснила злочин у відношенні до українського народу». Це цитата з книжки Поліщука. Далі д-р Поліщук повертається до оцінки союзу з Німеччиною, датуючи його початок першими роками Ваймарської Республіки, подає різні приклади. Приходить до наступних висновків: «Оскільки ОУП-УПА не відмежувалась від свого злочинного минулого, Верховна Рада України повинна її засудити». Останнє, на мою думку, найістотніше твердження цього автора, таке: «Україні потрібен катарсиз, очищення від націоналістичного, фашистського тягару».

Ярослав Ісасвич: Я не думав виступати, але на репліку мене спровокував своїм виступом пан Гіза.

Твердити, що думка пана Поліщука репрезентативна для українців тому, що він називає себе православним українцем – це те ж саме, що

твердити, що думка Держинського репрезентативна для поляків тому, що він римо-католик і шляхтич. Я не хочу багато говорити, але скажу, що в Україні таку позицію, як Поліщук займають тільки українські комуністи і вороги української незалежності. А всі ті сили, які стоять за незалежність України, рахують, що, незважаючи на величезні помилки, незважаючи на вчинені злочини, які бувають, мабуть, у таких тяжких часах у всяких військових формаціях, ОУН-УПА боролася за Українську Самостійну Соборну Державу.

Тут говорилося, що піднімали боротьбу безнадійно, бо неможливо було перемогти. Значить, не треба було боротися. А скільки разів поляки піднімали боротьбу у таких умовах, коли абсолютно не було можливості здобути незалежність? Так що будемо якось порівнювати нашу ситуацію! Про це я часто говорю полякам.

Наша дискусія має мати науковий характер, але вона відхилилася в бік політичних симпатій.

Мабуть, усі тут присутні поляки вважають, що Україна повинна бути незалежною. Що це в інтересі не тільки України, але також Європи, європейського ладу. А якщо так, то чи ви хочете, щоб українську сучасну армію вчили на прикладах Червоної Армії, чи на прикладах єдиної військової сили, яка виступала за незалежність України? Незалежно від масштабів цієї боротьби – все ж таки це єдина збройна формація, яка виступала за незалежність України.

Анджей Айненкель: Це теж важливий пункт бачення. Я б тільки додав, що такою незалежною формацією, були також петлюрівська і галицька армії. Скажу тільки, що для мене аргумент (як би він не звучав), що хтось співпрацював у цей час чи не співпрацював з німцями, гідний осуду з моральної точки зору, а з політичної – ні. Наприклад, армія маршала Тіто співпрацювала з німцями в окремі періоди, щоб перемогти Михайловіча. Такі реалії. Не в цьому річ. Справа полягає у примусових змінах етнічного складу цих територій, з допомогою сили, жорстокої сили. Це проблема номер один в цих справах.

Володимир Трофимович: Шановні панство! Тут мені трапився під руку один факт з 1920 року. Тоді, 25 березня у Варшаві під час польсько-українських переговорів відбувся бенкет у ресторані «Полонія». Один з найвидатніших польських політичних діячів того часу, Ігнаці Дашинський сказав: «В історії не раз і не два лилася зовсім непотрібно польська й українська кров у взаємоборотьбі, а ця боротьба знесила обидва народи і довела до втрати самостійності і України, і Польщі перед ворогами сильнішими, які тільки і чекали нашого знесилення,

щоб накинути на вас і на нас ярмо неволі, тяжкі кайдани гніту, але зараз Польща стає на шлях нового порозуміння з Україною. І я тут урочисто заявляю, що, на мою думку не може бути вільної Польщі без вільної України і вільної України – без вільної Польщі».

Це проходить провідною лінією у вчорашній декларації Президентів обох країн. Ці цілком слушні слова Ігнаці Дашинського забулися вже через кілька місяців після того, як були сказані. І дуже хотілося, щоб сьогодні, і тут, в нашому залі, ці слова все більше перетворювалися в реальність, реалізувалися, а не залишилися деклараціями, щоб, не дай Боже, перетворилися, скажімо, через два десятиліття у братовбивчу війну обох народів, конфлікт, різню і т.д.

Я хочу сказати, що попередні виступаючі пробували з'ясувати цю проблему і показали, що іноді вони йдуть далеко не однаковими стежками до вияснення цієї істини. Я думаю, що питання українського самостійницького руху, українсько-польських відносин, цього надзвичайно складного, неоднозначного, суперечливого й болочого питання, не можна подавати спрощено. Не можна брати за методологічну основу якісь мемуари чи якийсь невідомий документ і робити з нього великі висновки.

Перед нами, зокрема, українськими істориками стоять сьогодні складні завдання. В чому ми програвали з польськими колегами?

По-перше. В Радянській Україні на дослідження українського самостійницького руху було накладено табу, все замовчувалося, фальсифікувалося. Деякі польські історики скористалися «зеленим світлом» і нагромадили певний багаж у вивченні цього питання. Навіть у часи ПНР створювався відомий стереотип українця як різун, бандита. Діаспорна українська історіографія приблизно так само подавала образ поляка. І наше завдання, під кутом зору нової інформації, відійти від тих стереотипів, які ще живуть. Це показали деякі виступи з цього питання. Досить актуальним на сьогодні в питанні українського самостійницького руху є питання про відношення ОУН до Німеччини. Очевидно не можна заперечувати, що все-таки ОУН прагнула скористатися союзом з Німеччиною для досягнення української незалежності. Був «медовий місяць» у відносинах ОУН з Німеччиною. Функціонери ОУН, очевидно, до липня 1941 року не знали, або мали надзвичайно абстрактне, суперечливе уявлення про справжні наміри гітлерівців щодо України. І тому, коли говорити, що Бандера проявляв чітко антинімецькі настрої з 1940 року, то це просто видавати бажане за дійсне. ОУН пройшла болісний шлях до боротьби з німцями.

Відносно утворення ОУН і Української Повстанської Армії. Я лише схематично нагадаю, що ОУН бандерівська розглядала німецько-

-радянську війну як боротьбу двох імперіалістів за Україну. Вважалося, що Радянський Союз, радянська армія неминуче програє Німеччині війну і, мовляв, виборювати незалежність України доведеться з німцями.

Під цими гаслами створювалася Українська Повстанська Армія. Подальші події показали, що Червона Армія все-таки повернеться і ота лінія на двофронтову боротьбу втрачала сенс. В тій боротьбі ОУН-УПА йшла на окреме співробітництво, на спільні, в тому числі, воєнні акції з німцями в боротьбі проти Червоної Армії, яка насувалася. Про це є документи, і це не треба забувати. Сьогодні актуальним, принаймні для української історіографії, є те, щоб показати, що ОУН мельниківська не була також однорідною організацією; що було легальне крило, очолюване Андрієм Мельником, яке йшло до певної міри на колаборацію з Німеччиною, але було й крило, очолюване Кандибою-Ольжичем, яке включилося в рух опору. Ми сьогодні повинні вказати на еволюцію ОУН. Утворення в липні 1944 року Української Головної Визвольної Ради показало, що ОУН відмовляється від ідеології інтегрального націоналізму і приймає демократичні засади.

Сьогодні нічого не було сказано про спроби порозуміння між ОУН мельниківською і ОУН бандерівською. Стосовно до сьогоднішньої теми це має велике значення. Очевидним і актуальним є питання вивчення братовбивчої війни між двома відлами ОУН і разом з тим не треба підтримувати ідеї про величезні масштаби тієї братовбивчої війни, хоча терор, терористичні акції з боку бандерівської і з боку мельниківської організації мали місце і це приносило велику шкоду українському рухові. Сьогодні є опубліковані листівки, документи і ОУН-УПА, і АК. Тут пробували, зокрема, пан Ханас, показати спроби порозуміння між ними. І зрозуміло, що питання приналежності західноукраїнських земель було серйозною для цього перешкодою. Ми знаємо про те, що ОУН ставила питання про виселення, про деполонізацію тих районів і давала певні терміни, а тоді почалось винищення тільки за одну національну приналежність. Разом з тим і польська сторона не збиралася йти на компроміс. Ось, польський документ з 1943 р.: «Не бажаємо сьогодні навіть слухати про можливу співпрацю з українцями. Вважаємо, що українців в майбутньому треба взяти за горло, а принаймні половину з них треба розстріляти, коли устателізується польська влада. Буде часткова компенсація за сучасні злочини».

Друга листівка: польська відповідь на пропозицію ОУН діяти спільно, помиритися: «Дурна, хамська маячня. Хамам здається, що

пощастило реалізувати свої гайдамацькі плани. Не дочекаєтесь, гади, тієї реалізації. Ніколи не буде України в Польщі. Присягаєм Богу!».

Я не хочу сказати, що ті листівки характеризують увесь підпільний польський рух. Ні, я просто хочу показати, що були не лише спроби порозуміння, а й перешкоди тому порозумінню. Було нерозуміння того, що є головні вороги – Німеччина й Росія, яким дуже вигідно натравити братні народи і які іноді цьому піддавалися.

1 вересня, коли німці напали на Польщу, з'явилися два політичні акти, правда, декларативного характеру, але які все-таки визначили місце України у війні, чи принаймні українські національні інтереси в даних умовах.

Того дня в офіційні уряду УНР в Парижі, в «Тризубі» була надрукована стаття, в якій, між іншим, говорилося: «Німеччина, нападаючи на Польщу, ставить Європу і світ під загрозою численних бід, безмежного нещастя і нечуваної руїни. Ми разом з Францією, Англією і Польщею, стоячи на стороні держав-оборонців миру проти нападника, ми тим самим продовжуємо непримиренну боротьбу проти нового німецького союзника – Москви, найголовнішого ворога і змагаємося за визволення з московських кайданів України».

Того ж дня, 1 вересня, тодішній голова Української парламентської репрезентації, Василь Мудрий, виступив у польському сеймі з заявою, в якій сказав: «Не спускаючи ока з національно-політичних змагань українського народу в Польщі, українське громадянство виконає в цих тяжких часах громадянські обов'язки захисту крові і майна, які покладає на нього приналежність до польської держави».

Ясно, що це була протинімецька акція. Навіть тоді, коли Львів був оточений німецькими військами і в місті поширювалися чутки про повстання українців проти польського гарнізону, тоді Василь Мудрий, митрополит Шептицький і польські діячі опублікували в газетах, і виступили по радіо зі спростуванням тих чуток, чим підтвердили, що українське громадянство буде до кінця виконувати свій обов'язок. Це мало чимале значення, адже були полки (здається, 5-й Грубешівський), де переважали українські воїни. Це був такий безпрецедентний факт, бо українці, які мали право ображатися на польську владу, вирішили підтримати її, сподіваючися, що після війни все-таки налагодиться співробітництво.

За 4 дні до нападу Німеччини на Польщу проходив Великий Збір ОУН. Тоді, напередодні бойових дій німецьке командування звернулось до Мельника з пропозицією організувати повстання в Галичині, що відтягло б до польсько-українського кордону значну кількість

польських військ і полегшило б просування німецької армії вглиб Польщі. За це Мельнику було обіцяно визнання української держави з боку Німеччини. Наприкінці серпня 1939 року Мельник зустрівся у Відні з Канарісом, шефом Абверу. На цій зустрічі обговорювалися питання майбутнього повстання в Галичині. Канаріс, однак, дав Мельнику фальшиву інформацію.

Наведеними прикладами я хотів сказати, що були спроби порозуміння між польським і українським громадянством. Були, очевидно, інстинктивні відчуття, що загрожує набагато небезпечніший ворог. І у наших подальших дослідженнях все-таки треба актуалізувати ці моменти, дослідження яких закрие ті сторінки і дасть можливість далі співпрацювати. Дякую.

Ігжеж Мазур: Питання, яке порушив пан Ханас, питання польсько-українських переговорів між Армією Крайовою і Представництвом Уряду і ОУН – це дуже цікаве питання. Хочу послатися на одну декларацію Представництва Уряду з 1944 р. В ній говорилося, що створення незалежної України на схід від передвоєнних кордонів Польщі відповідає інтересам Польщі. Польська сторона виходила з тези (не лише Армія Крайова, бо Армія Крайова була збройною силою, яка не була уповноважена вирішувати справу кордонів, політичні справи, вона була підпільною армією в еміграції), що польська позиція не може бути іншою. Будь-які спроби настати, щоб польська сторона відмовилася від цих територій відкидалася через те, що вони певний час уважалися інтегральною частиною Речіпосполитої, тим більше, що на них плекали надії також совіти. У зв'язку з цим так само можна було підписати декларацію з совітами про відмову від цих територій на користь Радянського Союзу. Остаточне це узгодила нова комуністична влада з радянським урядом. Результат був таким же, а самостійна Україна припинила існування.

Володимир Сергійчук: Шановне панство! Я вийшов сюди, щоб зробити деякі пояснення з приводу тих зауважень, які були дані у виступах, що прозвучали після мене.

Проф. Ігжеляк поставив питання, для чого УПА вимінювала зброю у 1944 році. Навіщо вона? Було зрозумілим, що Радянський Союз переможе Німеччину. З такої точки зору, дуже поміркованого глузду, то воно ніби-то правильно, але біда в тому, що весь світ так побудований, і тут професор Ісаєвич уже казав, що поляки, коли їх поділили у XVIII столітті, забрали їхні землі, розірвали на всі сторони, вони із тим не змирилися, вони продовжували боротьбу і таки свого добилися.

Так і українці, і весь український визвольний рух сподівалися, що можна покладатися лише на власні сили і через те запасалися зброєю. Розраховували, що знекровилася Німеччина, знекровився у війні Радянський Союз, і вони таким чином скористаються моментом для побудови незалежної держави.

Тут говорилося й про те, що український самостійницький рух відкрив ще й третій фронт – польський, і українські націоналісти винищили в Західній Україні дуже багато польського населення.

Не завжди українські націоналісти знищували поляків. В багатьох випадках під їх маркою діяло, переодягнене під українців, радянське військо і НКВС. Про це знають і деякі поляки, яких виселяли. Про спецбоївки НКВС треба говорити. Щоб пошвидше виселити поляків і деполонізувати Західну Україну радянська комуністична влада вдавалася до будь-яких брутальних заходів. І не тільки до переодягання. Перед тим були і такі, ніби-то м'якші методи. Коли поляки не хотіли їхати зі Львова, то що робила радянська влада, що робили більшовики? Арештовували польську професуру і наказували їм підписати заяви на виїзд. Після підписання таких заяв їх звільняли. Було таке? Було! Були і спецбоївки НКВС, які боролися не тільки проти польського населення, а й проти українського. Переодягання під видом УПА були, і з цього приводу є, спеціальні постанови політбюро ЦК КП(б)У, прийняті на основі донесень прокурора України. Це все є в документах таємного архіву. Тому сьогодні, коли про це є можливість говорити, то треба говорити, щоб розставити всі крапки над «і».

На жаль, не досидів до кінця пан Антоні Їза, який виступив тут адвокатом Поліщука. Шановне товариство, ви прочитайте книжку Поліщука, в якій він робить посилання на радянські комуністичні джерела і на таких польських авторів як Прус і Семашко. Це не є достовірні матеріали. Польські історики раніше мали можливість користуватись архівними документами. Ми вже казали і я підтверджую те, що у нас тільки недавно відкрили архіви. Якщо ж говорити про Волинь, то знайте, що в наших архівах зберігаються донесення радянських партизанів, в яких ідеться про діяльність поляків, про їхню співпрацю з німцями і про те, як поляки палили українські села і нищили українське населення. Це все є в архівах, і це треба вивчати. А тому, коли ставиться питання про чисельність жертв на Волині, то я закликаю польських колег – давайте не поспішати, давайте не будемо мітингувати, а створім спеціальну комісію, яка б зайнялась вивченням архівних документів. І на основі їх ретельного вивчення можна буде зробити висновки. Потрібно проаналізувати низку проблем. Це,

насамперед, чисельність населення в довоєнний період і під час німецької окупації. Нам також потрібно знати, скільки німці вивезли до Німеччини, а скільки знищили польського населення на Волині, скільки поляків було виселено у 1944-1946 роках з Волині. Все це розкладемо на полочки, проаналізуємо і тоді назвемо поіменно. Але, спокійно. Без мітингів і маніфестацій, а на основі наукового вивчення. З документів обох сторін – і польської, і української. І документів ОУН, і документів АК. Тоді це буде більш-менш ближче до істини, до правди. Посилатися на Поліщука чи на Пруса в цьому випадку не доцільно. Це моя думка.

Тепер стосовно пана Філяра. Він мені зробив зауваження про те, що я говорив лише про два фронти ОУН – проти більшовиків і проти німців, а не згадав про третій фронт, тобто, фронт проти поляків. В програмних засадах ОУН ніколи не ставилось завдання вести боротьбу проти поляків та інших меншин.

Цей фронт, який pojavився в роки війни, виявився зайвим для ОУН. Я процитую польський документ. Це звернення до поляків волинського окружного делегата уряду Польської Республіки від 28 липня 1943 року. Воно показує, хто почав і з чого почався українсько-польський конфлікт на Волині. Цитую: «...більшовики приходять в польські села, пропонують допомогу самообороні, а взамін забирають польську молодь у свої партизанські загони. Якщо це їм не вдається, вони сіють паніку серед населення, крадуть у поляків, що обороняються, зброю і людей. Тихенько тікають до лісу, а через кілька днів їх можна вже бачити на чолі банд, які налітають на те ж саме польське населення».

Це пише волинський делегат польського уряду. Далі він пише: «...німець і москаль роздмухали антипольську пропаганду, вони множать, збільшують стократ, перебільшують до колосальних розмірів невеликі непорозуміння і польсько-українські суперечки. Нацькувати, роздразнити, спрямувати одного проти іншого, створити духовний кордон між поляками й українцями. Створити на довгі роки привід для боротьби, запрягти і використати найманих злочинців. В поляках і українцях вони зміцнюють почуття образи, розпалюють у їхніх душах ненависть, жагу помсти і відпору. Тим самим вони завдають удару по польській історичній ідеї – ідеї дружнього, братнього співжиття з сусідніми народами і при тому руками українців знищують польське населення».

Одночасно і німці, і москалі роблять клоунські жести, представляють, що хочуть допомогти полякам, хочуть їх захистити. Німці висилають у райони каральні експедиції, які спалюють українські

поселення, вбивають жінок, дітей і невинних. Справжніх же вбивць вони навіть не намагаються спіймати, бо справжній вбивця потрібен їм і їхнім спільникам».

І ще одна цитата: «Большевики хочуть, щоб наприкінці війни слово українець було рівнозначним зі словом убивця. Вони хочуть, щоб наприкінці війни світ побачив замість піднятих вільних українських знамен дикунські, обгарені кров'ю невинних, лапи злочинця, призначених тільки для кайданів, щоб замість солдатських лав, що б'ються за власну свободу і свободу інших народів, по затоптаній українській землі пройшли банди з начепленими на коси, вила і сокири головками по-звірячому убитих дітей. Вороги, розпалюючи жагу крові, вбивств, насильств, підпалів і грабунків, хочуть подавити в українському народі почуття любові, братерства, свободи, людської гідності, хочуть завдати оглушливого удару українському народові – викреслити його із середовища народів, що мають право на повний вільний розвиток і власне незалежне державне існування...».

Ось чому поляки закликали, в жодному випадку не сприяти німцям. «Вступ до німецької поліції і жандармерії є тяжким злочином проти польського народу. Міліціонери – поляки, які беруть участь у руйнуванні будинків, а також в убивстві українських жінок і дітей, будуть викинуті з рядів польського народу і суворо покарані. Співпраця з більшовиками є таким же злочином, як співпраця із німцями. Вступ у радянські партизанські загони є злочином. Жоден поляк не повинен там перебувати».

Цей документ писаний польською стороною. Маємо український і польський документ, давайте, будемо шукати консенсусу, якогось порозуміння. Бо це теж очевидець того часу. То людина, яка була на Волині.

Стосовно зауважень про бойові дії проти німців. Я не хотів би забирати часу, але оскільки потрібно, то я можу перерахувати сотні боїв УПА проти німців – в якому селі, скільки убито німців, скільки при цьому убито українців. Це все є. Як буде потреба, то готовий дати повну інформацію.

Тепер відносно посилання на Донцова. ОУН періоду війни, це не ОУН інтегрального націоналізму. Коли ОУН приймала програму у 1929 році, ви не знайдете там того, що писав Донцов у 1925-1926 роках. Дякую.

Микола Кучерева – представляє варіант спільного документу, підготовленого українськими істориками по першій темі.

Анджей Айненкель – представляє варіант, підготований польськими істориками по першій темі (остаточний, узгоджений варіант документу поміщений у кінці тому)

Ярослав Ісасвич: На жаль, як бачимо, ми не маємо спільного тексту, але текст, запропонований проф. Кучерепою і текст, запропонований проф. Айненкелем мають дуже багато подібного. Як ви помітили, в українському тексті теж підкреслено, що у II Речіпосполитій становище українського населення було принципово набагато кращим, ніж у Радянській Україні. Є ціла низка інших таких спільних місць. Я думаю, що є можливість узгодити розбіжності наступним чином. Якщо ми маємо застереження до польського тексту, а польські історики до нашого, то потрібно висловитися і сказати, які саме моменти недоцільно мати у спільному тексті. Я навіть впевнений, що на відміну від інших тем – в цій темі, мабуть, не буде таких місць, де треба буде декларувати різні позиції.

Дозвольте, я почну про деякі неточності в польському тексті, а саме: *pazywanego Wschodnią Małopolską*, а *przez Ukraińców – Zachodnią Ukrainą* – так було прочитано.

Тут сказано, що Східна Малопольща є Західною Україною. Ні, це не так, це є тільки Східна Галичина, а Західна Україна включає також Західну Волинь.

Те, що тут сказано в першому абзаці стосується лише Східної Галичини. У варіанті представленому польськими істориками Західна Волинь взагалі якось зникла. Тепер, щодо цієї частини, де сказано: „...W wyniku działań wojennych za oficjalnie wyrażoną aprobatą międzynarodowych instytucji Paryskiej Konferencji Pokojowej, znalazła się w polskim posiadaniu...” – може краще було б делікатніше сказати – в складі польської держави, а не в польському „posiadaniu”, бо що то є таке польське „posiadanie”. Я не знаю, чи всі громадяни, скажімо, польської держави є в польському „posiadaniu”.

Далі сказано: „które dysponowało pełnym międzynarodowym uznaniem swoich granic”. Не таке вже повне й не на повний час. Ви знаєте, що рішення Ради Амбасадорів, прийняті в 1923 році, визнавали суверенітет Польщі над Східною Галичиною на 25 років, з певними умовами. Так, що тут є певне перебільшення з тим «повним визнанням» і з тим, що те сталося „za oficjalnie wyrażoną aprobatą”. Та апробата була, у всякому разі не зовсім абсолютна, і це не було так, що воно сталося за апробатою, просто погодилися вони вже з тим статусом, який був створений.

Тепер я прочитаю далі текст. „W jego wyniku, w wyniku traktatu Piłsudski – Petlura nastąpiło sojusznicze, bojowe współdziałanie wojsk polskich i ukraińskich oraz odtworzenie państwa ukraińskiego”. Я не думаю, що на момент трактату Петлюра – Пілсудський українська

держава не існувала, бо тоді Пілсудський не мав би з ким підписувати трактату.

Далі. Якщо тут входить у такі деталі, які є результатом вчорашньої дискусії, що „Polska nie mogła udzielić Ukrainiskiej Republice dostatecznej, efektywnej pomocy. URL była zbyt słaba, by wziąć na siebie większy ciężar w walce z bolszewikami”. Бо можна ще й додати і те, що пакт Петлюра – Пілсудський був великим кроком уперед в поліпшенні польсько-українських взаємин і відкривав перед ними нову перспективу. В той же час польська армія теж не реалізувала його по-справжньому. І відомо, що польські війська досить часто поводитися як на своїй території, не як до союзника, а як у завойованому краї. Я не знаю, чи те потрібно писати, але, якщо зберегти оці всі фрази, що тут є, „...była zbyt słaba, żeby wziąć na siebie dostatecznie ciężar...”, чи щось такого, то, або це зняти, або й додати те, що ця допомога військам Української Народної Республіки часто носила характер військової окупації, яка відштовхувала місцеве українське населення від співпраці з поляками.

Тут ще є речі такі: чи відповідає дійсності те, що законодавство „rozważało na posługiwanie się w urzędach ojczystym językiem”. Я щось невпевнений у тому. На листи, писані українською мовою, польські власті відповідали польською мовою.

Тут є ще одна неточність. Певний акцент є у тих словах, що „dzieci uczyły się ojczystego języka w szkołach”. Добре. Але треба сказати, що шкіл у Галичині було 1500 за Австрії, а під кінець польського панування їх стало 500. Так, воно розвивалося, у всякому разі в добродушному напрямку.

А справа „Ukraińcy mieli możliwość wyznawania swojej wiary” – то як певна похвала. А в якій державі в той час заборонялося людям мати свою віру? Ну, може більшовики забороняли сповідувати християнство. Це не є якась заслуга, „że Ukraińcy mieli możliwość wyznawania...” – тут мені навіть видається дивним уміщення цієї фрази як альтернативи. Ви ніби хвалите Польщу за те, що вона не заборонила українцям „wyznawać swojej wiary”. Ця фраза мені незрозуміла. З однієї сторони „społeczność ukraińska... miała możliwość wyznawania swojej wiary i uczyć się w szkołach...”, а з другої – наприклад, польський уряд і польська влада не дозволяли українцям називатися українцями, а нав'язували назву русини і руську мову.

Ви знаєте, що в єдиній українській гімназії у Львові школярі постійно били вивіску з написом: «Державна гімназія з руською викладавкою мовою». Ми бачимо, що в документі, запропонованому польською стороною є прагнення робити акцент на ідилічній стороні відносин.

Далі говориться: «українське суспільство мало переконання». Повірте, що не лише українське суспільство, а й багато поляків, зокрема, діячі „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego” мали такі переконання. Деякі незалежні спостерігачі дуже різко висловлювалися щодо ставлення до національних меншин офіційних представників польської держави. Як бачимо, не лише українське суспільство мало такі переконання.

Зовсім не задовільняє запис про терористичну діяльність українців восени 1930 року та реакцію на це польських властей. Крайні українці чинили терористичні акти. Але незрозумілою залишається реакція на це польських властей. Реакція була неадекватною. Страждали невинні від поліції і жандармерії. Тут не видно, чи це була реакція, чи – привід для залякування.

Фраза про те, що українців поміщали, як і інших громадян в місці відособлення – Березі Картузькій, видається дуже дивною. Можна подумати, що в Березу Картузьку садили за те, що люди були громадянами української національності. Таке формулювання не дуже вдале.

Мусимо вяснити, в яких територіальних межах ідеться про польсько-українські взаємини, чи в період II Речіпосполитої, чи тільки в кордонах II Речіпосполитої?

Бо якщо говорити про міжвоєнне 20-річчя, то, можливо, треба було б сказати про становище польської меншини у Радянській Україні та про репресії радянської влади, які мали місце в період боротьби з так званим українським націоналізмом. Одночасно в Радянській Україні, виконуючи вказівки Кремля, більшовицька влада, проводила репресії щодо польського населення України. Можливо тут про це теж треба сказати і треба сказати про певну солідарність тих українських і польських діячів, які чинили опір політиці примусової русифікації.

Повернусь до сказаного вище, а саме до тієї фрази, де сказано, що українцям гарантувалась недоторканність майна й життя. А як же ж тоді бути із тими, хто став жертвою пацифікації? Державна поліція нищила майно українців, чинила фізичну наругу над ними. Майно Православної церкви на Холмщині теж не було під достатньою охороною. Звичайно, якщо порівнювати з більшовиками, то охорона життя і майна в Польщі була більше гарантована. Але це не аргумент, бо у такому випадку можна будь-що оправдати.

Це мої особисті міркування. Дякую.

Анджей Скішпек: У мене формальне питання до президії – в чому суть узгодження цих документів? Бо виглядає так, що ми самі рецензуємо наші доповіді. Кожен з нас має свій погляд на історію і навіть об'єднані

сили обох делегацій не зможуть змінити мої погляди, набуті за тридцять років історичного наукового досвіду. Розумію, що ми мусимо дійти до якогось порозуміння, але замість того, щоб входити в полеміку з кожним реченням, ми повинні, мабуть, висувати загальні застереження чи зауваження. У польської сторони свій погляд, в української свій, оцінка подій є справою суб'єктивною. Пан професор закинув, що поляки називали українців «русинами». Отож, термін «русинський» використовувався в певній частині Польщі якийсь час, а термін «український» є значно пізніший – не розумію, з чого тут робиться проблема.

Анджей Жупанський: Питається пан, як то зробити? Справа, без сумніву, складна – погляди українців і погляди поляків на те, що мало місце в II Речіпосполитій, зрозуміло, різні. Як виглядає конкретна ситуація? Маємо позицію української сторони, представлену професором Кучереною, і позицію польської сторони, представлену професором Айненкелем; позиції стосуються аналогічного питання й того самого періоду. Вони різні, і не треба дивуватися з цього приводу. Треба знайти спільне в двох поглядах і спробувати встановити, з чим обидва пани погоджуються, звичайно, прийнявши до уваги результати сьогоднішньої і завтрашньої дискусій. Те саме стосується і тих положень, у яких вони до згоди не прийшли, якщо мається на увазі презентабельність підходів. Щоб уникнути надмірного ускладнення, визнаймо, що «позиція польської сторони», «позиція української сторони» у якомусь спірному питанні відображає погляд автора доповіді, доповненої учасниками дискусії. Потім обидва історики зможуть продовжувати працю, наприклад, на черговому семінарі, зосереджуючи увагу на відзначених розбіжностях. Дійти до повної однастайності, певно, не зможемо і зовсім не мусимо в усьому погоджуватися. Але спробуймо узгодити якнайбільш можливу кількість питань. При добрій волі обидвох сторін це є реальним.

Ярослав Ісасвич: Тут є певні труднощі, оскільки справді немає загальнопольської чи загальноукраїнської думки. Нічого поганого не буде, якщо документ, який тут буде опрацьований, стане підставою подальших дискусій істориків. Коли я говорив про документ, який прочитав проф. Айненкель, то склалося враження, що ніби-то є багато розбіжностей. Насправді, якщо йдеться про цю конкретну тему, я думаю, що обидва автори зможуть скласти документ, в якому залишаться такі формулювання, з якими усі погодяться. Повірте, в даній темі це можливе.

В наступній темі потрібно буде зазначити, що одна сторона висловила таку-то думку, а інша – таку. Польські історики, які спеціалізуються у цій темі як, наприклад, пані Папезжинська-Турек, пишуть приблизно так, як ми тут говоримо. Це ж стосується і проф. Ришарда Тожецького.

Ми все ж таки себе не розуміємо. Ось, яскравий приклад. Тут кажуть, що немає ніякої проблеми щодо вживання терміну «руський», що тут нічого немає образливого. Справа в тому, що в цей час українці не хотіли, щоб їх називали «русинами». Польський уряд, польська влада адміністративно змушувала їх до цієї назви. Хіба це вияв демократії? Хіба це не є істотною проблемою? То була урядова політика. Міністерство не хотіло назвати гімназію «Гімназія з українською мовою» назвала її „Gimnazjum z ruskim językiem”. Більше того, від українців вимагали, щоб вони свою мову називали «руською». Так, що я не вважаю, що тут проблеми не було. Українців якраз це ображало. Визначення у „Roczniku Statystycznym” двох груп «русини» і «українці» теж не говорить позитивно про польську політику.

Якщо ми тут почуємо застереження до польського чи українського текстів, то професорам Кучерелі і Айненкелю буде легше опрацювати спільний варіант тексту. Звичайно, він не може бути визнаний за обов'язкову декларацію для всіх нас. Буде зазначено, що текст опрацьований учасниками нашого семінару із врахуванням зауважень, ними висловлених.

Гурій Бухало: В мене коротеньке зауваження. Справа в тому, що дійсно багато спільного є у сторони української, як і у сторони польської, але я, наприклад, не погоджуюся з тим, де йде мова про те, що українці мали можливість користуватись в установах рідною мовою. Згадаймо, що буквально у березні 1921 року воєвода волинський видав розпорядження (є такий документ), в якому забороняється користуватися в цих урядах українською мовою. І визнається державною мовою тільки польська.

Далі. Я, наприклад, не сприймаю того, що існувала багата українська преса. Преса була. Але виходило тільки кілька газет. Це перебільшення. Дякую.

Анджей Скіппек: У мене кілька критичних зауважень до позиції проф. Айненкеля. Бракує підтвердження методів політичного терору, який використовує українська сторона, про що говорилося в доповіді. Крім цього я б додав, що українці, які мешкали у Польщі, шукали допомоги

в сусідніх держав, більш чи менш ворожо наставлених до Польщі, у таких, як Чехословаччина і Німеччина. У виступах порушувалося також питання комуністичних впливів до 1924 чи 1925 року на території польської частини України. І лише також два зауваження щодо цього, що говорив пан Ісаєвич. Питання «тутешніх». Маю перед собою статистику населення Тернопільського воєводства; категорія «тутешні» тут відсутня. У Львівському, Станиславівському воєводствах і на Волині також. Зате має місце у Поліському воєводстві. Питали, що розуміється у польській статистиці під терміном «інші» на Волині? Це – чехи, німці, але не «тутешні». Якихось півтора тисячі «інших» на більш, ніж два мільйони мешканців.

Ярослав Ісаєвич: Перепрошую, що перериваю, але керівники семінару нас зобов'язали переривати всіх, хто відходить від теми. Моя вина в тому, що мимохідь зачепив поняття «тутешні». Це не є предметом нашої дискусії, воно нічого не вносить до комюніке. Це є дрібниця і про неї не варто говорити.

Анджей Скішпек: Ще репліка. Великий польський історик Міхал Бобжинський, пропагандист польсько-українського договору перед Першою світовою війною, договору, який ні до чого не привів, послідовно використовував терміни «русини», «русинський», а не «український». І я, між іншим, з цього виходжу. Я зрозумів з висловлювань пана, що польські власті змушували українців не називати себе українцями, а русинами.

Ярослав Ісаєвич: Незважаючи на протести української сторони в Другій Речіпосполитій офіційно українську мову називали руською. Незважаючи на протести всіх учнів української гімназії її і надалі називали гімназією з руською мовою викладання. Я не думаю, що це була добра воля польської сторони. Але це також дрібниця. Якщо я ще згадаю якусь дрібницю, то прошу на неї не реагувати. Хоч у цьому конкретному випадку вважаю, що українське суспільство цього не хотіло і йому це було нав'язане.

Анджей Айненксль: Перепрошую, але відразу хочу вияснити. У цій справі маємо щонайменше три аспекти. По-перше, польська влада, звичайно, хоч не завжди, форсувала цей термін. В переписі, який був найелементарнішим способом для влади добратися до населення, існували дві категорії: українська мова і русинська. Кількість населення, що користується однією з них, є майже ідентична. Отож, це був

частковий натиск. По-друге, українці самі себе раніше називали русинами і слово «Русь» не мало пейоративного характеру і не може його мати. По-третє, були українські угруповання, які говорили про себе, що вони русинські угруповання; був старорусинський рух, підтримуваний в окремий момент, між іншим, єпископом Хомишином. Справа має кілька аспектів і не можна її зводити до твердження, що державні власті застосовували виключно термін «український». Пропоную, щоб, як у випадку з «тутешніми», зараз про це не дискутувати.

Ярослав Ісаєвич: Може припинимо дискусію на цю тему, хоч у цілому я зовсім не погоджуюсь з думкою проф. Айненкеля. Хотів би декілька слів сказати польським історикам. Пан Скішпек згадав про тероризм і про те, що українці опиралися на чужу силу. Шановні поляки! Як би це виглядало, коли б, наприклад, в російсько-українському діалозі росіяни вимагали б поміщення в тексті фрази про те, що Пілсудський займався тероризмом і використовував допомогу японців. Хіба це щось має до наших справ?

Михайло Швагуляк: Шановне панство! Я думаю, що ми все-таки повинні ще раз продумати форму нашого спільного ком'юніке. Чи ми збираємося вже сьогодні остаточно визначити всі наші позиції? Чи ми все-таки будемо займатися науковою працею, розширюючи її проблематику і поступово доходити до якихось спільних або подібних формулювань. Ми знаходимося на початковому етапі, а тому сьогодні дійти до якоїсь остаточної думки є абсолютно неможливим.

Якщо в Німеччині, в Англії чи Сполучених Штатах Америки в історіографії існують різні школи, різні напрями, і на ті чи інші проблеми існує ціла низка поглядів, в Західній Німеччині є кілька поглядів на Першу або на Другу світові війни, – там ніхто не бореться за те, щоб дійти до якоїсь спільної точки зору. То чому ж ми повинні досягти цієї єдиної точки зору. Обмін думок між нами – це є вже прогрес. Ми сьогодні говоримо вже по-іншому, ніж говорили три роки тому в Підкові Лесьней¹. Я думаю, що це є прогрес. Це є праця, а не результат якоїсь одноразової угоди.

Ми заглибилися в окремі поняття й проблеми. І дійти до порозуміння ми тут не зможемо. Наприклад, теза, запропонована проф. Айнен-

---

¹ Підкова Лесьня – передмістя Варшави. У червні 1994 р. там відбулася одна з перших зустрічей істориків України й Польщі, на якій обговорювалося багато проблем історії українсько-польських стосунків у XX ст.

келем, що Польща отримала в своє розпорядження Галичину, всі західні українські землі, не зовсім відповідає дійсності. Вона одержала їх з умовою надання західним українським землям автономії, зокрема, Галичині. І це був один з моментів тої суперечки і врешті конфлікту. До порозуміння не дійшли обидві сторони – і українське, і польське суспільства.

Мова йшла також про автономічну резолюцію польського сейму 1922 року. У проєкті нашого документу написано, що не було досягнуто компромісу відносно автономних інституцій. В житті ця резолюція не була впроваджена. Це все-таки різниця. Українці готові були піти на визнання цієї форми, як першого етапу запровадження національно-територіальної автономії.

Вчора мова йшла про культурну автономію. Українці домагалися національно-територіальної автономії, і цю ідею підтримувала частина польського суспільства, зокрема, консерватори. Підтримували її і польські соціалісти.

Далі. Йдеться про досягнення польсько-українського порозуміння. Такого порозуміння не було. Була виборча угода 1935 року. Це було досить звужене порозуміння. Мова йшла тільки про вибори до польського сейму. Українці домагалися автономії і більш нічого. З польської сторони (і це визнають польські історики) таке порозуміння носило тактичний характер.

Говорилося тут про пацифікації як якийсь виняток у польській політиці. Було трохи по-іншому. Пацифікацій було як мінімум три: 1930, 1934 і 1938 років.

Пацифікація 1930 року носила загальногалицький характер. Пацифікації 1934 і 1938 років стосувалися у першу чергу Тернопільщини. Тут вже не було гарантії недоторканості майна і особи, хоча такі гарантії декларувалися у конституції.

Щодо послуговування рідною мовою. Закон 1924 року таке передбачав. Але вже у 1925 році була прийнята постанова, яка обмежила закон 1924 року. В 1930 році ці закони були ще більш обмежені. Українці мали право домагатися, щоб їм відповідали рідною мовою – це правда. Можна було судитися. Кедрин-Рудницький, відомий український публіцист і політик, визнає, що на відміну від радянської держави, у польській державі все-таки українці могли домагатися через суд якихось своїх прав. Але ця тяганина могла тривати іноді десятки років.

Знаю історію одного села, в якому у 1925 році було ліквідовано українську школу і запроваджено утравістичну. Вчителів було відправлено на захід, на корінні польські землі. Селяни від 1925 року,

маючи право проводити шкільний плебісцит, зверталися спочатку до місцевих властей, а потім до міністерства. Вони з 1925 по 1939 рік постійно зверталися, майже щороку, на основі результатів цих місцевих плебісцитів, але під тим чи іншим формальним приводом їм відмовляли. Такою була дійсність. Одна справа формальна, інша ж – фактична. Одну політику проводила центральна влада – сейм і Рада Міністрів Польщі, а іншу – воєводи, місцеві повітові й гмінні старости. Це було характерною рисою тої влади.

Щодо термінології – русини. Термін русини був запроваджений офіційною владою і ніхто не збирався його скасовувати. Українці боролися за його скасування, за запровадження офіційної української термінології. Більше того. У 1938 році польська державна цензура заборонила вживання терміну Галичина. З протестом виступили редактори української преси. Для цього була створена спеціальна комісія. Воєвода Біляк весною 1938 року створив спеціальну комісію українських і польських науковців. Ця комісія встановила, що Галичина це історичне поняття, історична назва, якою можна послуговуватися. До такого висновку дійшов воєвода, але це не внесло якихось істотних змін. Одні цензори дозволяли вживати цей термін, інші – забороняли. І ніхто не міг тоді це уніфікувати, тим більше, що ситуація восени 1938 року, на початку 1939 року ускладнилася. Часто тут існувала повна сваволя.

Врешті про пацифікацію 1930 року. Я докладно займався історією тієї події. І треба сказати, що польська влада і без української терористичної діяльності готувалася до рішучих подій. Історики прекрасно знають, що потрібен був тільки привід. Відомі списки, які були складені на пропозицію Пілсудського, де перераховувались прізвища послів, які підлягали арешту. То були польські й українські послы. Пілсудський сам особисто визначав, хто має бути заарештований.

Підпали, які носили різний характер, одні спеціально здійснювані УВО-ОУН, інші ж здійснювались власниками маєтків, яким було вигідно одержати високі відшкодування. Здійснювали підпали і прокомуністичні елементи. Це також доведено. Владі потрібен був привід для того, щоб покінчити з опозицією. Характер опозиційності на українському боці стояв трохи по-іншому. Українська терористична діяльність не набрала тих форм, як ми іноді їх подаємо. Це були підпали власників маєтків.

Щодо тези: «обидві суспільності мали мало часу, щоб запровадити форми співжиття в одній державі». В реальному житті воно виглядало набагато складніше, зокрема, в Галичині, де формувалася філософія і практика українсько-польських відносин. В Галичині існували два

суспільства, які між собою практично не змішувались і це співжиття носило дуже напружений характер. Це були два суспільства в одній державі, ми повинні визнати цей факт.

Щодо запровадження якихось форм співжиття. Українське суспільство наполегливо добивалося автономії. Сейм і Рада Міністрів не погоджувалися запроваджувати навіть обмежену автономію, передбачену законом 1922 року. Справа не в часі, а в методах правління. З січня-березня 1939 року запроваджувалися нові закони співжиття з національностями, і в першу чергу з українцями у Східній Малопольщі. Це так зване зміцнення польськості краю. Про будь-яке співжиття тут питання не стояло. Навпаки, мова йшла про вилучення українців з державної служби. Передбачалася ціла система інших заходів, започаткованих ще у березні 1938 року відомою доповідною запискою військового міністерства. Щодо форм співжиття мали грати роль певні конкретні заходи, певні конкретні рішення властей. Дякую.

Міхал Клімецький: Як слушно зауважив професор Ісаєвич, починаємо входити в непотрібні дрібниці. Шукаймо позицій, які справді можна узгодити. Я вважаю, що першою такою площиною повинні бути польсько-українські стосунки, засновані 2 грудня 1919 року. Ця війна – це спільна сторінка історії, яка мала принести успіх обом сторонам. Війна справді «За вашу і нашу свободу», як говорилося ще в ХІХ столітті. Щодо становища української громадськості в II Речіпосполитій, то я погоджуюся з українськими колегами, що було воно складним. Поле, можливим для співпраці, був, однак, сейм, парламент. Інколи там досягалися певні результати. Польський парламент на європейському тлі повадився відносно достойно. Українські парламентарії відігравали важливу роль, з ними рахувалися. За певними антагонізмами з пілсудчиками тут можна бачити польсько-українську співпрацю. Варто було б також задуматися, які були права місцевого українського населення, наскільки докучала їм польська адміністрація, а також над тим, що конкретно мали у своєму розпорядженні українці, особливо у порівнянні до інших земель, де вони проживали. Мається на увазі Словаччина і, насамперед, Радянська Росія. Критиці піддавалася теза про те, що польське законодавство гарантувало життя і майно польським громадянам, в тому числі і українцям. У нормальних умовах тут немає про що говорити, але то двадцяті-тридцяті роки, і більшість українців мешкали у державі, яка їм того не гарантувала – не говорячи вже про депортації, штучно викликаний голодомор і т.д. Епоха, про яку говорилося – це лише двадцять років, а ми звалюємо на неї тягар цілої відповідальності за немож-

ливість встановлення нормальних польсько-українських відносин. В той час зроблено було дуже багато, але на більше не вистачило часу.

Ярослав Ісаєвич: Я хочу теж відразу zareagувати на такий момент: наша дискусія про те, як було українцям в II Речіпосполитій, неминуче мусила б бути в контексті оцінки II Речіпосполитої. Чи це була країна демократична і наскільки вона демократична. Багато тих несправедливостей щодо українців, були виявом несправедливості до всіх польських громадян. Деякі польські історики не ідеалізують II Речіпосполитої і здатні критично її оцінити. Ми розуміємо, що та держава не була ідеалом демократії. Але якраз, якщо йдеться про українське питання, то виявляється, що вона була «дуже доброю». Звичайно, порівнюють її весь час з Радянською Україною, але якщо порівняти її, наприклад, з Чехо-Словацькою Республікою, повірте, хоч там Україна не мала територіальної автономії, але становище, відношення влади до меншин, чи опіка їх культури, була набагато вищою, ніж у Польщі. Так що порівнюймо не тільки з одною стороною.

Микола Кучереп: Шановні, я думаю, що документ, який ми будемо приймати, повинен бути методологічного плану, він повинен узагальнити всі ті погляди, які ми тут висловили. І вдаватися в окремі тонкощі не потрібно. Тут потрібні лише узагальнення.

Моя одна лиш репліка, коли ми говоримо про термін русини, українці. Як би поляк реагував, якби його називали шведом, німцем чи кимсь іншим. Реакція, я думаю, була б негативною. Повірте, що українці не хотіли називатися русинами. Вони були українцями і хотіли бути українцями. Щодо державної політики, то я собі дозволю зацитувати документ, підписаний міністром внутрішніх справ Польщі в лютому 1939 року. Він називається так: „Państwowy program polityki na Wołyniu”¹. І тут є спеціальний розділ стосовно термінів русини і українці. Цитую: „Postępujący proces nacjonalistyczny w społeczeństwie ukraińskim doprowadził do tego, że nazwy Ukraińiec i ukraiński stały się symbolem tendencji odśrodkowych i wrogich Polsce, mających na celu stworzenie Ukrainy na ziemiach należących do państwa polskiego, gdzie od wieków mieszkają Polacy”². А далі вказується на те, що: „terminów tych

---

¹ Державна програма політики на Волині.

² Прогресуючий націоналістичний процес в українському суспільстві довів до того, що назви українець і український стали символами відцентрових і ворожих Польщі тенденцій, що мають на меті утворення України на землях, що належать до польської держави, де одвічно проживають поляки.

налеży używać tylko w stosunku do osób, które czują się Ukraińcami i świadomie tak siebie nazywają”³. Пропонувались терміни русин, руський, або ж такі, які нічого спільного з національністю не мали – православний, або регіональні назви – волиняк, поліщук, тутейший, лише не українець. Це є державна програма, державна політика. Це є лютий 1939 року. Цей пункт проекту комюніке потрібно залишити, тому що подібні дії ображали національне почуття і національну гордість українців. Дякую.

Анджей Айненксль: Думаю, що всупереч дещо піднятій температурі обговорення, ми дійшли до певного генерального заключення. Наша позиція (розумію, що професор Кучерепа з цим погоджується) в основних питаннях наступна: українцям не вдалося створити власної суверенної держави, не входить тепер у причини, оскільки це питання дуже широке. Польща перебувала у збройному конфлікті з Західно-Українською Народною Республікою, який завершився перемогою Польщі. Польща допомагала Наддніпрянській Україні, яка називалася Українська Народна Республіка, у створенні нею власної держави. Але цього не вдалося зробити. Частина українців опинилася в кордонах польської держави, а ці кордони дістали міжнародне визнання. Частина українців вважала, що знаходиться під польською окупацією. Частина прийняла, хоча й неохоче, існуючий стан речей. Були підняті спроби досягнення компромісу, але безрезультатні як з внутрішніх, так і з зовнішніх причин. Внутрішніх – як наслідок побоювань зі сторони Польщі, що це приведе до дезінтеграції держави. Зовнішніх – як наслідок радянського втручання через комуністичний рух, підтримки в цьому напрямку самостійницького руху, який еволюціонував до націоналістичного. На жаль, не було створено того, що хотіли українці, наприклад, університету у Львові, хоча умови для цього були. З другого боку, українці почали щось робити, щоб замінити університет якимось іншими освітніми формами. Цьому сприяли ініціативи митрополита Шептицького. Вища духовна семінарія мала кафедру історії України, інші кафедри і була практично на шляху до перетворення в окремий український університет.

Українці користувалися конституційним правом недоторканності життя і майна. Були так звані пацифікації, неохоче вживаю це слово, я – його ворог, але тоді його використовували, бо не знали того, що сталося пізніше, під час Другої світової війни. Це були воєнні дії,

³ Цих термінів належить вживати лише до осіб, які почуваються українцями і свідомо себе так називають.

з позиції польського права безправні, на терені Східної Галичини, Східної Малополющі восени 1930 року, але, пам'ятаймо, що були вони спровоковані масовими терористичними діями ОУН; 2200 акцій, вчинених оунівцями, спрямовувалися не лише проти поляків. Пам'ятаймо, що жертвами цих терористичних акцій стали Перацький і Голувко, пізніше була спроба застрілити маршала Пілсудського у Львові, та ще ціла низка інших акцій, жертвами яких ставали також українці. З боку польської влади це безправно – застосовувати колективну відповідальність, але, однак, це має свої причини. Подібних акцій маємо багато, що, зрештою, було в інтересах ОУН, бо оскільки у якомусь селі брутальним способом били дорослих чоловіків, то ОУН там здобувала прихильників. Я звертаю увагу на цей аспект, але він не міняє ситуації. Загалом, життя і майно українського населення в Речіпосполитій знаходилося під охороною права. Це не означає, що так було у всіх ста відсотках, бо ніде на сто відсотків так не буває, але діє як принцип. Навіть брутальні докучливі ревізії, що здійснювалися у південно-східних воєводствах, мешканця з села не викидали і не позбавляли землі. Такого ніде не було. Я за тим, щоб ми таке формулювання зберегли.

Дуже бурхлива шкільна проблема. Дійсно, були зліквідовані українські школи, мусимо з цим згодитися. Але водночас виникали так звані двомовні утравістичні школи, де половина предметів вивчалася українською мовою, половина польською. Одночасно школа, де були польські діти, теж навчала тих дітей української мови, а також того, що було пов'язане з українською культурою. Під кінець 30-х років в Речіпосполитій майже півмільйона дітей навчалося у двомовних школах, тобто більш-менш 10% загальної кількості учнів у державі. Півтора мільйона примірників україномовних періодичних видань на рік – на кількामільйонну українську громадськість – це немало, а значить, що кожен третій-четвертий українець міг отримати протягом року публікацію рідною мовою. Регулярно виходило більше журналів, різними тиражами, правда, цензурованих, але виходили, і то не були переклади, а оригінальна українська періодика. Погоджуюся, до них часто безпідставно присікалися. Але водночас український кооперативний рух нараховував понад півмільйона членів, було кілька сотень кооперативів, і ніхто не мав права забрати звітти навіть п'ятдесят грошів, бо це був злочин, який карався судом. Це факти, треба їх брати до уваги, як і те, що українці мали підстави чути себе громадянами другої категорії, що, на жаль, нас обтяжує. Однак, повторюю, громадянами, а не паріями чи рабами. Громадськість була диференційована, в переважній більшості українці – це сільське насе-

лення, а як селянин приходив до управи – така була тодішня дійсність – його трактували як громадянина другої категорії, а якщо при цьому ще й був українцем, трактували його ще гірше. Через те, слушно чи не слушно, говорилося тоді, що то була панська адміністрація. Але мусили його трактувати відповідно обов'язкових правил – на неписьменного це справляло сильне враження. Пам'ятаймо, неписьменність на селі була дуже великою, що не є заслугою Польщі. Пам'ятаймо, що російська влада взагалі не дозволяла навчатися українською мовою до 1914 р. Школа була русифікована. Не про Галичину говорю, а про Волинь. Порівнюючи ситуацію в Галичині, то потрібно сказати, що галицькі українці в Речіпосполитій почувалися трохи гірше. Натомість українці в Російській Імперії перебували в незрівняно гіршому положенні, бо ж царська Росія взагалі не визнавала українців як націю. Радянська Росія у тридцяті роки відновила процес колонізації; у тридцяті роки ті, що були піддані колонізації раніше, включаючи Скрипника, поїхали на Сибір або загинули. У тридцяті роки почалася боротьба з українським націоналізмом у середовищі українських комуністів. Знищувалося те, чого добились українці в двадцятих роках. Тридцяті роки стали політичною відповіддю на утворення самостійної української держави. Ці питання треба розглядати у всій їх складності. Не захищаю концтабір Березу, бо тут нема що захищати, але повторюю, не дивімося на те, що діялося, через призму Бреста, Берези і того, що називалося пацифікаціями. Треба взяти до уваги також те, що то був період дестабілізації і формування нових політичних структур. Для порівняння подивімося, як почували себе словаки в Чехословацькій Республіці, яка дуже сильно підтримувала ОУН. Утворення незалежної словацької держави – то не був гітлерівський видум, адже проводилась т.зв. політика чехословакізації, що означало чехізацію словаків. Подивімося на те, як виглядала ситуація на Закарпатській Україні; хоча офіційна її назва Закарпатська Русь, місцеве українське населення там не зовсім було щасливе, оскільки довго перебувало під опікою влади, яка опиралася на закони надзвичайного стану. Хочу, щоб ми все це бачили у всій складності і вміли визначити, що досягнули українці і в якій галузі. В цьому дух чи ідея запропонованого нами.

Ярослав Ісаєвич: Як видно, польські учасники дискусії оцінюють політику II Речіпосполитої щодо українців значно ліберальніше, ніж оцінювала її польська лівиця, не лише комуністична. Значно ліберальніше, ніж оцінюють її, наприклад, Єжи Гедройц, Станіслав Вінценц і інші. Ми маємо також певну уяву про II Річпосполиту. Я мало

пам'ятаю ці часи, але все ж таки дещо від мами, дідуса пам'ятаю. А тим часом це виглядає так, і в цьому ви намагаєтесь нас переконати, що ви знаєте краще, ніж самі українці, які тоді жили, як їм було добре. Але, звичайно, люди є невдячні, ірландці ніби-то теж не знають, які їм добра гарантують в Конституції католики Північної Ірландії. Завжди національні меншини є невдячними і не усвідомлюють собі, як це робить більшість, того, яке їм робиться добро. Більшість завжди знає, як меншинам добре. Але це є таке загальне право, і воно стосується не лише українців.

Перед тим, як оголосити перерву, я скажу наступне. Ті, хто не мав можливості висловитися по тій темі, але мають ще щось сказати, хай підійдуть до професорів Кучерепа і Айненкеля і у вужчому колі прийдуть до якогось консенсусу. Я думаю, що він тут можливий. В дискусії завжди потрібно щось загострити; без якогось більшого загострення думка важче народжується. Я думаю, що тут були такі загострення, яких можна було б уникнути і цілком можливо, що за ці півгодини можна буде виробити якщо не спільний документ, то хоч би його концепцію. Після перерви ми могли б займатися наступною проблемою. Але якщо ж ви вважаєте, що першу тему потрібно продовжувати, то ми могли б продовжувати дискусію. Але це є небажаним, тому що нам залишиться менше часу на обговорення тієї теми, де досягти консенсус. А тому я думаю, що після перерви нам потрібно приступити до теми, яка є більш контроверсійною, складнішою.

Владислав Філяр спільно з **Володимиром Сергійчуком** представляє опрацьований перший варіант узгоджень та розбіжностей на тему «Розвиток українського самостійницького руху в Західній Україні в 1939-1945 рр. Виникнення УПА» (остаточний узгоджений варіант документу поміщений у кінці тому)

Анджей Айненксль: Відкриваю з цього питання дискусію. Користуючись ситуацією, створеною паном професором на попередньому засіданні, дозволю собі перед дискусією сказати декілька вступних слів. Я переконаний у тому, що тут не вистачає дуже вагомої речі. Думаю, що вона буде предметом іншого виступу, проте і цей документ не можна відокремлювати від наслідків існування на тій території польської держави. Польську проблему абстрагували від реалій, що існували до першого вересня 1939 р. Це було зіткнення двох позицій, які істотним чином вплинули на стан конфлікту. Суть цього зіткнення полягає в тому, що польські громадяни польської національності рахували, що після сімнадцятого вересня наступила радянська окупація, легально існуючої польської території. Я це рахую вихідним пунктом для польської сторони. Для української сторони могло бути

зовсім інакше. Вихідним пунктом могла бути ситуація, яка визначалась після плебісциту, згідно з яким ці терени були приєднані до совітів. Це дві юридично різні ситуації, і без урахування їх у вихідному пункті, документ, на мою думку, не можна приймати. Належить його ще доповнити пунктом про те, що у зв'язку з радянською окупацією на тих теренах з 1939 р. зароджується польська конспірація. Так само не уявляю собі, щоб у тексті про Армію Крайову не було зазначено, що українці вважали, що таким чином закінчилася польська окупація і одночасно виник український рух опору. Це речі несумісні. Через те в текстах, якщо вони так продумані, має бути сказано і одне, і друге. В такому тексті треба було б відзначити, що вихідним пунктом для українців було визнання того, що польська держава закінчилася, а вихідним пунктом для поляків, які мешкали і діяли на тому терені, була окупація частини держави. В іншому випадку текст для мене буде незрозумілим.

Владислав Філяр: При опрацюванні ми виходили з того, що тема торкається розвитку українського самостійницького руху, натомість наступною темою після мого виступу буде розвиток польського підпілля, і там будуть обговорені й викладені усі ці справи. З подібним ми зустрічалися при розгляді міжвоєнного періоду. Якщо, однак, пан професор вважає, що все це потрібно внести у підсумковий документ, то просимо подати коротку письмову інформацію, яку ми з професором Сергійчуком розглянемо.

Ришард Тожецький: Може здатися, що справи, які я зачіплю, це деталі, але це не дрібні деталі, а проблемні питання. В узгодженні бракує дуже важливого моменту: що робити після війни українцям? Це питання ставили собі українці. Петлюрівці, зібравшись з демократичними лібералами, постановили, а знаємо це з рапорту доктора Олексюка: українці не повинні дражнити німців, але і не повинні йти рука в руку ані з німцями, ані з совітами. Відомим було те, що на порозі війни Андрій Левицький зрікся влади, став приватною особою, а влада перейшла до рук петлюрівця на території Франції. Цей факт пропущено, а він є досить істотним моментом. Знаємо пізніше з рапорту АК, що Борис Левицький нарікав, що вибрано дорогу порозуміння з німцями. А що мали діяти українці, коли ніхто з ними в той початковий період не хотів розмовляти? То одна проблема, рапорт Олексюка, про який мовчать. Можливо, замовчують його і українські рапорти. Тим гірше.

А тепер справа УПА. Думаю, що ці перші моменти виникнення УПА дуже важливі, і треба знайти певну позицію щодо цього питання, бо воно впливає на польську справу. Стояло питання, чи УНР – бульбівців, чи об'єднання армії під егідою ОУН-СД, тобто Самостійників-Державників. Звичайно, перемогла друга теза і оунівці приступили до об'єднання навіть шляхом сили і навіть діяльністю таких твердих людей, яким був Бульба, який міг сказати Коху: «Невідомо, хто більший бандит – ти, чи я». То була людина, як бачимо, досить відважна. Це справи складні, серйозні, і не можна через них проскочити: а може забудеться, може, ніхто не буде про це знати. А жаль, бо я про це писав.

Питання терору, як до нього дійшло. Одна із сторін запропонувала переговори. То був митрополит Шептицький. Запропонував їх досить давно, але почав у період, який визнав дуже небезпечним, коли може настати кровопролиття. До тих переговорів мусив поставитися дуже серйозно Грот-Ровецький. Порозумівшись з Пекалкевічем, людиною прихильною до української справи, він звернувся до польського уряду за інструкціями з цього приводу. Незабаром їх отримав. Інструкції були дуже загадкові, бо передбачали статус *quo ante bellum*, довоєнне становище, уникання всяких обіцянок на майбутнє без згоди і відома уряду. Знайшлися ще інші люди, досить дотепні. З однієї сторони, в УПА той, кого вважають за народного героя, тобто Шухевич, який виріс у кліматі терористичних акцій і який, будучи прекрасним офіцером і організатором (адже з нічого створив армію!), хапається в ті часи за терор. І тиша. Не можна про це говорити, не знайдете документів. Хто на III конференції ОУН в лютому 1943 року поставив справу діяльності УПА, після чого Лебідь вийшов з тріском з залу, віддаючи владу в руки Шухевича? Як це вплинуло на відношення до поляків?

З совітами справа була ясна. Якщо говорити про німців – не така ясна. УПА зайняла чітку позицію щодо грабунків, щодо поліційної сили, але обережну – щодо Вермахту, оскільки, мовляв, то наші союзники у боротьбі з більшовизмом – ворогом номер один. А що робити з поляками? Ця проблема ніде чітко не була визначена. Опубліковано лише неповне зібрання матеріалів III конференції ОУН, не Конгресу, а конференції. Постає питання, чи там було прийнято рішення і хто оптував розв'язання силою? Може, воно само напросилося, але не виглядає на спонтанну історію, бо ж широкі маси громадськості не знали ситуації. Польська пропаганда говорила про рівноправність. Це справляло враження ніби щось там міняється, але що саме – ніхто не знав. Тим часом верхи знали, що якщо говорити про кордони, то польська сторона стоїть на довоєнних позиціях. Сторона

українська сказала: будемо прямувати всіма силами до відновлення української держави. Ті дві тези між собою не узгоджувалися. В той час якось сам по собі нав'язувався спосіб розв'язування проблем силою. Людина, яка зросла в атмосфері терору, хоча була прекрасним офіцером, не була політиком. Може то він, а може, Маївський, або ще хтось інший звернувся до такої тези і пришивдив її. З того часу розпочалося пекло, підштовхуване і роздмухуване окупантами як радянськими, так і німецькими. Результат цього був фатальний, а гра підступною, бо начебто говорилося і начебто пацифікувалося, щоби не допустити анархізації Галичини, бо ж, бачите: прийшла армія Ковпака і що робить? То була підступна гра окупантів, і до сьогодні не можемо знайти відповіді, бо не маємо документів. Українська сторона, назвемо її партійна, ховає документи за пазухою і не показує їх нікому. Наслідки згубні, бо до сьогодні триває дезорієнтація, а це настільки вигідно, що, нехай нас тепер хтось запідозрить, що то ми виступили – адже ж жести робили ми інші. Таких жестів було багато як з українського, так і з польського боку, ба, навіть зі сторони окупантів. Кому ж вірити? Ця проблема мусить бути тут представлена в тезах і відкрита до того часу, аж поки не буде все підтверджене документами. Це не проста проблема. Після війни німецька сторона вустами Арльта не більше, не менше формулювала наступну думку: ми формували підрозділи по стороні Бергера, тобто українські підрозділи в «СС», навіщо і чому? Для чого потрібна реституція дивізії, розбитої під Бродами? А тому, що ми мали в тилу 50 тисяч воїнів, готових до бою з більшовиками. Ці 50 тисяч чогось варті. Це був німецький девіз. А чи він був такий очевидний і простий? Що значить висловлювання генерала Стайнера, який сказав, що то власне Каноненфуттер, бо не було зброї для східного фронту. Зате було озброєння класичне, давнє.

Наступне, дивізія СС «Галичина», запакована до поїзду, знала, що їде до Станиславівського воєводства, адже там вона мала розміщуватися. То був легкий трамплін, у випадку розгрому, в гори, до УПА, нечуване підкріплення УПА, а далі – війна з совітами, набагато інтенсивніша, ніж до сих пір. А таким чином, знову маємо справу з дуже цікавою грою, про яку мовчала і наша, і навіть німецька літератури. На щастя, тепер маємо ці речі опубліковані. Один з мудрагелів хотів мені так допомогти: усе це повикидати і в історіографії помістити лише один скелет знання. Я рішуче відмовився. Адже йшлося про справу.

Зрештою, є ще одне питання, яке тут цілком зникло. Саме німці виходять і здійснюють централізовані контакти з УПА, які концентру-

ються в руках підполковника Старцка. Всі мовчать про це, але ж тоді німці покидали Західну Україну, ніби розраховуючи на продовження війни з совітами.

Як виглядала справа з польського боку? Генерал Філіпковський, командир терену, проявив небиюку творчість в підході до українців: а ми розіб'ємо ОУН-УПА шляхом переговорів з ними, власне, розвалимо їх морально. Офіцер високого класу, поправляв Абвер, радянський наступ під Ковелем прорахував краще, ніж Абвер, який мав у розпорядженні великий апарат. Іншими словами, недурний воїн, але, на жаль, не політик. Бо як можна було, не знаючи ОУН-УПА, пустити такий пил в очі своїм людям, мовляв, розвалимо її зсередини. Адже ж це безвідповідальне висловлювання.

Усе це в результаті породило страшну історію, братовбивчу війну.

Ярослав Ісаєвич: Я, як співголова, хотів би погодитися з думкою проф. Айненкеля. В нас є певна солідарність. Хочу підтримати його пропозицію про те, що у цьому документі потрібно зазначити, що польське населення цих теренів і надалі вважало їх частиною Речіпосполитої. Українське ж населення вважало їх українською територією. В своїй основі ті українці, які жили на тих теренах вважали, що це Україна. Всяку іншу владу вважали владою окупаційною. Для українських політиків зміна влади була лише зміною окупантів. З тої точки зору наміри польського підпілля, польської збройної сили чи польської підпільної держави утримати ці землі в складі польської держави були легальними. З точки зору українців, це було щось таке, чому належало протиставитися. Власне – це перша причина конфлікту. Я погоджуюся, що можна було тут сказати про позицію уряду УНР, але не можна цього документу перетворювати в якусь енциклопедію. Тут мають бути лише принципові питання.

Чеслав Іжеляк: В обидвох представлених сьогодні пропозиціях бракує одного. Пропоную, щоб в одному з документів умістити одне чи два короткі речення про те, що поляки діяльність українців у Східній Малопольщі вважали такою, що не відповідала тодішньому польському законодавству, бо перебували вони тоді в межах польської держави, були польськими громадянами української національності, але після вторгнення 17 вересня 1939 р. Червоної Армії вони в певній мірі зайняли антидержавну, антипольську позицію і тим самим підтримали дії Червоної Армії, дезорганізувавши зв'язок, здійснюючи напади на польську державну адміністрацію, відділення поліції і навіть на підрозділи війська польського, яке відступало від

східного кордону. На жаль, в жодному протоколі немає цього, а мені здається, що повинно бути, бо у вересні 1939 р. закінчився період польсько-українських стосунків між двома війнами. То була прелюдія до подальшої діяльності українців на теренах Західної України або Східної Малопольщі.

Гурій Бухало: В цілому за основу можна прийняти представлений проект цього документу, але я хочу зробити деякі уточнення. Наприклад: в ньому говориться про радянську владу на західноукраїнських землях. В 1943 і частково в 1944 році радянської влади там не було. Там були радянські партизани. Я підтримую тезу про те, що одною з причин польсько-українського конфлікту було бажання поляків відновити державу в довоєнних кордонах. Доцільно включити в коментарі фразу про участь українців у боях проти Червоної Армії на території Західної України у вересні 1939 року. Доцільно включити і те, що в УПА були представники інших національностей – азербайджанці, грузини і інші. Потрібно згадати і про участь в УПА німців і допомогу польського населення Українській Повстанській Армії. Також потрібно згадати про Конференцію поневолених народів сходу Європи і Азії, яка відбулася в листопаді 1943 року і в якій взяло участь 39 осіб, представників тринадцяти поневолених народів. Ця конференція відіграла велику роль у справі розгортання боротьби проти фашистів. На цій же конференції було створено антибільшовицький блок, вона відіграла велику роль у розгортанні антифашистської боротьби. Дякую за увагу.

Генрик Піскуновіч: Я хочу висловити свій погляд на два питання. Перше: ми не можемо обмежитися виключно Волинню, бо, якщо говоримо про Західну Україну чи південно-східні креси II Речіпосполитої, то маємо три воєводства: Станіславівське, Тернопільське і Львівське. Підняті проблеми належить розглядати в контексті цілого регіону, а не лише зосереджуватися на Волині, бо то завелике спрощення. Взяти хоча б вбивства польського населення. Якщо говорити, що вони мали місце лише на Волині, то це зовсім не відповідатиме правді.

Проблема друга. Український націоналістичний рух або національно-визвольний український рух у Другій світовій війні треба розглядати крізь призму німецької політики не лише стосовно України, але й Білорусі, Литви. Тодішні події мали певні спільні ознаки. Наприклад, на початковому етапі український і литовський націоналістичні рухи підтримували німців. Але німці не погодилися на створен-

ня української та литовської держав. Частина представників цих рухів і далі співпрацювали з німецькими окупантами. А з другого боку, формується дуже диференційований самостійницький рух. Якщо в Україні цей рух еволюціонував до боротьби з Німеччиною, то литовський залишився пасивним. Натомість німці, рішаючись на підтримку націоналістичних рухів – українського, білоруського чи литовського, – розраховували використати їх у війні з Радянським Союзом. Свого апогею український та литовський рухи досягають у 1944 р., після вступу Червоної Армії, коли на одному і другому терені продовжувалася війна майже до п'ятдесятих років і ця боротьба була жорсткою придушена. Появляється ще одна проблема: використання цих націоналістичних рухів для боротьби з польським підпіллям – дуже істотного використання. Якщо у Литві відділи, створені німцями в рамках «СС» і поліції, формації ген. Плехавічюса, потерпіли поразку у зіткненні з Армією Крайовою, то у південно-східних кресах II Речіпосполитої Армія Крайова була слабкою і не могла розпочати збройної боротьби з Українською Повстанською Армією, чи відомою дивізією СС «Галичина». Отож, маємо проблему використання окупантом націоналістичних, національно-визвольних рухів, бо вони прямували до утворення держави, але зробили ставку на німців. І у великій мірі німці це використали.

Анджей Айненкель: Думаю, що події 1939 р. в нашому документі потрібно відобразити, але не розвивати широко. Вважаю, необхідно зауважити, що тодішня ситуація з точки зору позиції і дій населення та польських властей була однозначною. Можна лише зауважити, що з нашого погляду міжнародна ситуація змінилася. Англійці вже у 1939 році говорили, що власне вони завжди були за лінією Керзона.

Отже, мав місце певний поворот у британській політиці. Але точка зору і позиція уряду підпільної Польщі і польської громадськості у 1939 р. і пізніше повинні бути виразно відзначені. У другій доповіді також не можна абстрагувати діяльність УПА, бо тоді текст не відтворить дійсного стану речей.

Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни

Загальновідомо, що в роки Другої світової війни територія Західної України стала каменем спотикання у стосунках між кількома націями. Тут протистояли одна одній чотири сили: німці, які планували колонізувати Західну Україну з подальшим її приєднанням до Рейху; росіяни, які наполягали на приналежності цих земель до Радянського Союзу; українці, які, незважаючи на готовність виконувати свої громадянські обов'язки щодо польської держави ніколи не визнавали її прав на етнічні західноукраїнські землі; нарешті, поляки, які домогалися відновлення країни у довоєнних кордонах. Питання: кому буде належати Західна Україна у післявоєнні часи, – визначало і головні завдання польського підпілля на цих землях.

Перш ніж висвітлити питання, пов'язані з діяльністю польського підпілля на західноукраїнських землях, слід зазначити, що під західноукраїнськими землями ми будемо розуміти, передусім, землі на схід від так званої «лінії Керзона», тобто ті землі, які згідно з рішеннями Ялтинської конференції від лютого 1945 р., а також з підписаним у серпні 1945 р. договором про польсько-радянський кордон відійшли до УРСР.

Історію діяльності польського підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни можна поділити на три етапи. Перший – від 17 вересня 1939 р. до червня 1941 р., тобто від дня вступу на західноукраїнські землі Червоної Армії до часу нападу Німеччини на Радянський Союз, коли останній був вимушений залишити ці землі. Другий етап охоплює часи німецької окупації Західної України від липня 1941 р. до січня 1944 р. З січня 1944 р. починається третій етап діяльності польського підпілля. Він пов'язаний з поверненням на Західну Україну Червоної Армії та остаточним визволенням України від німців, а також із здійсненням Армією Крайовою (АК) т.зв. операції «Буря» на території Галичини (умовно назвемо Східної Галичини) – від березня до серпня 1944 р. Після визволення від німців у липні-серпні 1944 р. майже усієї Західної України основні сили польського підпілля тут були знищені. Однак є всі підстави для того, щоб вважати, що на землях, які увійшли до складу УРСР, окремі підпільні польські структури діяли до кінця 1945 р. Про цей етап

діяльності польського підпілля (фактично четвертий) буде сказано окремо.

Першою підпільною організацією на території Західної України була Польська організація валькі о вольносьць (ПОВВ)¹. Вона була утворена у Львові вже в день вступу до міста підрозділів Червоної Армії. Її очолив член Головного комітету стронництва народного (СН) генерал М. Янушайтіс («Карпінський»). Були утворені й інші менш відомі організації і не лише у Львові, наприклад, Тайна організація військова (ТОВ) на чолі з майором Я. Мазуркевичем («Радослав») у Станиславові². Однак через кілька місяців більшість цих організацій перестала існувати внаслідок арештів значної кількості їх членів органами НКВС, інші увійшли до складу більш поважних угруповань, які були вже створені за вказівками польських центральних властей, що перебували на еміграції.

Саме такою організацією на території Західної України, створення якої було проголошено у Парижі і керівництво якою здійснювалося звідти, був Звйонзек валькі збройней (ЗВЗ)³. План розбудови організації передбачав поділ усієї території довоєнної Польщі на шість великих територіальних одиниць-обшарів. На території Західної України був створений обшар № 3 з центром у Львові⁴. До його складу увійшли округи Львів (частина довоєнного Львівського воєводства на схід від демаркаційної лінії, тобто від річки Сян), Станиславів, Тернопіль і Волинь. Оскільки статут ЗВЗ передбачав утворення окремих округів в містах, населення яких перевищувало 100 тис. чоловік, то у Львові знаходилися комендатури двох округів: Львів-місто і Львів-провінція. Округи були поділені на райони, які охоплювали міста з населенням понад 10 тис. чоловік і повіти згідно з довоєнним адміністративним поділом. Низовими структурами в районах та повітах були секції, які складалися з п'яти чоловік і взводи, які об'єднували кілька секцій. Кожний структурний підрозділ ЗВЗ (з лютого 1942 р. АК) мав своє командування, а Армія Крайова в цілому – Головне командування зі штабом та кількома відділами (організаційним, розвідки, інформації і пропаганди та іншими). Ця структура АК зберігалася впродовж усієї війни.

Першим завданням, яке було визначено для підпільної організації в цілому, мала бути підготовка до ведення активної боротьби з оку-

¹ J. Węgierski, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 1991, s. 23.

² *Ibidem*, s. 22.

³ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 51.

⁴ *Ibidem*, s. 104.

пантами⁵. Але в зоні радянської окупації це завдання мало обмежений характер. На території Західної України ЗВЗ повинен був зосередити свою діяльність передусім на військовій розвідці. Передбачалося також здійснення саботажно-диверсійної діяльності, зокрема, на транспортних лініях, які вели до Німеччини (а під час радянсько-фінської війни і на лініях, які вели на фінський фронт). Існували плани проведення актів індивідуального терору серед радянських військових та представників радянської адміністрації з метою запобігти арештам та депортаціям, а також – репресивних акцій проти зрадників та провокаторів. Жодне з цих питань в обшарі № 3, коли його очолив майор, пізніше підполк. Є. Мачелінський («Корнель»), виконане не було⁶. Чи не найбільшим, і, між іншим, єдиним збройним виступом поляків на території радянської окупації було повстання в Чорткові 21-22 січня 1940 р. Наскільки відомо, Тернопільська обласна прокуратура на початку 90-х років розглядала судові матеріали, пов'язані з цим повстанням і відмовила в реабілітації його учасників⁷.

Майже з самого початку існування, ЗВЗ був розколотий на два, а іноді і більше гурти людей, які об'єдналися навколо комендантів переважно недієздатних організацій. До того ж, одна з цих організацій була керована з Варшави, інша з Парижа, що призводило до неузгодженості дій. Діяльність польського підпілля ускладнювало й те, що існуючий між Львовом і Парижем, а пізніше й Варшавою радіозв'язок дозволяв обмінюватися лише короткими повідомленнями. Більш довгі накази та інструкції потрапляли з Головної комендатури (ГК) ЗВЗ в обшар № 3 за посередництвом кур'єрів та емісарів, а на це витрачалося кілька місяців, що робило ці накази та інструкції вже мало актуальними. До того ж, Париж (пізніше Лондон) і Варшава не отримували докладних звітів зі Львова, які, безперечно, могли б краще висвітлити ситуацію в радянській смузі окупації. Керівництву добре була відома діяльність обшару № 3 лише за першу половину 1940 р., що стало можливим завдяки конференціям у Берліні та Чернівцях, які відбулися влітку 1940 р. за участю представників підпілля з обшару № 3. Про діяльність підпілля в наступний період центральне керівництво докладно дізналося лише після нападу Німеччини на СРСР із звітів членів Львівського і Волинського ЗВЗ.

Головною причиною того, що польське підпілля не виконало своїх завдань було те, що усі організації ЗВЗ за короткий час опинилися під

⁵ *Ibidem*, s. 431.

⁶ J. Węgiński, *op. cit.*, s. 322.

⁷ P. Młotecki, *Powstanie w Czortkowie*, „Karta”, nr 9, s. 149.

наглядом багаточисельних агентів НКВС. Ці агенти потрапили в найближче оточення комендантів організацій. Якщо у Львові вони лише спостерігали за діяльністю польських підпільників і спрямовували її в необхідному для НКВС напрямку, то на Волині, де комендант округу полк. Т. Масевський («Шмігель») зі своїми людьми розпочали більш енергійну діяльність, то цим спричинили масові арешти і фактично знищили організацію.

Тому, за часів німецької окупації Західної України, підпілля довелося відбудовувати з самих підвалин. До вересня 1941 р., за допомогою спеціальних емісарів, Головна комендатура ЗВЗ вивчала організаційні можливості відтворення в обшарі № 3 військового підпілля. З вересня польська контррозвідка проводила ретельну перевірку членів колишніх підпільних організацій. На підставі збережених документів, які знаходяться в архіві Військового історичного інституту в Рембертові, можна ствердити, що в складі Львівського округу залишилося лише 25% людей, які вели підпільну діяльність за часів радянської окупації Західної України, у Станіславівському окрузі – близько 40%. Щодо Тернополя та Волині, то слід зазначити, що тут до підпільної діяльності в складі АК усі люди були залучені, за невеликими винятками, лише в період німецької окупації⁸.

Зважаючи на те, що на території Східної Галичини німцями був утворений дистрикт Галичина, який було приєднано до Генерал-Губернаторства, а Волинь увійшла до складу Рейхскомісаріату Україна і, між іншим, існував кордон, що дуже пильно охоронявся німцями, до обшару № 3 були включені лише три округи – Львів, Станіславів і Тернопіль. Волинь була виділена в самостійний округ із центром у Ковелі, який Головна комендатура підпорядковувала безпосередньо собі. Дістатися на Волинь було набагато простіше з Варшави, ніж зі Львова чи Тернополя. На посаду коменданта обшару № 3 командуєний АК ген. С. Ровецький («Ґрот») призначив у липні 1941 р. свою довірену особу ген. К. Савицького («Прут»)⁹. На посаду коменданта Волинського округу у вересні 1942 р. був призначений підполк. К. Бомбінський («Любонь»)¹⁰. Волинський округ був поділений на чотири районні інспекторати (Ковель, Луцьк, Рівно, Дубно), а також

---

⁸ Materiały i Dokumenty Wojskowego Instytutu Historycznego (MiDWiH), sygn. III/33/7, s. 1-74.

⁹ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 143.

¹⁰ *Ibidem*, s. 225.

12 повітів. Створення мережі в Західній Україні та здійснення інших організаційних справ тривали майже до кінця 1943 року.

Як відомо, завдання польського підпілля на цих територіях ґрунтувалися на політично-стратегічних планах польського уряду в Лондоні, а вони, в свою чергу, були пов'язані з планами союзників, передусім, Великобританії. Впродовж радянсько-німецької війни, в залежності від її ходу, ці завдання кількаразово змінювалися. Коли остаточно стало зрозуміло, що звільнення польських земель буде відбуватися зі сходу силами Червоної Армії, Головне командування АК 20 листопада 1943 р. затвердило план «Буря». Первісний план акції «Буря» передбачав антинімецьке всенародне повстання лише на польських етнічних територіях. На західноукраїнських землях військові дії мали носити обмежений характер і мали бути лише прикриттям майбутнього повстання. Виняток становив лише Львів, з яким мав підтримуватися постійний зв'язок через територію південної Люблінщини. Але необхідність демонстрації «стану польської присутності» на землях Східної Галичини та Волині в умовах швидкого наближення до них Червоної Армії спричинила зміни в плані. Ці зміни вимагали участі Армії Крайової у спільних з радянськими військами бойових діях по визволенню усіх довоєнних польських територій (в т.ч. західноукраїнських). Планом «Буря» було передбачено, що під час відступу німецької армії, законспіровані загони АК будуть швидко змобілізовані і разом з партизанськими загонами візьмуть участь у боях з ар'єргардами відступаючих німецьких військ. Таким чином, командування АК намагалося продемонструвати, що польське військо є союзником Червоної Армії і Радянського Союзу на антинімецькій коаліції, що воно, на ґрунті тактичної взаємодії з радянськими військами, бере участь у визволенні довоєнних польських земель, і що органи Делегатури уряду (Представництва польського емігрантського уряду в країні) є повноважним господарем на цих територіях. Кінцевою політичною метою плану «Буря» було визнання Радянським Союзом польського уряду в Лондоні за офіційного представника Польщі на міжнародній арені без будь-яких поступок у питанні щодо її східних кордонів¹¹. Виходячи з цієї мети плану «Буря» слід зазначити, що головним завданням підпілля на території Західної України була підготовка до його здійснення. А це передбачало, передусім, сувору конспірацію, нагромадження зброї, розвідницьку та інформаційно-пропагандистську діяльність (лише у Львові виходило близько 20 підпільних видань).

---

¹¹ *Polskie Siły Zbrojne...*, t. III, s. 556-559.

Наприкінці 1941 р. у складі розвідвідділу ГК АК був створений Східний відділ, який діяв у тилу німецького фронту. На дільниці «Україна» було створено кілька осередків (в тому числі, в далеких регіонах України, наприклад, у Києві), які вели розвіддільність. Вони здобували інформацію про чисельність, напрямки руху німецьких військ, яка передавалася союзникам та СРСР. До кінця 1943 р. німецька контррозвідка фактично знищила усі ці осередки.

З квітня 1942 р. на території дистрикту Галичина діяли осередки т. зв. Звйонзека одвету (ЗО). Ця організація була складовою частиною АК, але, з метою безпеки, мала власну мережу зв'язку і власні виконавчі структури. Її завданням було проведення саботажно-диверсійної діяльності і репресивних акцій у відповідь на дії німців на території Генерал-Губернаторства і приєднаних до Рейху земель. Звйонзек одвету мав свої відділення на території Німеччини¹².

Крім військової розвідки, за бажанням союзників, була створена ретельно законспірована організація «Вахляж». Це була саботажно-диверсійна організація на зразок ЗО лише з тією різницею, що діяла вона на окупованих Німеччиною територіях Радянського Союзу. Так, зокрема, її дільниця «Вахляжу» діяла на комунікаційних шляхах: по лівій шосе – Рівне-Звягіль-Житомир-Київ, по лінії волинської північної залізниці – Ковель-Сарни-Коростень-Київ та по лінії південної залізниці – Рівне-Здолбунів-Шепетівка-Бердичів-Козятин-Фастів-Київ. До речі, аби не спровокувати німців на каральні дії проти польського населення Волині, керівники «Вахляж» передбачали, що саботажно-диверсійна діяльність повинна проводитися більш активно саме на територіях, які лежали на схід від довоєнного польського кордону. До складу організації входили т. зв. «тихотемні» (*cichociemni*), спеціально підготовлені у Великобританії кадри диверсантів. Добре відома, наприклад, діяльність осередка «Вахляжу» на чолі з одним із найактивніших диверсантів і розвідників на користь союзників Ф. Пукацьким («Зимс») у Харкові. Але діяльність і цієї організації була спаралізована німецькою контррозвідкою, а її члени увійшли до складу АК, яка діяла на території Західної України¹³.

Чи не найважливішим напрямком підпільної діяльності АК на території Західної України стала боротьба з українським національним самостійницьким рухом, зокрема, з Українською Повстанською Армією (УПА) та її планами по деполонізації Західної України. Перші сутички між поляками та українцями відбулися вже під час перших

¹² R. Torzecki, *op. cit.*, s. 153-154.

¹³ C. Chlebowski, *Wachlarz*, Warszawa 1983, s. 271-294.

вересневих боїв 1939 р. Наведемо хоча б уривок із спогадів коменданта Бжежанського (Бережанського) повіту АК Тернопільського округу Я. Чісека: «У другій половині вересня 1939 р., коли німці вже були під Львовом, відбувся збройний виступ українських військових формувань на території Бжежанського повіту. В місцевості Конюхи знаходились пости української поліції. Вони скеровували відступаючі від Зборова на Бжежани й далі на південь окремі групи польського війська на шосе Дрижчув-Бжежани. Ця дорога проходила через ліс, в якому українці вбивали польських солдатів і відбирали зброю. Скільки було вбито, важко сказати»¹⁴.

Не можна не відзначити, що загостренню боротьби між поляками і українцями сприяла гітлерівська акція виселення й осадництва в Замойському повіті на території Люблінщини. Загальновідомо, що метою цієї акції було виселення звідти польського населення й утворення там німецької осадницької території. Одночасно з виселенням поляків на їх місце переселяли українське населення, яке в майбутньому мало охороняти німецьких осадників від нападу польських збройних угруповань. У ході акції німці свідомо намагалися викликати та підсилити антагонізм між поляками та українцями. Вже наприкінці 1942-1943 рр. на території Замойського повіту діяло шість партизанських загонів¹⁵. Перші збройні напади на українських колоністів провели в цей час польські військові угруповання на території Грубешівського, а також Томашівського повітів. Тоді ж відбулися перші бої між поляками та українцями в Любачівському, Рава-Руському й Сокальському повітах, які входили безпосередньо до складу Львівського округу АК¹⁶. У 1944 р. бої на цій території, як, між іншим, і в усій Східній Галичині набули масового характеру.

Досить гостро постала проблема польсько-українських стосунків на Волині. Восени 1942 р., з ініціативи Організації Українських Націоналістів (ОУН), із розрізнених партизанських загонів була створена Українська Повстанська Армія. Важливу роль у зміцненні УПА відіграли підрозділи української поліції, які у березні-квітні 1943 р. перейшли зі зброєю до її лав. З цього часу починаються і масові антипольські виступи на Волині.

Аби мати можливість захищатися й протистояти УПА, місцеве польське населення почало утворювати бази самооборони, які очолювалися представниками АК. Польська самооборона складалася з двох

¹⁴ MiDWIN, sygn. III/49/217, s. 2.

¹⁵ *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, Warszawa 1996, s. 85.

¹⁶ *Ibidem*, s. 284.

елементів. По-перше, утворювалися міцні укріплення (оборонні пункти або бази), які об'єднували кілька сіл з польським населенням. Оборону цих укріплень здійснювали місцеві загони. По-друге, утворювалися сильні партизанські загони, які взаємодіяли з укріпрайонами ззовні. Польські джерела різняться в оцінках кількості створених баз самооборони. В цілому на території Волині та Східної Галичини їх було утворено понад сто¹⁷. Найміцніші серед них знаходилися на території Волині, наприклад, такі як Пшебраже, Гута Степанська, Засмики, Білін та інші. Щодо партизанських загонів, то згідно наказу коменданта Волинського округу від 20 липня 1943 р., їх тут було створено дев'ять¹⁸. Із найбільш відомих проаківських партизанських загонів назвемо хоча б загін В. Коханського («Бомба»), який діяв на території Сарненського та Костопольського повітів.

Слід зазначити, що створення без самооборони і партизанських загонів стало для командування АК вимушеним заходом і було рівнозначно деконспірації. Ці заходи були прийняті в зв'язку з тим, що місцеве польське населення, спостерігаючи безпорадність польського підпілля щодо боротьби з українцями, почало переходити до комуністичних польських партизанських загонів, зокрема, до загону майора Р. Сатановського. Згідно з донесеннями Р. Сатановського до Українського штабу партизанського руху (УШПР) польське населення у значній кількості вступило до радянсько-польських партизанських загонів. Причину цього він вбачав не в тому, що воно прагнуло воювати з німцями, а в тому, що їх змушували це робити дії українських націоналістів стосовно польського населення. Польські партизани, як зазначається у донесенні, вбачають свого головного ворога не в німцях, а в українських націоналістах¹⁹.

Дуже багато польських родин тікали за Буг, або виявляло добровільне бажання їхати на роботу до Німеччини. Так, наприкінці квітня 1943 р., німці із Сарн відправили цілий ешелон поляків, які виявили бажання їхати на роботу до Рейху. Командування АК намагалось стримати цей потік польських біженців, але це йому не вдалося²⁰.

Неодноразово польські бази самооборони підтримувалися німцями, особливо в тих місцевостях, звідки німці вивозили збіжжя (наприк-

---

¹⁷ *Armia Krajowa na Wołyniu*, Warszawa 1994, s. 40; J. Węgierski, *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989, s. 164.

¹⁸ J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990, s. 49-50.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 22, спр. 48, арк. 29.

²⁰ *Ibidem*, spr. 75, s. 43.

лад, колонія Гали біля Сарн). Хоча траплялося, що німці і відбирали зброю, а керівників баз заарештовували. Ставлення німців до польсько-українського конфлікту добре відбиває відповідь сарненського гебітц-комісара на скарги поляків: «Ви хочете Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому допомагати не будуть»²¹.

Підтримку німцями, в деяких випадках, польських баз самооборони можна пояснити прагненням окупантів використати поляків для боротьби з міцніючою УПА і радянськими партизанськими загонами. З цієї метою з весни 1943 р. німці почали формувати і загони допоміжної охоронної поліції (шупцмансшафт) із поляків, які виявили бажання заступити на цій службі збіглих українців.

Нерідко польські бази самооборони підтримувалися і радянськими партизанськими загонами. Взагалі ставлення польського населення до росіян було набагато кращим, ніж до німців. У західноукраїнському суспільстві спостерігалися протилежні настрої. Однак стосунки між поляками і радянськими партизанами були непростими. В одній місцевості вони склалися добре: польське населення постачало більшовикам продовольство, надавало потрібну інформацію і т.ін. В іншій – відбувалися збройні сутички. Наприклад, на території Сарненського повіту такі сутички відбулися 27 квітня 1943 р. в с. Замрочене, 3 травня 1943 р. в с. Чайків, 16 травня 1943 р. в с. Стахівка²². Особливо складними були стосунки між поляками і радянськими спеціальними оперативно-чекістськими групами, які, з метою проведення розвідницької і диверсійної роботи в 1942-1943 рр. органами НКВД УРСР, були десантовані на бази партизанських загонів УШПР. Одним із таких загонів був загін М. Прокоп'юка, який діяв у районі Цуманських лісів і тісно співпрацював з польською базою самооборони в с. Пшебраже. 31 серпня 1943 р. спільними зусиллями поляків з Пшебража і партизанів загону М. Прокоп'юка було розбите одне з міцних угруповань УПА. Ставлення радянських партизанів до поляків і польсько-українського конфлікту в цілому знайшло відображення у звіті М. Прокоп'юка про бойову діяльність загону. У звіті читаємо: «В самом вопросе о междоусобице, спровоцированной гитлеровцами между украинскими и польскими националистами, руководители с. Пшебраже, к сожалению, играли другую роль. Являясь осадниками и членами союза осадников они отождествляли

²¹ *Ibidem*, *ср.* 58, *с.* 7.

²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), ф. 3833, оп. 1, стр. 91, арк. 62.

националистические банды ОУН-УПА со всем украинским народом, на который смотрели не иначе, как глазами своего бывшего воеводы Юзевского. Одна из заслуг советских партизанских отрядов состояла в том, что ими пересекались поиски националистов с той и другой стороны придать событиям „народный” характер, как равно попытки выместить озлобление на ни в чем не повинном местном польском и украинском населении. С момента нашего прибытия в район Пшебража вылазки польского гарнизона против украинских сел прекратились»²³.

Можна по-різному сприймати цей звіт, але не викликає сумніву той факт, що польські бази самооборони здійснювали і наступальні акції як превентивного характеру, так і у відповідь на напади загонів УПА. Методи боротьби нав'язував противник, тому польське підпілля також не переобтяжувало себе вибором засобів. Накази командуючих округів АК забороняли діяти на засадах колективної відповідальності і брати участь у пацифікаційних акціях проти українських сіл спільно з німцями або окремо. Проте ці накази не забороняли акцій у відповідь на напади УПА, або навіть превентивних дій проти сіл, де могли концентруватися українські збройні формування. Відомі випадки, коли окремі місцеві керівники АК не дотримувалися цих наказів і вдавалися до так званих «сліпих» акцій у відповідь. Зрозуміло, що репресій зазнавало і цивільне українське населення. Так, зокрема, у розвідношенні УШПР секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку йдеться про те, що після того, як в районі Гути Степанської загін В. Кохановського був розбитий українцями, «Бомба» з залишками загону відійшов у ліси в районі Сарни-Моквин. Там було сформовано міцний загін чисельністю в 800 чоловік. Польські партизани були озброєні станковими та ручними кулеметами, автоматичною зброєю. Загін здійснив рейд у напрямку Цуманських лісів, знищуючи на своєму шляху всі українські села та загони «бандерівців»²⁴. Здійснення наказів командуючих округів АК не завжди можна було проконтролювати, а тому характер польсько-української боротьби у багатьох випадках був дуже складним.

Польські історики наполягають на тому, що більшість випадків масових вбивств українського населення пов'язано з діяльністю шукманшафтів, до складу яких входили поляки. Незважаючи на сувору заборону керівництва польського підпілля вступати до цих поліційних формувань, дуже багато поляків аби отримати зброю і помститися

²³ Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. П/597, оп. 1, спр. 68, арк. 84.

²⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 49, арк. 11-13.

українцям ставали шуцманами²⁵. Польські поліційні частини були розташовані у багатьох окружних районах, повітових містах, держмастках Волині та Галичини. Як правило, вони утворювались із представників місцевого населення. Так, наприклад, на території Луччини у квітні 1943 р. на місце українських шуцманів у Сенківчівському, Коликівському і Цуманському районах місцеві поляки «зголосились масово»²⁶. Німці також надсилали сюди польські поліційні частини з Генерал-Губернаторства, або зі Східної України (переважно шльонзаків, познаняків і поморців). Місцеве польське населення, сподіваючись на те, що ці формування остаточно розправляться з українцями, «сприймали їх з оплесками радості»²⁷. Неабияке значення мала і та обставина, що для агентурної роботи в ці формування керівництвом підпілля було направлено чимало аківців. Польська поліція дуже часто підтримувала місцеві бази самооборони, постачала їм зброю, брала участь у спільних з аківцями нападах на українські села. Пізніше чимало польських шуцманів і навіть окремі польські поліційні формування увійдуть до складу Армії Крайової. Так, наприклад, у січні 1944 р. невід'ємною частиною 27 Волинської дивізії піхоти АК стане шуцмансшафтбатальйон № 107 з Мацейова. Цей батальйон буде розподілений між загонами «Ястреба», «Сокола» та «Сивого», частина буде направлена до утруповання «Основа» під Володимир-Волинський²⁸. Однак слід відзначити, що не завжди польська допоміжна поліція і жандармерія приходили на допомогу своїм співвітчизникам, навіть якщо мали для цього можливість. Тому серед збережених спогадів і архівних документів з тих часів знаходимо чимало негативних висловлювань щодо їх діяльності, які були поширені серед місцевих поляків, як, наприклад: «Ця польська поліція така сама польська, як шуцмани українські»²⁹. Небезінтересну оцінку діяльності польської поліції, а також характеру польсько-українського конфлікту в цілому дають матеріали прокомуністичних підпільних організацій західних областей України. У зверненні організації «Визволення вітчизни» читаємо: «... з нечуваною жорстокістю винищували оунівці польське населення, від малого до великого, спалювали оселі, руйнували сади та поля... Акти насильства супроти мирного польського населення дали німцям нагоду створити польську жандармерію

²⁵ Archiwum Akt Nowych (AAN), VI Oddział, sygn. 202/III/121, k. 130-131.

²⁶ ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 91, арк. 53.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Cz. Piotrowski, *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Warszawa 1993, s. 150.

²⁹ ЦДАВОВУ, ф. 3883, оп. 1, спр. 91, арк. 61.

з кримінальних елементів та дали їй вільну руку у винищуванні населення. Але дарма шукав би мирний польський громадянин в цієї польської жандармерії захисту перед українськими бандами. Вона була створена, нарівні з УПА, німцями для винищування мирного українського населення, і цю брудну роботу намагається виконувати не гірше від УПА...»³⁰. У центральному органі організації «Гвардія людова» («Народна гвардія») «Боротьба» в № 10-11 від 2-15 серпня 1943 р. можна віднайти і таке: «...З відразою та ненавистю дивляться український та польський народи на дурних Грицьків з української поліції, які накривають головою для Гітлера, мордують польське населення та на катів з польської жандармерії, яка проводить масові екзекуції над українським населенням Волині. З погордою та гнівом придивляються український та польський народи націоналістичним бандитським ватажкам, які проголошують гасло польсько-української бійні та політичним ватажкам з Українського Центрального Комітету і Польського Опекунчого Комітету, які від лютого ворога приймають гроші на допомогу жертвам цієї безглуздої бійні, спровокованої цим же підлим ворогом»³¹. Напевно дійсно саме польські шутмансшафти і загони так званої жандармерімотоцук визначились найбільшою лютістю щодо цивільного українського населення. Але, в зв'язку з тим, що з наближенням фронту, наприкінці 1943 р. – початку 1944 р. чимало цих формувань увійшло до складу АК іноді дуже важко відокремити їхню діяльність від діяльності загонів Армії Крайової. Так само в багатьох випадках важко відокремити діяльність підрозділів УПА від дій українських колаборантських формувань.

Керівництво польського підпілля не в повній мірі було ознайомлене з ситуацією на Волині, про що свідчать звіти місцевого командування АК до Варшави³². Напади загонів УПА на польське населення стали для нього несподіванкою. Розпочаті між Делегатурою уряду та бандерівською ОУН переговори не могли завершитись порозумінням. Польська сторона непорушно стояла на позиції недоторканості території II Речіпосполитої та відновлення країни у довоєнних кордонах. Українська сторона з цим погодитися ніяк не могла. Підписаний у березні 1944 р. польсько-український протокол свідчив про значні відмінності у розумінні тих подій, які відбувалися навколо. Командування АК дотримувалося тієї думки, що Польща є союзником

³⁰ ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 237, арк. 59.

³¹ Там само, спр. 240, с. 32.

³² AAN, sygn. 202/III t. 133, s. 23-25.

Червоної Армії і Радянського Союзу (хоча і тактичним союзником). На багатьох зборах представників Узгоджувальної комісії політичних партій, членів окружних комендатур АК приймалися рішення про надання військової допомоги і співпрацю з радянськими партизанськими загонами й частинами Червоної Армії. Керівництво УПА тим часом, після відступу німецьких військ з українських земель, вбачало свого головного ворога лише в радянських військах і тому об'єктивно ставало союзником Німеччини.

На території Східної Галичини, як вже зазначалося, поляки також утворювали бази самооборони, але тут вони були не дуже великі і відносно слабкі. Найбільш відомі серед них – Ханачув, Микулічин, Білка Крулевська та ін. На відміну від Волині, тут німці частіше допомагали їм, наприклад, надавали зброю. Мета у німців була одна й та ж – підтримати порядок та спокій у себе в тилу. Частину баз, які співпрацювали з радянськими партизанами, німці знищили. Репту поступово знищили загоны УПА та прони́мецькі українські угруповання.

На особливу увагу заслуговує зразково організована самооборона в Микулічині під час масових нападів українських збройних формувань влітку 1943 р. Поляки не лише дали негайну та вдалу відсіч, але одночасно польська акція спричинила німецьку паціфікацію українських сіл. Згідно з донесенням місцевого керівництва АК Станиславівського округу внаслідок німецької паціфікації були розбиті деякі організаційні осередки «українських банд і в цілому ця акція принесла українському рухові більше втрат, ніж нам завдали українські напади на цьому терені впродовж усієї війни»³³.

На території Східної Галичини АК мала набагато кращі можливості і була, знову ж таки на відміну від Волині, підготовлена до можливої сутички з українцями. Тут на напади українських формувань поляки відповіли більш рішуче і з більшою жорстокістю. Акції також мали превентивний характер, або здійснювалися у відповідь на дії УПА. Деякі акції відбувалися стихійно, а деякі за наказами командування АК. До цих останніх належала, наприклад, акція Львівського Кедиву (Кедив – Керівництво диверсіями), яку було проведено 15-22 березня 1944 р. Під час проведення паціфікаційного рейду в селах Хлебовичи, Черепин та Лопушна було вбито близько 130 цивільних українців (в с. Хлебовичи були також жертви серед польського населення)³⁴.

³³ MiD WIN, sygn. III/33/84, s. 79-80.

³⁴ J. Węgierski, *op. cit.*, s. 200.

Крім АК, до складу польського військового підпілля, яке діяло на території Західної України, слід віднести і деякі інші збройні формування, зокрема, Батальйони хлопські (БХ). На Волині їх не було. Проте на території Східної Галичини вони діяли. Перші загони БХ тут були утворені вже в 1942 р. Першим комендантом IX округу, який включав до свого складу територію Львівського (східна частина), Тернопільського та Станіславівського воєводств, був Я. Шрам («Гродзіцькі»). Восени 1942 р. комендантом був призначений А. Цужитек («Адась»), який пройшов у Лондоні спеціальну підготовку по проведенню саботажно-диверсійної діяльності і звідти був десантований на територію IX округу. Крім того, Цужитек був вихований у польсько-українському середовищі і мусив добре знати українців. Але в березні 1943 р. він помер від тифу. Після його смерті до кінця окупації IX округ БХ очолював Я. Новак («Станіславські») ³⁵. У зв'язку з малочисельністю документів важко відтворити хід об'єднавчої акції між загонами БХ і АК та назвати точну кількість беховців, які увійшли до складу Армії Крайової. Відомо лише, що 14 квітня 1943 р. у Львові на зборах представників Узгоджувальної комісії політичних партій, окружної комендатури БХ і АК було прийнято рішення про надання допомоги радянським партизанським загонам і про налагодження з ними співпраці ³⁶. Тривалий час зберігали свою організаційну незалежність від АК на Львівщині ендеки та їхнє збройне формування – Національна організація войскова (НОВ).

Слід звернути увагу і на те, що існували дві гілки польського підпілля: військове, яке власне і було представлено Армією Крайовою, і цивільне або політичне, яким була, передусім Делегатура уряду і підлеглий їй Державний корпус безпеки (ДКБ). Між цими двома гілками польського підпілля впродовж війни існували певні, іноді принципові розбіжності у вирішенні багатьох питань, зокрема, українського питання. Добре відомо, яку негативну роль у загостренні польсько-українських відносин відіграли деякі представники Львівської окружної делегатури при підтримці Східного бюро департаменту внутрішніх справ делегатури уряду, зокрема такі, як В. Швірський («Ришард»), Б. Стахонь («Рудавський»), Головний делегат Львівського обшару Ю. Чижевський («Ожехович»). Це були типові представники «кресового» суспільства, яке діяло в дусі політики С. Грабського і було відповідальне за політику II Речіпосполитої в 1937-1939 рр. щодо українців. Чижевський, наприклад, активно

³⁵ K. Przybyś, A. Wojtas, *Bataliony Chłopskie*, t. 1, Warszawa 1985, s. 171.

³⁶ Zakład Historii Ruchu Ludowego (ZHRL), sygn. R-IX/386, s. 1-2.

виступав і проти ведення боротьби з німцями, оскільки вважав, що це лише на користь СРСР і посилює його шанси на захоплення східних польських територій. Наступник Чижевського на посаді головного Делегата Львівського обшару А. Островський доклав багато зусиль, заохочуючи поляків увійти до складу «винищувальних батальйонів», діяльність яких була спрямована проти українського національного самостійницького руху. Ці діячі польського політичного підпілля виступали, як правило, проти переговорів з українцями, а тим більше проти будь-яких домовленостей. Іншою була позиція представників військового підпілля. Ініціатором і керівником усіх переговорів з українцями у Львові був командуючий обшару ген. К. Савицький. Переговори проводили діячі другого відділу штабу обшару АК (відділу розвідки) на чолі з підполк. Г. Похоським («Валерій»). Взагалі, військові у Львові намагалися не допускати представників Делегатури до розмов з українцями³⁷.

Окремо слід сказати про розбіжності у поглядах на українське питання між військовими і цивільними на Волині, зокрема, між командуючим Волинського округу АК полк. К. Бомбінським і окружним Делегатом уряду К. Банахом («Ліновський»). Тут, навпаки, ініціатором переговорів з українцями був Делегат уряду, а військові на чолі з К. Бомбінським сприймали це як зраду. Цей конфлікт врешті решт був однією з причин відставки обох діячів польського підпілля³⁸.

Зі вступом 4 січня 1944 року Червоної Армії в районі Рокитного на довоєнні польські території розпочинається новий етап діяльності польського підпілля. 15 січня комендант Волинського округу видав наказ про концентрацію загонів АК у західній частині Волині з метою реалізації плану «Буря»³⁹. Цей день вважається за дату утворення 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової. Невдовзі ця дивізія на чолі з новим командуючим майором Я. Ківерським («Оліва») нараховувала близько 6 тисяч бійців⁴⁰. Впродовж майже півроку 27 Волинська піхотна дивізія АК вела партизанські бої проти відступаючих німецьких частин та загонів УПА (впродовж місяця дивізія вела фронтові бої спільно з радянськими військами). Відомо, що через представника окружної делегатури німці пропонували командуванню дивізії виступити разом проти Червоної Армії. Ця пропозиція була відхилена. Проте була досягнута домовленість у деяких питаннях із

³⁷ Див. R. Torzecki, *op.cit.*

³⁸ *Ibidem*, s. 156; K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich*, Warszawa 1968.

³⁹ J. Turowski, *op.cit.*, s. 149.

⁴⁰ M. Kardas, *General Jan Wojciech Kiwerski*, Łódź 1995, s. 90-119.

загонами угорського корпусу. Угорці передавали полякам зброю та амуніцію. Польська сторона брала на себе зобов'язання інформувати їх про наближення фронту, не атакувати і таким чином полегшити відступ⁴¹. Безумовно, такі домовленості давали пізніше представникам радянського командування підстави стверджувати, що аківці співпрацювали з німцями.

Неодноразово польські партизани звільняли захоплених у полон німців. Взагалі, слід сказати, що солдатів Вермахту вони сприймали як таких, на яких поширювалися права військовополонених, передбачені міжнародними конвенціями. Дуже часто німецьких військовополонених обмінювали на польських в'язнів, як це, наприклад, трапилося з ротою німецьких солдатів, яку було захоплено в полон 23-24 березня 1944 року в с. Стенжаричі. Такі дії аківців також давали підстави радянському командуванню стверджувати, що поляки співпрацюють з німцями⁴².

Після спільних боїв польських та радянських частин за Ковель, 27 Волинська дивізія піхоти залишилась без підтримки з боку радянського командування і опинилася в німецькому оточенні в районі Мосурських лісів. З оточення дивізія виходила з боями, втративши при цьому велику кількість людей. Основні сили дивізії (Ковельське угруповання «Громада») з боями перейшли на західний берег Бугу. Загони Володимир-Волинського угруповання «Основа», форсувавши Прип'ять, перейшли лінію німецько-радянського фронту і там були приєднані до складу армії ген. З. Берлінга⁴³.

Останнім актом польського підпілля у здійсненні плану «Буря» у Східній Галичині стали спільні бої 5-ї піхотної дивізії АК (яка нараховувала близько 3 тисяч бійців) і радянських військ за Львів. 27 липня 1944 року Львів знаходився в польських та радянських руках. Незважаючи на певні заслуги АК у спільній боротьбі з німцями, радянське командування зажадало від командуючого обшаром полк. В. Філіпковського, аби він своїм наказом розформував аківські загони, що й було зроблено. Самого В. Філіпковського разом з кількома офіцерами, а також окружного Делегата уряду було заарештовано. Рядових змусили приєднатися до армії ген. З. Берлінга⁴⁴.

Кілька слів слід сказати про статус АК на західноукраїнських землях. Добре відомо, що польські керівні органи влади в Лондоні

⁴¹ *Armia Krajowa na Wołyniu...*, s. 54.

⁴² J. Turowski, *op.cit.*, s. 270.

⁴³ Cz. Piotrowski, *op.cit.*, s. 46-67.

⁴⁴ *Armia Krajowa. Rozwój Organizacyjny...*, s. 295.

наполягали на тому, щоб АК була визнана західними союзниками за складову частину союзницьких збройних сил і щоб їй була надана військова допомога. Але під час чергової зустрічі У. Черчіля з Ф. Рузвельтом, яка відбулася у серпні 1943 року в Квебеку (Канада), союзники остаточно вирішили визнати Польщу за сферу впливів Радянського Союзу. Таке політичне рішення лідерів країн антигітлерівської коаліції робило неможливим залучення АК до участі в англо-американських військових операціях і надання аківському підпіллю зброї на підготовку загальнонаціонального повстання. Союзники були згодні підтримати лише антинімецьку саботажно-диверсійну діяльність, яка мала проводитися, передусім, на користь Москви. Саме з цією метою готувалися в Англії і засилялися на Схід польські офіцери-спеціалісти з саботажно-диверсійної діяльності, які згодом на території Західної України очолили польські партизанські загони і бази самооборони. Цікаво те, що коли радянське військове керівництво вперше дізналося про діючих на Волині військових з Англії, воно сприйняло їх як союзників. Можливо тому радянські командуючі і вимагали від цих людей підпорядкування їх наказам.

Наказом ГК АК від 4 квітня 1944 року 27 Волинська дивізія піхоти отримала статус регулярної частини Війська Польського⁴⁵. Власне кажучи, саме з цього часу польська партизанська дивізія (саме така назва використовувалася її керівниками у переговорах з радянським командуванням) і набула своєї офіційної назви 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової (день отримання наказу 12 квітня 1944 року).

Як же сприймали Армію Крайову вороги Польщі – Німеччина та Радянський Союз? Слід підкреслити, що хоча на території Західної України аківців у своїх власних цілях намагалися використати і німці, і більшовики, але ні перші, ні другі не визнали АК армією, яка бере участь у військових діях. Лише після придушення Варшавського повстання, при підписанні акту про капітуляцію, німці погодилися надати солдатам АК, а також бійцям інших збройних формувань, які брали участь у повстанні, статус військовополонених згідно з Женевською конвенцією від 27 липня 1929 року. Щодо радянського військово-політичного керівництва, то воно, до самого кінця війни, сприймало аківців, бехівців, енесзетовців (Народові сили збройні) як терористів, диверсантів, шпигунів, тобто як політичних злочинців, що яскраво довів судовий процес над 16 керівниками польського військового та цивільного підпілля у Москві влітку 1945 року.

---

⁴⁵ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. III, Szczecin 1989, s. 394.

З визволенням Червоною Армією Західної України польське підпілля тут, в основному, було знищено. Проте, чимало членів Армії Крайової знову повернулося в підпілля і продовжувало свою діяльність навіть після того, як 19 січня 1945 року останнім командуючим АК ген. Л. Окулицьким був виданий наказ про розформування АК. З вересня 1944 року підпільна мережа АК або вже її наступниці – нової організації «Не» («Незалежність») на західноукраїнських землях відновлюється. Особливо цей процес активізується у зв'язку з намаганнями аківського підпілля перешкодити акції взаємної репатріації польського та українського населення.

Підписання договору про польсько-радянський кордон у серпні 1945 року, а також посилення заходів радянської влади щодо переселень населення поставили останню крапку у боротьбі поляків за Західну Україну. До кінця 1945 року усі підпільні структури АК на землях, які увійшли до складу УРСР, перестали існувати.

На закінчення, слід підкреслити, що польське підпілля на західноукраїнських землях не було якимось єдиним і цілісним організмом. Існувала конспіративна мережа АК, яка готувалася до здійснення плану «Буря», і паралельно з нею існували бази самооборони, партизанські загони, які в один і той самий час в одному місці могли співпрацювати з німцями, угорцями, або радянськими партизанами, а в іншому місці могли вести з ними боротьбу. На нашу думку, у цьому випадку краще все ж таки говорити про підпільну і партизанську діяльність поляків у Західній Україні, до того ж про діяльність з патріотичних міркувань і про діяльність з метою самозбереження. Зазначимо, що вирішальним у виборі свого місця в цій діяльності чи боротьбі для поляків були частіше навіть не накази керівників підпілля, а інстинкт самозбереження. Крім того, слід наголосити на тому, що діяльність польського підпілля на цих територіях на різних етапах війни могла мати антирадянську або антинімецьку спрямованість, але завжди була антиукраїнською.

Польське підпілля на південно-східних кресах Другої Речіпосполитої у 1939-1945 рр.

Наслідком підписання договору між Ріббентропом і Молотовим стала brutальна німецько-радянська агресія на Польщу у вересні 1939 року. Однак вона не змогла захиститися перед союзними ворогами. Завойовану польську державу переможці розділили між собою. Радянська сторона захопила аж 51 проц. польської території, у тому числі Волинське, Тернопільське, Станиславівське та більшу частину Львівського воєводств. Такий стан зберігся до спалаху німецько-радянської війни у 1941 році, коли східні землі Другої Речіпосполитої опинилися під німецькою окупацією.

Тим часом поразка Польщі у вересні 1939 року абсолютно не означала, що польське суспільство примирилося з втратою державної незалежності. На чужині безперервно працював польський уряд, у складі держав антигітлерівської коаліції боролосся польське військо.

За дуже короткий період в окупованій країні сформувалася підпільна структура польської держави, яку визнавав польський уряд в екзилі. У неї була своя підпільна влада з Делегатом уряду на Край, поліцією, судочинством, системою освіти та збройними силами. Суттєвим її елементом було організоване громадсько-політичне життя, у якому брали участь представники усіх політичних течій довоєнного періоду. У 1944 році значення підпільної польської держави ще більше зросло. Делегат уряду на Край став заступником прем'єр-міністра та очолював Вітчизняну Раду Міністрів. Політичним представництвом польського суспільства стала сформована Рада національної єдності, яка фактично виконувала роль підпільного парламенту¹.

Підпільна польська держава своїми діями охопила всю довоєнну територію Другої Речіпосполитої. Основною її метою було повернення до незалежності, захист самостійності та неподільності польської держави у довоєнних кордонах. В окупованій Європі була вона чи не найбільш організованим цього типу утворенням, винятковим за різноманіттям форм та результатами своєї діяльності.

---

¹ S. Salmonowicz, *Polskie państwo podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939-1945*, Warszawa 1994, s. 6-113; W. Borodziej, A. Chmielarz, A. Friszke, A. Kunert, *Polska podziemna 1939-1945*, Warszawa 1991, s. 80-142.

Основна роль у боротьбі за незалежність в часи окупації належить Союзу збройної боротьби Армії Крайової (ЗВЗ-АК – Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa), організації, сформованій у листопаді 1939 року, яка стала невід'ємною частиною Польського Війська. У ЗВЗ-АК був мандат уряду Речіпосполитої в екзилі. Згодом цей союз зріс до кількасоттисячної підпільної армії, яка підпорядковувала собі та об'єднала всі інші підпільні організації, які визнав польський еміграційний уряд.

Територіальна структура ЗВЗ-АК охоплювала: області (obszar), округи (okręg), підокруги (podokręg), інспекторати (inspektorat), обводи (obwód), райони (rejon) і осередки (placówka). Така структура у великій мірі співпадала з довоєнним адміністративним поділом. АК розгорнула діяльність не лише на польській території, але й в інших європейських країнах, окупованих Третім Рейхом. У Німеччині, зокрема, з польських полонених, які перебували в таборах, та з польських робітників, яких було привезено сюди для примусової роботи, був сформований округ Берлін (частково його розгромили у 1942 році). Відділи Армії Крайової були також створені в Угорщині. Розвідувальна мережа і мережа зв'язку цієї організації поширювалися далеко за кордони польської території. Отже, слід визнати, що ЗВЗ-АК був військовою організацією, якій не було рівних у Європі.

ЗВЗ-АК передбачав три етапи боротьби, залежно від ситуації на фронтах і у самій окупованій країні. Це були: підпільна боротьба, період перед повстанням та загальне повстання. Найбільші організаційні зусилля були спрямовані на підготовку сил та засобів до збройного повстання. Цій меті підпорядковувалися основні форми роботи. Повстання мало не лише визволити окуповану країну, але й забезпечити її територіальну неподільність.

У діяльності польського самостійницького підпілля на Волині і у Східній Малопольщі можна виділити також три періоди. Перший тривав від вересня 1939 року до червня 1941 року. Організацію підпільної боротьби вже можна бачити у ході воєнних дій 1939 року. На майбутню діяльність польського підпілля істотно вплинули наступні фактори: захист Львова від німців, збройний наступ Червоної Армії та її поведінка з польськими військовополоненими, евакуація представників державної влади і Польського Війська в Румунію і Угорщину, виступи українців і радянські диверсії проти польської адміністрації, відділів Польського Війська і поліції, а також убивства польського населення².

² Дивись: R. Szawłowski, *Wojna polsko-sowiecka 1939*, Warszawa 1995, t. I i II.

Слід згадати і про те, що в день радянської агресії на польські землі, шеф штабу Польського Війська ген. Владислав Стахевіч у Станиславові дав наказ сформувати на базі позафронтової диверсійної мережі Таємну військову організацію (Tajna Organizacja Wojskowa), яка тісно пов'язувалася з розвідувальним центром у Будапешті. Наступного дня, Головний вождь, що перебував у Коломиї, за несприятливого розвитку воєнних дій, дав наказ майору Едмунду Галінотові взяти на себе в окупованій країні керівництво військовою організацією, на зразок Польської військової організації (Polska Organizacja Wojskowa), і з цим дорученням направив його до оточеної німцями Варшави.

Поряд з ініціативами верхів, були випадки ініціативи знизу. Продовжували також свою діяльність нечисленні партизанські загони, утворені у вересні 1939 року і після нього, які спиралися на розпорошені і неозброєні загони Польського Війська, що прагнули якнайдовше вести боротьбу з загарбником. Відомо, що деякі з них протрималися в Карпатах до весни 1940 року³.

Радянська окупація східних кресів Другої Речіпосполитої виявилась для польського населення такою ж дошкульною, як і німецька. Радянська влада безпощадно знищувала усі залишки польської держави і усувала будь-які прояви опору населення, яке виступало проти більшовизації цієї частини країни. З цією метою вона здійснювала масові арешти і репресії проти державних чиновників та їхніх сімей, працівників самоуправління, суду, поліції, професійних кадрів Польського Війська, діячів польських та українських політичних партій, воєнізованих і молодіжних організацій. Проявом такого жорстокого репресивного курсу проти населення стали чотири депортації населення вглиб СРСР, що проходили впродовж 1940-1941 років. У рамках операції усунення противників, потенційно загрожуючих радянській державі, навесні 1940 року у тюрмах України було замучено кілька тисяч поляків. Ще кілька тисяч загинуло у червні та липні 1941 року під час проведеної НКВС евакуації в'язнів з тюрм, зокрема, Львова, Станиславова, Тернополя, Луцька, Рівного⁴.

Попри те, що польське самостійницьке підпілля функціонувало на Волині і Східній Малопольщі в умовах терору й репресій, зросло воно

---

³ J. Węgierski, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 1991, s. 41; P. Miłotecki, *Powstanie w Czortkowie*, „Karta” nr 5, czerwiec-lipiec 1991, s. 28-41.

⁴ K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 r.*, Warszawa 1995, s. 8-32, 92-104.

там до значних масштабів. Через обмеженість польської документальної бази та відсутність доступу до матеріалів НКВС, на сьогоднішній день важко встановити величину та радіус дії польського підпілля. У нього були свої структури у містах, містечках та селах. Можна зробити висновок, що членами або, у якийсь мірі, співпрацівниками підпільних польських організацій було кільканадцять тисяч людей. Центром підпільного життя названих регіонів залишався Львів, найбільший центр польського населення.

Зразу після капітуляції Львова у вересні 1939 року у місті сформувалася Польська організація боротьби за свободу (Polska Organizacja Walki o Wolność), відома також під назвою Польська організація боротьби з ворогом (Polska Organizacja Walki z Wrogiem). Це була перша організація, яка претендувала на те, щоб відігравати головну роль у польському підпіллі на цій території. Її командирами по черзі були: генерал Маріан Янушайтіс «Жерота», генерал Мечислав Боруґа-Спеховіч, полковник Єжи Добровольський та майор Зигмунт Добровольський. Ця організація проіснувала до початку 1940 року⁵.

Після виникнення у Варшаві в 1939 році організації Служба перемоги Польщі – СЗП (Służba Zwycięstwu Polsce), до Львова та інших польських земель, окупованих совітами, стали прибувати її емісари. Згодом на території довоєнних воєводств: Львівського, Тернопільського і Станіславівського, сформувалася СЗП з підполковником Яном Максиміліаном Соколовським «Яном», «Тшаскою» на чолі. На Волині командиром СЗП став емісар з Варшави, полковник Тадеуш Маєвський «Їжбет», «Шмігель». Незабаром виникла ще одна військова організація загальнопольського значення. Став нею Союз збройної боротьби – ЗВЗ (Związek Walki Zbrojnej), який поглинув наявні структури СЗП. Відповідно до нового поділу Волині та Східної Малопольщі, утворено обшар № 3 з Львівським, Тернопільським, Станіславівським та Волинським воєводствами. Проте, внаслідок відсутності узгодженості дій між Варшавою і Парижем, процес формування цієї організації у Східній Малопольщі виявився непростим. У результаті цього виникли два командування обшару № 3 з центром у Львові. До червня 1940 року Головному командуванню ЗВЗ у Парижі безпосередньо підпорядковувався ЗВЗ-1, який очолювали: виконуючий обов'язки коменданта полковник Владислав Казімеж Жебровський «Жук», підполковник Владислав Котарський «Друг», підполковник Еміль Мацелінський «Корнель». ЗВЗ-1 підпорядковува-

⁵ J. Wegierski, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 1991, s. 23-30, 339-391.

лись такі округи як: Львів-Схід, Львів-Захід, Львів-Повіт, Станиславів, Тернопіль та Волинь. Друга організація ЗВЗ-2 підтримувала зв'язок з Варшавою. До червня 1941 року її комендантами були: підполковник «Тшаска», майор Зигмунт Добровольський «Зигмунт», підполковник дипл. Адам Пашковський «Задора» і підполковник Тадеуш Слоневський «Север Вартоновіч». Спроба об'єднати їх в єдину структуру, шляхом висунення Варшавою кандидатів на керівні пости, не дала бажаних результатів. Направлений зі столиці генерал Міхал Карашевіч-Токажевський «Столярський», який – як передбачалося – мав стати комендантом краю під радянською окупацією, був заарештований під час переходу кордону. Полковник Леопольд Окулицький «Ян», комендант обшару № 3 скоро припинив свою діяльність і його затримало НКВС⁶.

Крім СЗП і ЗВЗ, на території Волині і Східної Малопольщі протягом довшого чи коротшого часу існувало ще більше десяти інших підпільних організацій вітчизняного та регіонального значення, а також організувалися невеликі місцеві групи. У Львові та поблизу міста були це: Мушкетери (Muszkietrzy), Об'єднані організації визволення Вітчизни (Zjednoczone Organizacje Wyzwolenia Ojczyzny), Вірні Польщі (Wierni Polsce) підполковника «Тшаскі» і Револьюційна спілка незалежності і свободи (Rewolucyjny Związek Niepodległości i Wolności). Слід також відзначити діяльність Гарцерської самостійницько-військової організації (Harcerska Organizacja Niepodległościowo-Wojskowa), структури якої розгорнули активну роботу у Львові, Тернополі, Станиславові, Луцьку, Рівному й Володимир-Волинському. Наприкінці 1939 року, після приєднання цієї організації до Шарих шеревів, її голова Вільгельм Слабий, став комендантом Шарих Шеревів на території під радянською окупацією⁷.

Не можна обійти мовчанням цивільний сектор, формований представниками партій і політичних угруповань, що співпрацювали з військовою вертикаллю. У Львові такі організації співпрацювали у Політичному комітеті й Національній раді. У 1940 році утворено Делегатуру уряду на обшар № 3, керівниками якої без узгодження з партіями та політичними угрупованнями було призначено Владислава Зиха «Шарого»⁸.

---

⁶ Там само, с. 11-317, 340-351; W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944*, Lublin 1993, s. 114-118.

⁷ J. Węgierski, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 1991, s. 36-38, 72-72.

⁸ W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj*, Warszawa 1995, s. 33-35.

Польське підпілля у Малопольщі і Східній Галичині, розмежоване німецько-радянським кордоном з центральним та західним регіонами Польщі та Варшавою, до літа 1940 року більшою мірою було пов'язане з Головним командуванням ЗВЗ у Парижі і базами зв'язку у Будапешті та Бухаресті, ніж з Варшавою. На першому етапі існування основні зусилля спрямовувались на перекидання військовиків і добровольців до Польського Війська, що формувалося у Франції. Воно також заклиало бойкотувати призов до Червоної Армії та інші розпорядження окупанта. Пропагандистська діяльність, друкування численних летючок, відозв і підпільної преси, формували у суспільстві дух опору проти радянської влади і скріплювали віру у кінцеву перемогу.

Боротьба на території Волині та Східної Малопольщі, відповідно до директив Головного вождя, зводилася до обмежених дій саботажно-диверсійного характеру, а також каральних акцій проти працівників радянського репресивного апарату.

У зв'язку з підготовкою німцями наступу на західні країни, на початку 1940 року Головний вождь, у порозумінні з західними союзниками, дав наказ знищувати ешелони нафти й продуктів, що надходили з окупованої совітами території до Третього Рейху. Згада-на вище акція переважно проводилася у Станиславівському й Тернопільському округах. У її ході було знищено або спалено кільканадцять залізничних ешелонів із дизельним паливом і харчовими продуктами. До того було підпалено кільканадцять великих військових складів. У Львові було спалено продовольчі склади та склади соломи й сіна.

У зв'язку з депортацією населення вглиб СРСР, а також перекиданням радянського війська на окуповану територію, започатковано диверсійні акції на залізниці. За неповними даними було висаджено або пошкоджено залізничні мости на шляхах сполучення між Тернополем і Підволочиськами, Чортковом і Гусятином, Рівним і Шепетівкою⁹.

ЗВЗ планував провести навесні 1940 року збройний виступ у Східній Малопольщі, а також операцію перекидання відділів в Угорщину і Румунію. Єдине, що вдалося з цих планів здійснити, було місцеве збройне повстання у Чорткові, що закінчилося поразкою. Це була найбільша збройна акція на окупованій совітами території¹⁰.

⁹ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, Wrocław 1991, t. VI, s. 50-52.

¹⁰ Там само, с. 110-111; J. Węgierski, *op.cit.*, s. 65-67.

Після поразки у війні 1939 року і захоплення польських земель Третім Рейхом та СРСР, великого значення набуло питання укладення польсько-українських відносин. Польський уряд на чужині та польське підпілля надавали цьому велику увагу. Під час засідання Комітету Міністрів у справах Краю в листопаді 1939 року була схвалена постанова, вельми значуща за своїм змістом. Польський уряд став на позицію не лише порозуміння з самостійницьким українським рухом, але й вбачав необхідність створити спільний польсько-український фронт проти обидвох окупантів. Для вступних умов порозуміння були визначені рамові директиви. Говорилося в них про сприяння створенню української держави, об'єднанню її на федеративних засадах з Польщею та гарантії для польської і української меншини, що володітимуть усіма національними й культурними правами в обох країнах. Передбачалося, що заключення порозуміння відбудеться шляхом переговорів і польсько-української угоди ¹¹.

Ці директиви, не зважаючи на те, що вони не були офіційною позицією польського уряду, все ж таки відкривали шлях до польсько-українського діалогу про спільні дії проти радянського і німецького окупантів. Оголошений на окупованій совітами території призов до Червоної Армії прискорив прийняття рішення про рішучий польський контрнаступ за співучастю підпільних українських організацій. У випадку успішного його завершення були плани розгорнути широку співпрацю. Відомо, що представники ЗВЗ встановили контакти і провели ряд переговорів з українцями та митрополитом Андреем Шептицьким на тему нормалізації польсько-українських відносин. В деяких пунктах сторони знайшли порозуміння. Відбулося також декілька зустрічей з представниками підпільної української організації зі Східної України. Через посередництво ЗВЗ західним союзникам було передано її постулати, що торкалися принципів можливої співпраці ¹².

На сьогоднішньому етапі досліджень непросто встановити масштаби спільних дій поляків й українців в часи радянської окупації. Мабуть, не переступили вони межі переговорів, контактів і порозумінь на місцевому рівні. Великий вплив на взаємовідносини мали упер-

---

¹¹ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, Wrocław 1991, t. VI, s. 4-5; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II Wojny Światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 96-109.

¹² *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, Wrocław 1991, t. VI, s. 66-67; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 96-109.

дження і обвинувачення у тому, що друга сторона дивиться лише крізь призму власних національних інтересів, повернення до довоєнного стану. Врешті відчувалася відсутність рішучої політичної волі дійти порозуміння. Керівництво та переважна частина діячів українського руху, які прямували до створення української держави, висловились за співпрацю з Третім Рейхом.

Польське підпілля зазнало великих втрат в часи радянської окупації. НКВС вдалося частково проникнути у структури польських підпільних організацій, що призвело до їх розгрому, масових ув'язнень та паралізації роботи. Більшість осіб, призначених або виконуючих обов'язки комендантів обшару № 3, округів та штабів, опинилися у радянських тюрмах. Те ж саме сталося й з іншими організаціями. Кілька тисяч членів польського підпілля були репресовані. І попри те, що НКВС застосовував жорстокі методи, знищити польське підпілля не зміг, котре проіснувало до спалаху німецько-радянської війни.

У червні 1941 року у діяльності польського підпілля відкрився новий етап, тепер – під німецькою окупацією, в часи якої значна частина українців рішлася на співпрацю з німцями.

Головне завдання, яке постало перед польськими самостійницькими організаціями, було якнайшвидше відбудувати знищені і розбиті структури, зміцнити їх, поширити вплив на всю Волинь та Східну Малопольщу. Постійний зв'язок з Варшавою та організаціями з Генерального Губернаторства, давав реальну можливість досягти цієї мети. На територію Волині та Східної Малопольщі прибули емісари численних вітчизняних організацій. Головне командування ЗВЗ-АК зміцнило кадрами львівський обшар і волинський округ. Процес формування й зміцнення підпільної польської держави у цій частині окупованої країни, дав видимі результати. Найкращий доказ цього – це понад 30 організацій, що розгорнули там роботу. Надалі головну роль продовжувала відігравати ЗВЗ-АК, який очолювали генерал Казімеж Савіцький «Прут» та підполковник Владислав Філіпковський «Янка»; у львівському окрузі – комендантами були підполковник Владислав Смеречинський «Домб», підполковник Адам Галіновський «Роберт», полковник Людвік Чижевський «Францішек» і підполковник Стефан Червінський «Стефан», у станиславівському окрузі – підполковник Ян Роговський «Влодзімеж» і капітан Владислав Герман «Юноша», у тернопільському – капітан Мечислав Зенон Відаєвич «Черма», підполковник Францішек Студзінський «Скіба» і капітан Францішек Гавроль «Дзірит», у волинському – майор Брунон Рольке «Аспік», полковник Казімеж Бондзінський «Любонь» і підпол-

ковник Ян Войцех Ківерський «Оліва». Володіли вони 18-ма зорганізованими районними інспекторатами і 50-ма обводами, різними за чисельністю. У 1944 році особовий склад організації складав прибіл. 40 тисяч чоловік¹³.

На території Волині та Східної Малопольщі, поряд з місцевими організаціями, розгорнули діяльність перший подільський і другий київський сектори диверсійної організації «Вахляж» („Wachlarz”), які мали здійснювати поточні та повстанські завдання поза східними кордонами Речіпосполитої, а також виділена розвідувальна мережа Другого відділу Головного командування, діяльність якої досягала Києва й Одеси.

З військових організацій, організацій військового характеру, партій та політичних угруповань, свої відділи організували зокрема: БХ (BCh, Селянські батальйони – Bataliony Chłopskie), НОВ (NOW), НСЗ (NSZ, Національні збройні сили – Narodowe Siły Zbrojne), ЗЙ (ZJ), КН (KN), ОВ-КБ (OW-KW), ООБ (OOB), ПОЗ (POZ), Унія (Unia), ЗОР (ZOR), ТОВ (TOW), КОП (KOP), ПЛАН (PLAN), ЗСП (ZSP), «Меч і Плуг» („Miecz i Pług”), «Збройне визволення» („Zbrojne Wyzwolenie”), СОБ (SOB), ГЛ-ВРН (GL-WRN), БО «Схід» (BO „Wschód”), Польське Гарцерство (Harcerstwo Polskie), Шапе шепери (Szare Szeregi). Деякі із них користувалися доволі широкою підтримкою місцевого населення. Найбільшим впливом володіли БХ, сформовані у восьмий округ Волинь (комендант Зигмунт Румель «Кшиштоф Поремба») та дев'ятий округ Львів з Львівським, Станіславівським і Тернопільським підокругами (комендант Адам Чужитек «Адась», Ян Шрам «Гродзький», Ян Новак «Станіславовський»). З національних організацій НОВ мала львівський округ, на правах обшару (комендант поручник Єжи Руебабуер «Маріуш», капітан Адам Мірецький «Адась» і поручник Бернард Іживач «Марек»), натомість до територіальної структури НЗС входив Чотирнадцятий південно-східний округ, який фактично був обшаром (комендант поручник Адольф Банька «Татшанський» і підполковник Адам Недзельський «Збігнєв Зборовський») та П'ятнадцятий волинський округ. Крім цього, у Львові організували свої округи СОБ (комендант капітан Казімеж Зелінський), ЗСП (комендант Ян Лерський), ОВ-КБ (комендант капітан Казімеж Зелінський) і ЗЙ (комендант «Татшанський»). За приблизними даними чисельність вищезгаданих організацій складала кілька тисяч.

---

¹³ J. Węgierski, *Komendy lwowskiego obszaru i okręgu Armii Krajowej 1941-1944*, Kraków 1997, s. 23, s. 36-51; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, Kraków 1996, s. 23-56, 115-145.

У результаті об'єднавчого процесу переважна частина із них увійшла до складу АК¹⁴.

Поряд з військовою вертикаллю підпільної польської держави, свій адміністративний і виконавчий апарат у 51 повіті мали Окружні делегатури уряду на Волині (де делегатами були Казімеж Банах «Ян Ліновський» і Юліан Козловський «Ціхий») та у Львові (делегати: Францішек Буяк «Без», Станіслав Кульчинський «Адам», Юліан Чижевський «Маріан Ожехович» і Адам Островський «Габріель»). Вони тісно співпрацювали з ЗВЗ-АК і політичними угрупованнями СЛ (Stronnictwo Ludowe), СН (Stronnictwo Narodowe), ППС (Polska Partia Socjalistyczna), СП і СД (Stronnictwo Demokratyczne).

Основним завданням Командування львівського обшару і волинського округу була підготовка до загального повстання. Згідно розроблених оперативних звітів № 54 і 154, львівський обшар і волинський округ, що були висунені назовні повстанської бази, готувалися до того, щоб у зоні прикриття провести посилену диверсійну операцію і виступити проти українських зазіхань захопити Волинь і Східну Малопольщу зі Львовом.

У 1941-1942 роках боротьбу у формі саботажу вели Спілка реваншу (Związek Odwetu) та I і II дільниці «Вахляжа». У зв'язку з рішучим спротивом Головного вождя не дозволялася партизанка на тогочасному етапі війни у Європі. Восени 1942 року, у момент переходу до етапу передповстанської боротьби, Головне командування АК реорганізувало сектор поточної боротьби. Відтак, відповідальність за планування і керування саботажно-диверсійною діяльністю, репресивно-реваншистськими акціями, самообороною і партизанкою було покладено на Керівництво диверсії (Кедив).

На території львівського обшару та волинського округу у рамках Кедиву додатково утворено райони і диверсійні центри для дій у час повстання. Якщо врахувати відсутність достатньої кількості засобів боротьби, у боротьбі з окупантом були значні успіхи. У 1943-1944 роках проведено понад 100 акцій на ешелони, залізничні рейки і мости.

У 1943 році польсько-українські відносини на Волині і у Східній Малопольщі різко загострилися. Переговори, у яких брали участь представники Окружної делегатури уряду на Волинь та Львів і представники ОУН, виявилися абсолютно безуспішними. Український рух, організований в ОУН і УПА, стремів до створення самостійної

¹⁴ J. Dmítruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie*, Warszawa 1997, s. 88-90; J. Węgierski, *Lwowska konspiracja narodowa i katolicka 1939-1946*, Kraków 1994, s. 34-39, 236-268.

української держави, і використовуючи сприятливе для себе становище часів німецької окупації, відсутність сильних польських партизанських загонів і важке становище польського населення, рішився застосувати радикальні заходи, які мали призвести до викорінення польського елементу. Започаткована у 1943 році на Волині великомасштабна операція, згодом перекинулася у станиславівський, тернопільський та львівський округи, а в 1944 році – у холмський і замойський інспекторати люблінського округу та на терени ряшівського підокругу. Використовувався давній польсько-український антагонізм та сильні антипольські настрої частини українського населення. До нищення польської людності приєдналися українська поліція і 14-а Дивізія СС «Галичина»¹⁵. За польськими підрахунками тільки на Волині жертвами впали приблизно 50 тисяч чоловік. Під загрозою знищення опинилося майже все польське населення, що проживало на селі і в малих містечках. Оскільки становище ставало дедалі більш серйозним і за необхідності спасати поляків, окружні делегати уряду, у порозумінні з комендантами обшарів і округів, за повної підтримки політичних та військових діячів центрального рівня, змушені були швидко реагувати¹⁶.

Першим став формувати самооборонні осередки та партизанські відділи, що мали надати допомогу найбільш загроженим місцевостям, комендант волинського округу: це сталося у порозумінні з Делегатом уряду. У 1943 році Делегат уряду на Волинь оприлюднив відозву до польського населення, у якій апелював не приєднуватися до будь-яких дій проти українського населення з боку окупанта або радянської партизанки та закликав організувати самооборону. У іншій летючці, направленій до українського населення, говорилося про взаємопошану та наслідки, до яких призводять івалти, скоєні на польському населенні. У близько 300 селах виникли пункти самооборони, частину яких було розбито або примушено евакуюватися до сильніших центрів. У рятуванні населення визначну роль відіграли партизанські загони. Наприкінці 1943 року дев'ять відділів налічувало близько 1000 чоловік¹⁷.

¹⁵ W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj*, Warszawa 1995, ss. 162-168, 174-175.

¹⁶ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 172-222, 233-276.

¹⁷ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. III, London 1976, s. 126-127; A. Peretiekowicz, *Samoobrona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943-1944* [w]: *Armia Krajowa na Wołyniu*, Warszawa 1994, s. 33-44; M. Fijałka, *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986, s. 44-60.

Подібно, хоч із деяким запізненням, проходило формування відділів самооборони у львівському обшарі. Під кінець 1943 року вдалося організувати лише шість слабо озброєних відділів силою приблизно 300 чоловік. У цьому плані становище покращилось у першій половині 1944 року. Командування обшару, враховуючи розвиток подій на східному фронті, дедалі важче становище польського населення, прийняло рішення сформувати нові польові загони. До липня виникло понад 20 партизанських відділів. Налічували вони, разом із кільканадцятьма ротами самооборони, приблизно 3 тис. вояків. Серйозно дошкуляла відсутність зброї¹⁸.

Патризанські та самооборонні відділи захищали малі містечка та села компактного проживання польського населення, що опинилися під загрозою нищення. Здійснювали вони також превентивні та відплатні акції проти українців. У результаті польсько-український конфлікт став різко загострюватися. Можна висунути гіпотезу, що відсутність доброї волі та активності у відповідний момент, а також надто сильне прив'язання до власних негнучких політичних уявлень, що не враховували тодішньої ситуації не дали змоги запобігти, або хоч би зменшити до мінімуму трагедію польського й українського населення. Безсумнівно, що польсько-українська ворожнеча була вигідною як для окупанта, так і радянської партизанки.

Вельми важливим питанням були польсько-радянські відносини. Радянська партизанка, що підпорядковувалася Українському штабові партизанського руху, вважала своїм супротивником польське підпілля, яке визнало польський еміграційний уряд в Лондоні. За умов складного міжнародного становища на Волині і у Східній Малопольщі та наявності сильного українського руху, впродовж тривалого часу спрацьовував неписаний договір про неагресію, нерідкими були й спільні дії з відділами АК. Але радянська партизанка, яка виконувала директиви Москви, не відмовилася винищити польське підпілля. Після попередньої розробки польських підпільних структур, вона стала нищити офіцерський корпус. Так у 1943 році на Волині загинуло кілька командирів партизанських та самооборонних загонів¹⁹. Тут радянська партизанка була надто слабкою, щоб розпочати боротьбу – як це сталося в районі Вільнюса чи Новгородка. Але до певної міри

¹⁸ J. Węgierski, *W łowowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989, s. 46, 114-115, 267-270; G. Mazur, *Pokucie w latach Drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994, s. 117-120; Archiwum Akt Nowych, 203/XV-14, k. 165-166; *ibidem*, 203/X 37, k. 12-14, Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego III/33/84, k. 35-36.

¹⁹ W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944*, Lublin 1993, s. 204.

саме вона стояла за посилення польсько-українського конфлікту. Переміщення східного фронту до кордонів Другої Речіпополитої і виникнення 27-ої Волинської дивізії АК, відсунуло спалах збройного конфлікту, що дедалі чіткіше вимальовувався.

Вершиною у діяльності АК стала операція «Буря» (*Burza*). Спочатку вона планувалася як посилена диверсійна операція проти відступаючих німецьких відділів. В дійсності перетворилася в збройне повстання, яке розвивалося поетапно зі сходу на захід. Його мета – заявити про прагнення боротися з німцями та самооборона у випадку нищення населення відступаючими частинами ворога. Щодо Червоної Армії, то було заборонено вдаватися до збройних дій, за винятком самооборонного характеру. Політичне завдання «Бурі», – це представити радянській владі загони АК як законних господарів даної території, як представника підпільної польської держави та польського уряду в екзилі.

Першим з-поміж східних округів став здійснювати операцію «Буря» у січні 1944 року округ Волинь. Відділи АК, спільно діючи з радянськими частинами, у січні та лютому взяли участь у боях за Клесів, Сташів і Рівне.

Основний тягар акції «Буря» взяла на себе 27-ма Волинська дивізія піхоти АК під командуванням підполковника «Оліви», яка налічувала близько 7 тис. чоловік. Маючи у своєму розпорядженні полкові з'єднання «Громада» майора Яна Шатковського «Ковалія» під Ковелем та «Основа» капітана Казімежа Жняка «Гарди» під Володимиром-Волинським, захопила територію в прибіл. 430 кв. км між залізничною лінією Ковель-Холм і шосе Луцьк – Володимир-Волинський; її західним кордоном був Буг, східним – спершу лінія Стир-Стохід, згодом – річка Турія.

У другій половині березня дивізія встановила контакти з Червоною Армією і уклала попередню військову угоду. Отримала наказ розгорнути свої дії в районі Туриська, Олеська і Любомля та Володимира-Волинського, з метою відволікти радянські відділи, які тоді наступали на Ковель. Провела ряд агресивних дій, як, зокрема, наступ на Голоби, брала участь у здобутті Туриська і вела бої за захоплення мостів у Туропині і під Капітулкою.

З перших днів квітня 27-ма Дивізія безперервно знаходилася на передовій лінії фронту. З'єднання «Громада» захищало ділянку фронту по лінії: Замлиння-Штунь-Чмикос-Пустинка-Ставочки-Ставки-Оволочин. У цьому районі зав'язалися важкі бої з німцями.

Після того, як одиниці німецької армії перейшли до контрнаступу, становище дивізії погіршало. Невдачею закінчилися спроби з'єднання групи «Основа» та 56-го полку кінної піхоти захопити Володимир-

-Волинський та наступ «Громади» та 54-го полку полку кінної піхоти на Олесько, Ставочки і Овлочин. За цих обставин дивізія зайняла нові бойові позиції на північному краю Мосурських лісів і на півдні, від Стенжариць до Лісок. В середині квітня рішучий наступ німецьких бронетанкових дивізій та піхоти призвели до того, що опинилася вона поза лінією фронту. Оточена з усіх сторін вона вела важкі бої, у ході яких загинув командир дивізії. Під час пробивання під Ягодином через залізничну лінію Холм Любельський-Ковель, дивізія зазнала великих втрат і була часткового розпорошена. Перебуваючи у Шацьких лісах продовжувала вести боротьбу з угорцями та німцями. 21 травня, після того як вдалося їй вирвати з наступного кільця, вирішила перейти фронт на Прип'яті. 27 травня на радянську сторону пробилось з'єднання «Гарди», втративши 120 чоловік. Два інших з'єднання, за наказом Головного командування у Варшаві, змінили маршрут, і повернули на захід. В ніч з 9 на 10 червня переправилися на лівий берег Бугу до Люблінського округу. Всього, за період від січня до червня, 27-ма Дивізія провела понад 100 боїв, різних за масштабами. За цей період втратила понад 600 своїх жовнів. Слід відзначити, що хоч боролася вона у неймовірно складних обставинах, не дозволила себе знищити й виконала військово-політичне завдання, що стояло перед нею²⁰.

На початку березня 1944 року був наказ розпочати операцію «Буря» в інспекторатах: Тернопіль, Золочів і Бережани тернопільського округу та в інспектораті Коломия станиславівського округу, які опинилися у прифронтовій зоні. 7-9 березня було проведено координовану диверсійну операцію на шляхах Тернопіль-Красне, Тернопіль-Потутори, Броди-Красне, під Тереховлю. Виведено з дії 16 поїздів. У Тернополі зупинено 5 евакуаційних ешелонів. Здійснено ряд засідок на дорогах і руйнування телекомунікаційної мережі. Проведено бої у Тернополі та Микулинцях. Була надана допомога радянським відділам у боях за Броди. В покиненому німцями місті Підгайці місцеві плотиони та відділи, яких було стягнуто з навколишніх сіл, впродовж 4 днів організували самооборону. У інспектораті Коломия партизанський відділ підхорунжого Адама Вежбіцького «Скали» мав кілька сутичок з німцями. У квітні фронт зупинився на річці Стрий. Дії «Бурі» призупинилась до липня²¹.

²⁰ M. Fijałka, *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986, s. 61-137; J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990, s. 146-469.

²¹ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. III, London 1976, s. 395; G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994, s. 118.

В окресному львівському обшарі, поділеному на три підокруги, підготовка до відновлення «Бурі» тривала декілька місяців. Головним завданням визнано захоплення Львова. Разом із тим залишалися в силі переговори про самооборону населення. 14 липня розпочався контрнаступ Українського фронту. У стан повної готовності було поставлено відділи АК, які приступили до дій.

Тернопільський підокруг відбудовував 12-ту дивізію піхоти. В районі Бережан, Підгайців і Монастириськ було сформовано 51 з'єднання пп. пор. Антонія Фандеровського «Вана», в районі Золочева, Зборова і Буська – 52 з'єднання пор. Міхала Хорвата «Кміціца». В обводі Бережани до боротьби приєдналася 51. компанія пп. пор. Зигфрида Шинальського «Трика». В районі Гутисько-Підвисоцьке дійшло до сутички з німцями, вдалося врятувати від знищення три мости, на шосе Підвисоцьке-Рогатин остріляно транспортну колону. 52 з'єднання пп. кап. Мечислава Ліпи «Віхури» вивело з рейок чотири поїзди, зірвало три мости, захопило велику кількість полонених. Вело бої в селах Вороняки і Білий Камінь, а на шосе Жарваниця-Фільварки розбило транспортну колону, нарешті – захопило залізничну станцію Золочів. До того, спільно з відділами 3 Броньової армії брало участь в оточенні німців в районі місцевостей Підгірці, Сасів, Ушня, Князі, Лацкі і Гологори²².

Станиславівський округ організував 11 дивізію піхоти, поділену на три полкові з'єднання: відділи 48 пп. в район Станиславова і Лукова, відділи 49 пп. в районі Надвірної-Біткова і відділи 53 пп. в районі Дашави-Моршина, Стрия і Стебника. «Бужа» мала обмежений радіус дії і почалася на початку серпня. Було виведено щонайменше 5 німецьких залізничних транспортів, в Калуші роззброєно німців, в районі Борислава, Дрогобича забезпечено технічне устаткування свердловин. Поблизу Борислава, Дрогобича, Стрия і Самбора дійшло до спільних дій з Червоною Армією. Під Бориславом боролися загони підхор. Броніслава Марецького «Веслава» і пор. Владислава Цибульського. Інший відділ хор. Адама Екерта «Погарди» на короткий час зайняв Самбір²³.

Найбільші сили зосередилися у львівському підокрузі. У складі з'єднання 5 дивізії піхоти підполковника «Стефана» були: З'єднання

---

²² J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, s. 254-258.

²³ G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994, s. 118; G. Mazur, *Armia Krajowa w okręgu stanisławowskim 1941-1944*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1984, z. 21, s. 2.

Схід (відділи 14 полку уланів, 19 та 40 пп.) підпол. Францішека Рекуцького «Бакі» в районі Білки Шляхетської і Королівської у Вінничках, поблизу Свижа, Старого Села і Сем'янівки, з'єднання Південь (відділи 40 пп.) капітана Кароля Борковецца «Зена» в районі Зубжа і Сокольник. З'єднання Захід (відділи 19 пп. і 26 пп.) кап. Яна Козіка «Карського» на західному передмісті Львова. З'єднання Сан (відділи 26 пп.) капітана Вітольда Шредзького «Суліми» в районі Мостиськ і З'єднання Північ (відділ 19 пп) кап. Юліана Бистроня «Годземби» в районі Цешанова-Нароля та з'єднання Місто під командуванням підполковника «Стефана». Всього було змобілізовано кільканадцять тисяч людей.

Перша рота 40 пп. капітана Фридерика Стауба «Проха» наступала на відступаючі німецькі транспортні колони, а згодом спільно з радянськими відділами захищала Свиж і захопила Бібрку. У Старому Селі владу перебрав польський загони майора Анатолія Савіцького «Млота», де вони зорганізували оборону і допомагали радянським військовим частинам. 17 липня забезпечували праве крило 29 моторизованої бригади 4 Броньової армії, яка вела важкі бої з оточеними німецькими відділами в районі Винників. Впродовж чотирьох днів перебувала на передовій лінії фронту, в районі Пасіки-Коп'ятинь. 26 компанія пп. пор. Яна Адамовського «Британа» вела бої в районі Кулиголови-Коморово. Здобуті в німців схеми мінних полів над Дністром передали радянській стороні. Рота 26 пп. полк. Зенона Куберського «Леха» діяла вздовж шосе Львів-Перемишль. 26 липня вступила до Мостиськ, де залишалась до прибуття радянського війська. Декілька диверсійних актів було здійснено на залізниці Львів-Перемишль.

Завершальним актом діяльності відділів АК у операції «Буря» стали спільні з радянськими підрозділами бої за Львів 22-27 липня²⁴.

На визволених територіях на кожному кроці помічалось неприхильне ставлення до Армії Крайової, яка розглядалася як чужий елемент, що загрожує їхнім національним інтересам. Військові формации НКВС у березні 1944 року роззброїли осередки самооборони в Рожищах, Пшебражі і Лужовій на Волині. Було ув'язнено понад 100 чоловік, кільканадцять із них розстріляно. Затриманих 32 члени штабу інспекторату обласного командування в Луцьку обвинувачено у ворожій діяльності, а Воєнний трибунал у Києві в жовтні 1944 року їх засудив²⁵.

²⁴ J. Węgieński, *W lwowskiej Armii Krajowej*, s. 189-242.

²⁵ J. Turowski, *op.cit.* s. 241.

Подібні методи застосовувалися в тернопільському, станіславівському і львівському округах. Поведінку з відділами АК роз'яснювала директива Головного командування, яка наказувала роззброїти відділи АК на території Західної Білорусі і України та Литви. Незабаром після боїв за Львів, командир обшару полк. Владислав Філіпковський «Янка» отримав телеграму з повідомленням Головного командування про схвалення командуванням 3 Білоруського фронту рішення про сформування вільнюсько-новгородським округом дивізії, що мала боротися на фронті. 30 липня дав наказ розпустити АК. Тимчасом переговори у Львові з високими представниками Першого українського фронту розвіяли будь-які сумніви. Запрошену до переговорів групу офіцерів було затримано і інтерновано. Делегацію АК, у якій були полк. «Янка», комендант львівського округу пполк. дипл. «Стефан» та комендант тернопільського округу пполк. «Равіч», відправили до Житомира для подальших переговорів з ген. Міхалом Роля-Жимерським. Як належало чекати, завершилися вони цілковитою поразкою, оскільки узгодити позиції було неможливо. Згодом членів делегації АК було ув'язнено. Ще до того, НКВС і НКГБ почало виловлювати командирські кадри та членів військових і політичних організацій підпільної польської держави ²⁶.

Липень 1944 року відкрив останній розділ існування польського підпілля, яке знов було змушене перейти до підпільних форм боротьби. Армія Крайова перетворилася в організацію «Не» („Nie”). Командування львівського обшару очолили: пполк. Фелікс Янсон «Кармен» і пполк. Ян Владика «Лопот». Комендантами львівського округу були: підполковник Францішек Рекуцький «Бак» та майор Анатоль Савіцький «Млот», тернопільського округу – майор Броніслав Завадзький «Срока» і капітан Броніслав Жеглін «Ордон». Комендантом станіславівського округу до ув'язнення у лютому 1945 року залишався капітан Владислав Герман «Кадук». Поряд з організацією «Не», відновили підпільну діяльність, здебільшого у районі Львова, уцілілі ланки Делегатури уряду, НОВ та інших польських організацій.

В силу таких обставин як зростаючі репресії, оголошення про призов до армії і операція переселення населення на захід, діяльність польського підпілля не могла серйозно не послабнути. Поряд із формами самооборони, саботажу, пропаганди, розвідки, належна увага приділялася наданню допомоги ув'язненим та тим, хто опинився під такою загрозою; інші форми роботи – це перекидання таких

---

²⁶ J. Węgierski, *Komendy lwowskiego obszaru...*, s. 410-412.

людей до Польщі, та заходи, метою яких було переконати населення про доцільність залишитися у місцях свого проживання.

Наприкінці 1944 року і на початку 1945 радянська служба безпеки посилила арешти членів польського підпілля та польського населення.

Влітку 1945 року питання приналежності східних кресів до СРСР було остаточно вирішене, не залишаючи будь-яких надій на зміну цього становища. Функціонуюча в країні Делегатура уряду та керівництво Делегатури збройних сил прийняло ліквідувати організації на східних землях. Це означало розпуск структур організації «Не», залишків Делегатури уряду і евакуацію кадрів та членів польського підпілля до Польщі. Наприкінці 1945 року основні структури підпільної польської держави перестали існувати. Проте це зовсім не означало, що самостійницька діяльність повністю припиняється²⁷.

У Польщі колишні члени АК і «Не» намагалися продовжувати свою діяльність у рамках організації ВІН (WiN – Wolność i Niepodległość) львівського та тернопільського округів, які було розбито у 1947 році.

²⁷ *Ibidem*, s. 412-414; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach..*, s. 263-287; J. Węgierski, *Lwowska konspiracja..*, s. 180-210; J. Węgierski, *Członkowie Delegatury Okręgowej Rządu i organizacji „Nie” w Małopolsce Wschodniej przed sądami sowieckimi w latach 1944-1946*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 1995, s. 13-39.

Дискусія

Ігжеж Мазур: Хочу проаналізувати діяльність польського підпілля в Західній Україні у 1939-1944 рр., а, можливо і до 1946 року, бо саме тоді припинили існування останні осередки вже не так Армії Крайової, як організації «Не» на терені Львівського регіону. Це досить широке питання. Дозволю собі звернути увагу лише на деякі, може, полемічні питання реферату доцента Ілюшина. Насамперед хочу підкреслити (а про це вже говорив доктор Піскунович), що було два противники. Спочатку, до 1941 року, ворогом був радянський окупант, потім окупант німецький. В принципі важко говорити про те, що діяльність польського підпілля завжди була антиукраїнською. Якщо візьмемо до уваги лише кількісні дані щодо польського і українського населення на цьому терені, то важко говорити про антирадянську діяльність чи пізнішу антинімецьку і водночас антиукраїнську, маючи проти себе велику українську громадськість. То було теж питання двох ворогів, але ворог був зв'язаний фактом, що ОУН-УПА ставила під знак питання довоєнний стан речей і прагнула побудови на цих теренах власної держави.

Наступна справа. Колись я опублікував такий лист Головного коменданта Армії Крайової до коменданта Львівського регіону від 1943 р., який звертав увагу на неможливість (це було до розробки плану «Буря») надання у випадку вибуху польсько-українського конфлікту допомоги полякам Львова і акцентував, що треба розрядити конфлікт, який, на погляд Головного коменданта, використовують у своїх цілях німці і совіти та наголошував на необхідності нав'язати контакти. Розрядити ситуацію шляхом переговорів, мирним шляхом. Про переговори говорити не буду, навіть не маю права, бо дуже багато з цього приводу написав професор Тожецький.

Наступне полемічне питання – це справа комуністичного підпілля на території Східної Галичини. Потрібно чітко відзначити, що в радянських концепціях львівська територія мала бути радянською, а не польською, і тому навіть польська комуністична організація, якою була ППР, не мала права діяти на цій території.

Наступний момент, що мене спровокував до полеміки, торкається представника уряду Островського, який намовляв поляків вступати до винищувальних батальйонів. Це вимагає досить великого уточнення.

Він був представником уряду до вступу радянських військ, а з їх приходом був арештований НКГБ і погодився співпрацювати з со-
вітами. У зв'язку з цим потрібно поставити питання: чи він намовляв
поляків вступати до каральних батальйонів як представник уряду, чи
як особа, яка співпрацювала з радянськими органами. Бо, якщо маємо
справу з тим другим, то Островський вже не був представником уряду,
а фігурував як колишній представник, як приватна особа. Зрештою,
подальша кар'єра цього пана, який пізніше займав поважні посади
(був, між іншим, краківським воєводою, послом), свідчить про те, що
комуністична влада полюбила його, а він полюбив її.

Щодо польських офіцерів, присланих із Заходу, з Англії, літаками
перекинутих до Польщі... Треба сказати, що не було їх багато, бо до
Польщі перекинули 313 офіцерів, отже, невелику групу, деякі з них
були молодшими офіцерами. Проблема полягає в іншому, а саме:
ніколи їх не визнавали за союзників, я маю на увазі радянські органи,
НКВС, НКГБ чи СМЕРШ. Навпаки, той факт, що вони були людьми,
які прибули з Англії чи Італії, з корпусу генерала Андерса, був в очах
НКВС обтяжуючим фактором – адже прибули вони з імперіалістич-
них держав, і, відомо, будуть боротися з накинutoю Польщі (абстрагу-
юся від майбутніх кордонів) комуністичною владою. Сам факт, що
прибули з Заходу, був обтяжуючим, і їх союзниками не вважали.

Нарешті, ще два дрібні зауваження. Польська конспірація існувала
до 1946 р. Останні люди з Львівського регіону виїжджали до Польщі
наприкінці 1946 року. Власне кажучи, на теренах Польщі існувало два
утруповання: першим до літа 1945 р. було так зване утруповання
«Варта», яке знаходилося дійсно за Сяном, на території Ряшівщини,
нараховувало воно біля 1,5 тисячі людей. Були там воїни з львівських
підрозділів АК, які ще мали ілюзії, що, може, за рішенням великої
трійки, Львів припаде Польщі і появиться можливість вернутися до
Львова. То була лише ілюзія, і літом 1945 р. утруповання «Варта» було
розпущене. Дуже багато людей з львівської конспірації, а також деякі
воїни «Варти» поселилися в основному на території нижньої, а част-
ково і Верхньої Сілезії – там теж виник екстериторіальний львівський
округ організації «Воля і незалежність». Потім його розбили органи
безпеки. Після прочитання різних праць, у мене склалося враження, що
радянська влада в 1939-1941 рр. творила стереотип поляка – понево-
ловача і українця чи білоруса – підневільного. То була повна вуль-
гаризація марксизму. Думаю, що на початку, у 1939-1941 рр., ра-
дянські органи до деякої міри загравали з українським населенням.
Лише пізніше, коли виявилось, що на тих теренах є міцні осередки
ОУН, які діють досить активно, наступили зміни в політиці. Але

головні удари НКВС пішли, принаймні на початковому етапі, у напрямку польських груп, які намагалися боротися з радянською владою.

Ришард Тожецький: Я трохи здивований тим, що були закиди щодо того, що сьогодні не встановили чітко, що є спірним, а що ні. Насамперед, потрібно вияснити правдиву картину. Дійсно, в наших позиціях є розбіжності. Є їх досить багато, бо сторони не мають чіткого і повного розуміння. З самого початку суперечливим стало питання довоєнної ситуації і відновлення української держави. То був основний елемент. Очевидним було те, що в такому укладі матиме місце війна за батьківщину, не лише за державу, або за інші політичні інтереси, а, насамперед, за екзистенцію: де будемо жити, кому будемо належати. І тут, звичайно, справи були суперечливими від початку до самого кінця. А як далеко до кінця, пригляньтесь до спогадів Гансінця, як він пережив те що сталося, як пробував тішити себе надією, що, однак, Львів буде повернено. А тому не дивуймося, що громадськість тамтих територій була так сильно прив'язана до тої землі. Доповіді про те, що осадники, що те чи інше... – є власне засипанням очей піском. Там було населення, яке осідало не раз, навіть кілька сотень літ тому, сильно зв'язане з тою землею; воно створило власну культуру і боронило цю культуру, створило навіть свою мову, адже до сьогоднішнього дня це чуємо, бачимо; як зустрічаються львів'яни з українцями і розмовляють – зразу це кидається в вічі.

Як до цього ставилося польське підпілля? Напочатку справи стояли не на голові, а на ногах. Ровецький, доки міг, ставив питання так: на етнічно змішаних теренах не буде війни, буде лише прикриття повстання. Адже було відомо, що існує великий знак питання: що буде, коли німці роззброять українців? А буде ось що: потрібно буде сказати «до побачення, бувай здоров». І це треба підкреслити і в першій, і в другій редакції.

Хай панство дарують, але те, що я почув, закрило мені рот. Прошу вибачення, що так говорю. Оцінка Чижевського майже позитивна, а моя майже негативна. З дуже простої причини: то був один з групи «100», людина яка має єндецький горб, не входьмо в те, яким цей горб був, але був. Чи він утримував і підтримував Східне бюро, чи Східне бюро – його, в кожному разі одну пісню співали. Зате в Національній раді відбувалася справжня боротьба між елементами, які були готові піти на деякі поступки для українців, і представниками Східного бюро і прихильниками Чижевського. Чижевський зазнав цілковитої поразки, і треба це виділити в сьогоднішньому заключенні. Адам Остров-

ський, соціаліст, зовсім не мав завдання агітувати людей до «стрибків». Адам Островський мав сумне завдання: в тій ситуації рятувати людей. І це було його головним завданням, чого не зрозумів Філіпковський. Він через те програв, що вбив собі в голову, що зсередини, шляхом переговорів роззброїть морально і розіб'є ОУН-УПА. Треба було справді бути політично наївною людиною, щоби проголошувати такі ідеї, і про це теж потрібно нарешті сказати. Філіпковський – прекрасний офіцер, який мав хороші військові здібності. У цьому йому нічим дорікнути. Але, на жаль, він був політично незрілим для виконання отриманого завдання. Від початку до кінця він жив ілюзіями, на противагу Островському, який дуже вболівав за все це і дістав після Чижевського спадщину, через те заслуговує співчуття. То було героїзмом з боку Островського, що він прийняв це завдання. А що, мав спалити себе і сказати совітам, як то кажуть, грайся, але не дайся? Ні, він вибирає належну дорогу – рятувати людей. Вже добре розумів, що союзники нас підставили.

А тепер про роль окупантів. Я вже говорив про це, що робилося, як виїжджали з України, чому формувалася дивізія СС «Галичина», що йшлося про ті 50 тисяч, недосліджені резерви, можливості УПА, йшлося про повстанську армію, яка буде ідейно боротися в тилах фронту з більшовиками. То було головне завдання німців. А головним завданням совітів було більш менш те саме, тільки у дещо зміненому вигляді. Коли читаєш рапорти про рейд Ковпака, а особливо рапорти Абвера, то стовпієш. Адже ж то було натравлювання поляків на українців і українців на поляків. Абвер ставить виразну тезу: територію, яка була практично спокійною, рейд Ковпака, до такої міри занархізував, що просто більшого не можна було зробити. При чому перекроїв на половинки і кожна половинка інакше вела війну. Треба знати, що йшлося про можливе викликання пекла і це пекло було. На жаль, не було людей, які б знали, як можна з такої ситуації вийти, забракло трьох осіб, з яких одна, може, не дала би ради, Сікорський (то моя оцінка), але дві інші – Пекалкевіч і Ровецький – то були люди, які добре знали ситуацію. Їх в той час, на жаль, не було, і через те командування підпілля не здало екзамену з української справи і, взагалі, зі справи східних територій. То правда, завжди діяла російська політика, скерована проти нас. Повинно було бути протилежне: наші дії проти совітської політики. А як було? Я задав генералу Пелчинському таке питання (бо він належить до тої генерації людей, які вели переговори з провідними представниками українського підпілля найвищого рангу): «Можливо, генерал Бур-Коморовський не орієнтувався в українській справі?». А Пелчинський так дивиться, усміхається

і говорить (до пані Чарнецької): «Галінка, покажи йому папки Бура, бо він нам не вірить». Показали мені папки Бура. Я не мав багато часу, нашвидко переглянув і не знайшов ні одного документа, пов'язаного з українським питанням. Чи це не говорить про щось, коли головний командувач, Бур-Коморовський, не має поняття про цю справу або не хоче мати? Швидше не хоче мати, бо я знайшов два документи, які ввів до своєї книжки і які свідчать, що він просто не хотів думати про це. Це було вже забагато. Це був майже злочин, але такою була ситуація. Що ми в цих двох рапортах маємо? Нічого. Треба, виходить, задуматися, чи не варто розглядати цю справу наново, з людьми, які знатимуть її глибше. Себе не рахую, бо я занадто хворий і нервово виснажений, бо мав стільки неприємностей у боротьбі за раціональну позицію в українському питанні, що іншим такого не бажаю. Але історики повинні цим зайнятися.

А тепер кілька слів з іншого горщика. Питання розвідки на сході. Йдеться, правдоподібно, про ВВ-72, пізніше «пральню», ці люди згодом перейшли з ВВ-72 і «пральні» до відділів Армії Крайової. Чому? Тому, що понесли надто великі втрати в ім'я чужих інтересів, бо англійці доручали нам різні завдання, а совіти відносилися до того ніби з ласки: як буде, то буде. Це вже переходило межу можливостей, адже ті люди віддавали своє життя, були на Сході, і давали інформацію про різні справи. І якби не вони, не в одному випадку втрати були б значно більші. У такому співвідношенні сил, людей цих забрали до Армії Крайової, доля їх відома, дозвольте мені не тратити часу на деталі, але про це сьогодні не згадувалося.

Тепер про те, про що, мабуть, треба було сказати на самому початку (пробачте за мою хаотичність), а саме: якою була ситуація там на самому початку? На території Західної України були два Союзи збройної боротьби, група Янушайтіса, яка потім стала групою Жебровського, і група Добровольського, до якої приєднався генерал Спеховіч, тоді ще, ймовірно, полковник. Пізніше була група «Тшаскі» (Соколовського) і відомо, що у кожної групи були свої підходи. Найбільшу творчість і безтурботність проявляла, на жаль, група Жебровського. Дехто називав її ендецькою, я б не сказав так, натомість сказав би, що це була група з певними військовими уставами, і на тій основі вони об'єдналися. Але що різнило ці групи? Так, те, що група Жебровського була майже вся викрита і розшифрована НКВС, не означає, що група Добровольського не була. Незабаром появиться книжка *Процес чотирнадцяти у Львові*, драматична справа процесу над командним складом групи Жебровського, який у повному складі поставили «под стенку». Про це мовчалося, були лише якісь неясні,

загадкові твердження, які мало що дають. Про Пйотровського («Гадомського») і його боротьбу з Чижевським і Східним бюро документи дають вичерпну інформацію. На погляд історика, те, що там мало місце, було справжньою війною за позицію не лише стосовно українців, а цілого східного питання.

Вибачте, що зачіпив деякі дрібні питання, але власне вони були проблемними. Питання підпілля від самого початку не було ні простим, ні легким, ні безболісним. Поряд з Варшавою, воно було найболючішим питанням, принаймні, я так оцінюю, адже залишити землю, на якій проживали – то страшна річ, а повоєнні наслідки цього використав Сталін, скористався завдяки нашій наївності. Скористався тому, що ми взяли на свої плечі його роботу – і це відомо всім. А якщо хтось має ще якісь ілюзії щодо цього, то я просто дивуюся. Це було в інтересах совітів, і така ситуація існувала, а за все заплатив польський та український народи. Ми повинні зробити з цього певні висновки і пам'ятати, про що таки йшлося. Власне це потрібно показати на суперечностях між нами і українцями, бо якщо цього не буде, то взагалі нічого не буде.

Владислав Філяр: Хочу підняти справу утворення перших польських партизанських загонів на Волині. Перші партизанські підрозділи Армії Крайової повстали в липні 1943 року. Це наступило після масових вбивств поляків, що розпочалися 11 липня 1943 р. в трьох повітах: горохівському, володимирському і ковельському. Тоді українські підрозділи УПА одночасно напали на всі польські колонії і села. Після того кровопролиття 20 липня комендант Округу АК Волинь дав наказ про організацію і дії партизанських відділів. Вони виникли на території кількох повітів, спочатку їх було 8; то були нечисленні загони, діяли між базами самооборони, тим самим зміцнюючи обороноздатність цих осередків і баз самооборони. В той час, як повстали перші польські підрозділи, Українська Повстанська Армія, як свідчить моя вчорашня доповідь, була вже в повному розквіті. Нараховувала вже тоді біля 35-40 тисяч людей.

Гурій Бухало: Шановні учасники семінару! Я уважно прослухав дві доповіді та виступаючих в дискусії і хочу звернути увагу на один момент, який залишився поза увагою виступаючих. Ми розглядаємо тему: «Польське підпілля на Західній Україні у 1939-1944 роках». Чомусь всі виступаючі обмежилися розглядом патріотичного польського підпілля, бойовою діяльністю Армії Крайової. Але забуваємо, що з тих чи інших причин польські громадяни діяли ще

в одному підпіллі – комуністичному. На це нам треба звернути увагу. Не можна оминати його і залишати поза увагою.

Цій темі польські історики приділяли багато уваги. Візьмемо хоч би капітальну працю Мечислава Юхневіча (вона у 1979 році побачила світ), яка написана на дуже багатому документальному матеріалі. Є в нього також книжка *На схід від Бугу*, де також розповідається про діяльність польських підпільників і польських прокомуністичних загонів на території Волині.

Є також досить цікавий збірник *Przez uroczyska Polesia i Wołynia*, який вийшов десь у 1960 році у Варшаві.

Я підкреслюю, що з тих чи інших причин польські громадяни вимушені були діяти і в комуністичному підпіллі. Пан проф. Філяр говорив, що в 1943 році виникли перші польські партизанські загони і я тут не зовсім з ним згоден. Це правда, якщо мається на увазі АК і патріотичні загони. А якщо говорити про комуністичні, то я думаю, що ім'я такої людини як Макс Собесяк вам знайоме. Він в повоєнний період був, на скільки мені відомо, контрадміралом польського флоту, і будучи у 1941 році комуністом, заступником директора ковельської МТС, вимушений був піти у підпілля і організував в кінці 1941 р. невелику групу, яка згодом переросла у партизанський загін прокомуністичного спрямування.

Візьмемо серпень 1942 року. Загін «Переможці» під командуванням відомого чекіста, полковника, згодом Героя Радянського Союзу, Дмитра Медведєва. Згадаймо також розвідника-провокатора, якому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу – Миколу Кузнецова. В його групі діяла ціла низка польських громадян: Валя Довгер, Лідія Лісовська, Мая Мікота, Микола Струтинський та інші. Згадаймо лише про одну операцію, яка коштувала життя сотні мирних наших жителів-українців. Сам Медведєв у книжці *Сильні духом* розповідає про те, що для того, щоб знищити активістів ОУН, Кузнецову було поставлене таке завдання: взяти гаманець, в який покласти записку типу: «Друже (тут прізвище або псевдо), ми невдоволені твоєю діяльністю» і американські долари. Коли він вбив генерала Даргеля, то цей гаманець був залишений на місці замаху. Фашисти відразу визначили, що замах вчинив ОУН-івець (Медведєв пише, що було арештовано і розстріляно 39 високо поставлених ОУН-івців у Рівному). Тут Медведєв лукавить. Фашисти розстріляли всіх ув'язнених у рівненській в'язниці. У листопаді 1943 р. на території Волинської області появилася загін під командуванням Дяді Петі – полковника Антона Петровича Бринського. Мені доводилось з ним зустрічатися не раз. Він автор досить цікавих мемуарів. Виступав він проти

створення окремих польських загонів. В його загоні були польські громадяни, наприклад, такі, як Ян Бужинський і інші. Під його керівництвом діяли польські розвідники.

У березні 1943 року на Рівненщині появляється секретар обкому Компартії, потім генерал, Василь Андрійович Бегма. Створює перше, друге з'єднання. Але нас цікавить в даному випадку третє з'єднання – польське, яким командував спочатку Куницький, потім Роберт Сатановський. Роберта Сатановського і Зофію Друж-Сатановську, редактора газети „Jeszcze Polska nie zginęła”, викликали на інструктаж в Москву. Це велике польське з'єднання діяло на території Західної України. В квітні 1944 р. був створений польський партизанський штаб у Шпанові під Рівним. Його очолив комуніст Олександр Завадзький. Заступником у нього був Притицький. Цьому штабові було передано велику кількість озброєння: літаки, автомашини. При цьому штабі було організовано цілий ряд шкіл, що готували людей, які мали діяти на території Польщі і через рівненський аеропорт переправляти на територію Польщі мінерів, радистів і інших, які діяли під керівництвом досвідчених офіцерів, мінерів.

Я тому так докладно зупинився на цьому питанні, бо вважаю, що його не можна залишати поза увагою нашого семінару. Ми повинні показувати і одну, і другу сторону. Це трагедія. Я вчора вже говорив, що полякам доводилося воювати по обох сторонах таборів. Це була велика трагедія. Діяльність поляків в радянському підпіллі все-таки була і ми не повинні обходити це. Дякую за увагу.

Володимир Сергійчук: Шановне товариство, я вийшов на цю трибуну, щоб сказати кілька своїх зауважень відносно вислуханих доповідей і тих виступів, які уже прозвучали.

По-перше. В нас, в Україні, в західних її областях, де згромаджені переселенці з 1944-1946 років з Польщі, є товариство «Любачівщина», тобто українці, переселені з Любачівського повіту. І мені дивно було почути в одній з доповідей, що Любачівщина ніякого відношення не має до української етнічної території. Для чого ж тоді українців виселили з Любачівщини і вони тепер гуртуються під такою ж назвою?

Документи, які зберігаються в Києві, які зараз відкриті для спеціалістів і всіх, хто цікавиться, дуже багато показують. Показують, як цікавилася поляками Комуністична партія Радянського Союзу.

Протягом усієї війни радянським партизанським і диверсійним загонам постійно ставилось завдання інформувати про настрої польського населення. Більшовики намагались залучити польське населення до співпраці проти українських націоналістів і проти німець-

ких окупантів. До речі, це була одна з ліній комуністичної влади, яка намагалася використати польські колонії і села як базу для радянських партизанів. Чому? Я вже тут говорив і ще повторюю. Українське населення Західної України радянську владу не сприйняло, воно її ненавиділо, і тому в радянських партизанів не було бази для матеріальної підтримки, для існування. А тому для цієї бази використовувалися польські села й колонії. Це одна з причин конфлікту на Волині.

В донесеннях радянських партизанів постійно бачимо матеріали про те, як поводить себе польське населення і кого з поляків залучено до боротьби проти українських націоналістів. Ті документи, які я досліджував, а це таємні донесення, шифровки радянських партизанів, на них є застереження «снятие копий воспрещается» і «совершенно секретно». Половина цих шифровок присвячена польському питанню. Хрущов особисто цікавився цим питанням і особисто слідкував за тим, як посувається справа з організацією польських загонів. Він навіть вимагав, якщо немає поляка на командира загону, то щоб хоч би було польське прізвище і з нього зробити поляка. Такі загани вимагалося означати польським партизанським загonom. Вони повинні були виконувати волю Комуністичної партії. У ці загани були скеровані люди, які пройшли перевірку ще в довоєнний час у НКВС. Вони зарекомендували свою лояльність до Радянського Союзу і могли очолити ці загани або бути комісарами чи начальниками розвідки і тому подібне. Це все чітко прослідковується в документах. Хочу сказати, що із донесень радянських партизанів складається враження, що вони все більше і більше були зайняті боротьбою проти українських націоналістів, складанням списків українських націоналістів, ніж безпосередньою боротьбою з німцями. Бо німецькі гарнізони де були? На лініях сполучення і в великих населених пунктах: в райцентрах – не нижче. А у селах ніякої німецької влади практично не було, і тому цю територію в більшості контролювала Українська Повстанська Армія. Завдання номер один червоних партизанів: порядок з боротьбою з німцями, боротися із українськими націоналістами. І радянська влада використала для цієї мети польське комуністичне підпілля, про яке тут детальніше говорив мій попередник.

З приходом Червоної Армії на ці західноукраїнські терени, Хрущов особисто займався налагодженням контактів із польським підпіллям у Східній Галичині. Генерал Філіпковський, якого вже тут сьогодні згадували, мав з ним особисту зустріч у Львові. Микита Хрущов намагався все зробити, щоб підпорядковані генералу Філіпковському сили перевести на сторону Червоної Армії.

І ще таке зауваження. Професор Тожецький говорив, що, якби були рапорти Ковпака, то було б нам легше розібратися. Я смію запевнити пана професора, що всі рапорти Ковпака збереглися у наших архівах. І первинні документи, і друківані – все це є. І крім того зберігся щоденник комісара Руднева під час його партизанського рейду в Карпати. Так що ті документи у нас є, і зараз є можливість їх використовувати. Дякую за увагу.

Анджей Пачковський: Маємо властиво дві проблеми: одна стосується дискусії. Мені здається, що таких прикладів можна навести багато, можна йти в різних напрямках, які відхиляються від первісної проблеми. Крім того, було впроваджено до обговорення елемент, який, на мою думку, появився через хибно прийняту тактику за стратегію. Багато разів тут говорилося, що обидва окупанти – і німецький, і радянський – скрупульозно й охоче використовували усякі етнічні конфлікти на свою користь. То не їхня ідея, думаю, що Дарій і Цезар так само робили, не треба бути генієм, щоб прийти до такої думки. Але в обидвох випадках ані один, ані другий окупант не робить жодного кроку для того, щоби українці мали власну незалежну державу, або – то зі сторони Радянського Союзу, – щоби Польща відродилася в довоєнних кордонах. А на основі розповідей декотрих українських колег створилося враження, що Москва організувала чи допомагала зорганізувати польський комуністичний рух на Волині з обіцянкою, що то буде польська земля. Так, мабуть, не було; була чиста маніпуляція, інструментальне трактування конфлікту. Впливав наступний висновок: оскільки поляки творили партизанські загони і польські комуністи, чи поляки під комуністичним командуванням діяли в радянському партизанському русі, то вони за це були репресовані Українською Повстанською Армією, але, мабуть, не в такій послідовності, не в такому масштабі. Окрім цього, варто згадати, що ППР не лише мала клопіт зі створенням свого осередку у Львові – бо варшавське центральне керівництво не дуже погоджувалося з цим – вона (ППР) не існувала ані на Білосточчині, ані на Холмщині. Досліджуючи апарат безпеки в Польщі і біографію Адама Гумера, я здивувався, що він перебував окремий період, від 1941 р., в Томашові Любельському і ні до якої організації не належав, хоча вже перед війною симпатизував комуністам. Отже, не мав куди вступити. Не хотів йти до АК, тим більше до НЗС, а ППР не було, бо то мав бути терен, який повинен був бути приєднаний до Української Соціалістичної Республіки. В червні 1944 р. Хрущов, як перший секретар Комуністичної Партії України, опублікував текст, в якому

кордони Української Республіки бачив більш-менш, як бачила їх більшість громадськості Західної України, тобто з Холмщиною, Перемишлем, аж по Криницю. Лише після активного втручання польських комуністів у Москві Сталін, однак, повернувся до лінії Керзона. Розуміючи усі ці речі, ми повинні старатися не шукати обвинувачень, бо розгляд цього питання тут нагадував би дитячу забаву в піску: ти мені пісок в очі, то й я тобі. Через відсутність ряду документів і ще виявиться, що просто поляки скомунізували Волинь, скомунізували Галичину, вони стояли на чолі советизації польських східних кресів від Вільня аж по Коломию. Такий тут був тон, і я дуже прошу помахати крилами і піднятися вище цих досить дріб'язкових взаємодорікань. Цей семінар повинен служити не лише дослідницькій меті, а й знаходженню порозуміння, тобто виявленню тих площин, на яких можемо знайти спільну мову. Думаю, що витягування і нав'язування додаткових тем не сприяє цьому. Я знаходжусь в дуже незручній ситуації, не так на цій конференції, як в польській історіографії взагалі, бо, будучи особою за своїм темпераментом поміркованою, центристом за поглядами, дістаю оцінки «лівого» з боку «правих» і «правого» з боку «лівих», дістаю по вухах з обидвох сторін. Але здається мені, якщо йдеться про польсько-українські відносини в ХХ ст., ми повинні погодитися в тому, що кожен народ боровся за свої інтереси. Поляки з Волині, які вважали, що їм там треба залишитися, і українці з Волині, які хотіли мати свою незалежну державу. Бо якщо не зрозуміємо намірів другої сторони, то завжди будемо один одному дорікати то комунізмом, то фашизмом, то киданням гранат, то писанням пасквілів. І тоді виявлять ту нашу правду – бо то є правда – і той Собесяк, і та «Ще Польща не вмерла», і всі керовані партизанським радянським штабом загони, – вони справді існували. Тільки, коли будемо на наших зустрічах йти такою дорогою, то ніколи не порозуміємося. Будемо завжди дорікати дрібницями. Зрозуміла річ, хтось витягне спогади Ковпака чи ще когось і скаже: ну, добре, а були також українські відділення радянського партизанського руху, українські комуністи робили це і те. Така стрілянина може тривати безконечно. І вона потрібна, тільки не на такій конференції як наша. І не тоді, коли доходимо до якогось фіналу чи півфіналу.

Ярослав Ісаєвич: Я відразу перед тим, як надати наступне слово, хотів би зробити репліку. Я думаю, що справді слушно були сказані слова про те, що кожний з народів діяв в цілях, які в той момент представникам цього народу видавалися слухними. В цьому я з паном проф. Пачковським повністю погоджуюся.

Тут говорилося, що поляки нам встановили радянську владу. Говорилося й про те, що якась невеличка частина поляків співпрацювала з радянською владою, так як якась невелика частина українців співпрацювала з німцями. Неправдою є те, що українці служили німцям, як і неправдою є те, що поляки служили совітам. Але ми не можемо замовчувати того, що якась, скажімо, значно менша частина поляків служила радянським цілям, а якась частина українців служила – німецьким. Це не міняє генерально твердження, що кожен з тих народів мав зовсім інші цілі і йшов своїм шляхом.

Володимир Ханас: Шановні панове. Після виступів пана проф. Ярослава Ісаєвича і пана проф. Пачковського, коли говорити про загальну тенденцію, вже мало що можна додати. Буквально кілька слів щодо попередніх виступів.

Як показують нові документи про діяльність польського підпілля на терені Західної України, складається наступна хронологія. Перший період діяльності польського підпілля тривав від 1939 до червня 1941 року,

другий – з липня 1941 до весни 1944 року, до приходу Червоної Армії на терен Західної України,

третій – з весни по серпень 1944 року, це період операції «Буря», четвертий – серпень 1944 – грудень 1945 року. Він тривав від закінчення операції «Буря» і до закінчення переселення польського населення із Західної України.

І останній – п'ятий період – тривав з 1945 року до кінця 1946 року, коли залишилися останні організовані клітини польського підпілля.

Далі. Чим характерна діяльність польського підпілля, зокрема, АК в підготовці до операції «Буря». Не хочу погодитися з колегою Іжежем Мазуром, який задав запитання – чи могла АК боротися на два фронти. Мається на увазі – проти німців і українського підпілля. Очевидно, що могла. Сам пан Іжеж Мазур пише, що чисельність збройного підпілля АК на терені Тернопільського округу, на кінець 1943 року нараховувала 11 тис. осіб. В той же ж час єдина збройна сила, зорганізована на базі Української національної самооборони нараховувала 2700 осіб. При такому співвідношенні і враховуючи те, що безпосередньо на терені Тернопільського округу поляки мали прекрасні умови, оскільки вони працювали в установах зв'язку, на залізниці і т. д. І в цьому питанні, чи могла АК боротися на два фронти відповідь, як на мене особисто, може бути позитивною. Чи сталося так? Сталося. Про причини цього вже говорив пан проф. Тожецький. Відомо, що не кожний хороший офіцер є добрим політиком. Керівники польського

підпілля не зрозуміли відмінність ситуації у Східній Галичині й Волині.

Вище керівництво Армії Крайової, як і керівництво нижчих ланок (я говорю, зокрема, про керівництво Чортківського інспекторату), незважаючи на те, що вони були фаховими військовими, що вони вболівали за долю свого народу і своєї держави, не враховували специфіки того терену і реальних умов.

Взагалі, про хід операції «Буря» можна говорити довго. Акція «Буря» розтягнулася в часі на чотири місяці. Це пов'язано з третьою силою. Після того, як на терени колишнього Тернопільського воеводства прийшла Червона Армія, фронт фактично розділив область і частина АК Тернопільського інспекторату, вірніше два інспекторати, залишилися під контролем радянської влади, інша ж частина – під контролем німецької влади. Дії тих двох інспекторатів, про які я говорю, відрізнялися від дій двох інших інспекторатів, оскільки вони знаходилися в абсолютно різних умовах.

Коли ми говоримо про дії керівництва інспекторатів, які знаходилися під радянським контролем, то побачимо, що в їхніх діях якраз відчувалася оця невиваженість і нерозуміння ситуації.

Зокрема, коли йшла деталізація плану «Буря» на терені Чортківського інспекторату, то прийшов такий наказ: головним завданням є боротьба з німцями, самооборона стосовно українців. Під боротьбою з німцями потрібно розуміти:

- а. диверсії,
- б. саботаж,
- в. терор,
- г. самооборона проти українців,
- д. проти поляків, які відзначаються шкодою і т. д.

Тобто ми бачимо, що українське питання в тому наказі стоїть лише на четвертому місці. Дійсно, щодо трьох перших пунктів, то вони були чітко сплановані. Були надзвичайно, я б сказав, навіть витончені, але вони не реалізувалися. Коли ми говоримо про диверсії і саботаж, тобто, коли ми говоримо, чи відбулася операція «Буря» – так. Дійсно, польське підпілля завдало чимало нищівних ударів по німецьких комунікаціях. Це підривання залізничних колій і нищення телекомунікаційних структур. Це абсолютно реальні речі. Але і абсолютно реальними речами є послання коменданта одного з обводів – Топольського – керівнику інспекторату «Кремінь», в якому говориться про те, що, на жаль, вони повинні обмежити свою терористичну діяльність, бо сліди, зокрема відділу поручника «Малого», ведуть до польських сіл, а вони мали б вести до українських. Яким чином діяли окупанти

в таких випадках, нам відомо. Це питання, звичайно, вимагає деталізації, і я не хочу зловживати вашим часом.

Ми також повинні зупинитися ще на одному моменті – політиці керівництва польського підпілля після приходу Червоної Армії. Враховуючи те, що зі Львова, як найближчого центру, не надходило жодної інформації, на свій страх і ризик, керівництво, зокрема Тернопільського округу, видало наказ, який говорив наступне: щоб вберегти людинність, до радянської влади мають зголошуватися лише коменданти осередків, коменданти обводів і представлятись керівниками партизанських загонів. В той же час на нижчому рівні приймається рішення про перехід до «істребительних батальйонів». Цифри говорять самі за себе. В лютому 1945 року на терені Західної України діяло 292 винищувальні батальйони, з них – 44 в Тернопільській області. За підрахунками – поляків в них було від 60 до 80%. «Істребительні батальйони» радянська влада використовувала виключно для боротьби з українським підпіллям. Тут ми мусимо сказати, що дані, які збирала розвідка польського підпілля, які збирали спецслужби, зокрема, «Вахляж» передавалися альянтам, а альянти – відповідно в Москву, і згодом вони знову використовувалися в боротьбі з українським підпіллям. І тут я хочу повернутися до слів пана професора Пачковського. Дійсно, я не хочу називати це співпрацею, то була вимушена співпраця, це був спосіб, це була єдина надія зберегти життя людей, співпрацюючи з червоним окупантом – сподівання, що щось зміниться. Тут все ж таки не було ясної політичної думки, не було політичного прогнозування.

В липні 1944 року має місце II компанія 51 піхотного полку під командуванням Зигфрида Шинальського; після успішної операції і захоплення Бережан, все їхнє керівництво передають до «істребительних батальйонів». Після чекістського розпрацювання підрозділу і встановлення його приналежності до польського підпілля, керівників того лісового загону НКВС-ти заарештовують. Підрозділ самооборони міста Товсте Чортківського інспекторату в кількості 120 осіб був легалізований перед радянською владою як винищувальний батальйон.

Я хотів би підсумувати два питання. Перше, на терені Тернопільського округу (я можу говорити про це на основі документальних матеріалів) було реальне протистояння двох військових сил – АК і УПА, які боролися за свою державу. Тобто, це була реальна війна, яка мала, на жаль, риси (враховуючи події на Закерзонні, Холмщині і Волині) істерії і психозу. Було багато випадків, коли зводилися давні порахунки, і такою ситуацією вже не могло володіти ні керівництво

АК, ні керівництво ОУН і практично ніхто. Ці питання вирішувалися вже на найнижчому рівні.

Абсолютно однозначним є висновок, що основною причиною невиконання наказу польського еміграційного уряду про розпуск АК на терені Західної України, був інстинкт етнічного самозбереження. Польське населення залишилося перед двома грізними силами – радянською армією і УПА.

І ще один висновок. Невиваженість, політична близорукість і часто провокаційні дії польського еміграційного керівництва як за кордоном, так і на терені, про який говоримо, єзуїтська політика гітлерівців привели до численних жертв серед мирного населення – як українців, так і поляків.

Власне це питання надзвичайно болоче. Я погоджуюся з тим, що ми повинні знайти спільні точки, і вони є. Ми їх сьогодні бачимо. Невиваженість десь на політичному рівні і непідкріпленість його на побутовому рівні, привело до неконтрольованої ситуації.

На закінчення я хотів би сказати про дві символічні речі, які, можливо, не дуже мають відношення до сьогоднішньої нашої розмови. Вчора по програмі «Польсат» показували наших двох президентів, які стояли, одягнені в однакові піджаки і вони були однакового покрою.

А другий момент – ключовими словами шифру Чортківського інспекторату були „Jeszcze Polska nie zginęła...”. В той же ж час один із відділів «Лисоні» мав ключовий шифр «Ще не вмерла Україна...».

І цими шифрами ми можемо зрозуміти, чим дихали наші попередники, за що вони боролися. Дякую за увагу.

Ярослав Ісасвич: Я у порядку репліки. Полякам, мабуть, це невідомо, але коли йдеться про українську націоналістичну ідеологію, то дуже багато чого ідеологи українського націоналізму запозичили від поляків. Навіть „Jeszcze Polska nie zginęła...” запозичена. І замість „Boże coś Polskę...” українці створили подібний гімн «Боже великий, єдиний...». Так, що справді український національний рух, на багатьох етапах розвивався під впливом польського, але, як кажуть, до якогось моменту це не сприяло взаємному розумінню, а тепер, можливо, починає сприяти.

Ігжегож Мазур: Треба рішуче сказати, що для радянської влади в справі України головним ворогом, ворогом, який в очах Сталіна мусив бути зліквідований, була ОУН-УПА. Щодо Польщі, то кандидатом для знищення було польське підпілля, Представництво уряду, Армія

Крайова. І це була необхідна умова підпорядкування Польщі Радянському Союзові, незалежно від того, де діяли осередки і підрозділи підпілля. Пошлюся тут на документ від 25 січня 1944 р., виданий заступником Берії, ген. Борисом Кобуловим, адресований керівникам НКВС Литовської, Білоруської і Української РСР. Відповідь попала в руки командира контррозвідки «Смерш». Директиви Колубова наказували розпочати підготовку до вивчення польського підпілля. Я опублікував цей документ в паризьких „Zeszytach Historycznych” в номері 104. Це один з тих документів, що найкраще свідчать про вороже ставлення радянської влади до польського підпілля. «Буря» на території Східної Галичини закінчилася роззброєнням частин Армії Крайової. Частини ці не перейшли на сторону радянської армії, були роззброєні, офіцерів арештували 31 липня 1944 р. у Львові на вул. Кохановського. Ген. Філіпковський, який очолював делегацію з кількох осіб, був заарештований вночі з 2 на 3 серпня 1944 р. у Житомирі. Повернувся до Польщі у 1948 році. Але слідом за цими арештами посилалися наступні, які мали місце в сорок четвертому і сорок п'ятому роках. За одним рапортом, надісланим до Лондона в січні 1945 р. у Львові було арештовано біля 6 тис. поляків. Багато людей поверталися з таборів після відбуття суворого покарання, а пізніше – із заслання в 1955-1956 роках. Отже, радянська влада не мала ні найменшого наміру здобути собі прихильність частин, воїнів і офіцерів Армії Крайової. Багато документів, які найкраще свідчили про це, були опубліковані в книжці *НКВД и польское подполье*, виданій в Москві в 1994 р. з підзаголовком «По особым папками Й. В. Сталина». І ще одна справа. Нам потрібно визначитись із терміном «польське підпілля». Сюди зараховують загони «Макса» – Собесяка, Сатановського, ще якісь інші. Кому вони підпорядковувалися? Чи польському еміграційному урядові в Лондоні, чи Українському штабові партизанського руху? Важливим є те, звідки йшли накази. Якщо зі Штабу партизанського руху, то це був радянський партизанський рух. Наступне питання: що значить, що АК боролася з українцями чи українським підпіллям? У Східній Малопольщі лісові загони, так вони називалися, були створені весною 1944 р. для реалізації операції «Буря». Українська Повстанська Армія виникла раніше, а ще раніше були відділи Української народної самооборони. Як бачимо, українське підпілля також було добре зорганізоване. Чи могло йому чинити загрозу? Можливо, на території Тернопільщини – так. Але у цьому я сумніваюся. А на Станиславівщині? Там до війни польське населення становило біля 22 відсотків. Там велетенський масив чорного лісу, який став однією з великих баз УПА. Там діяли школи

офіцерів і молодших офіцерів УПА. Досить лише заглянути до двотомника *Альманах станиславівської землі*, виданого на еміграції, то стане очевидним, що українські сили були там настільки потужні, що поляки сиділи, як миша під мітлою.

Питання «істребітельних батальйонів». Знову виникає питання – хто ними командував? Мені здається, радянські офіцери. Ця проблема виникає на фронті комбатантських середовищ, але це складніші справи. На них не буду зупинятися.

Володимир Сергійчук: Я хочу дати довідку з приводу сказаного. Говорилось, що Хрущов, мовляв, за допомогою поляків комунізував Західну Україну і мало не самостійну Україну хотів утворити. Справа вся в тому, що комуністична влада Радянського Союзу руками Хрущова справді хотіла скомунізувати не лише Західну Україну, а й Польщу. Зрештою це було зроблено руками самих поляків, бо тих поляків з Волині, які були згуртовані, зорганізовані в партизанські загони, Хрущов посилав за Буг, на територію нинішньої Польщі. Вони тут воювали як проти українських націоналістів, так і проти польського підпілля. Вони їх нищили за Бугом, щоб тут легше було встановити комуністичну владу.

Чому Хрущов говорив про УРСР до Криниці? Коли ви попрацюєте в київському архіві, то ви там побачите десятки, якщо не сотні звернень мешканців Закерзоння, включаючи й Криницю, тобто Лемківщину, в яких вони просять Хрущова і Сталіна ці батьківські, українські землі приєднати до УРСР. Такі звернення лежать з підписами, по 200, 300, 500 підписів. Ці всі звернення є в нашому архіві. Коли Хрущов говорив, що він хоче створити Холмську область у складі УРСР, то він це все робив на основі звернень, які до нього йшли.

До речі, 20 липня 1944 року Хрущов написав Сталіну листа (я маю ксерокопію оригіналу), в якому просить Сталіна, щоб той дозволив, на підставі звернень місцевого українського населення Холмщини створити Холмську область. В цьому ж листі він просить, щоб дозволили йому розпочати цю справу. Він запропонував навіть карту Холмської області – від Володави до Перемишля.

Хрущов також пропонував Сталіну долучити до Дрогобицької області Надсяння, Лемківщину, аж до Криниці. Такий проект Хрущова дійсно був, але повторюю, він складався на основі звернень місцевого населення.

І ще одна заувага. Очевидно польські колеги не зрозуміли ролі поляків у більшовицькому партизанському русі. Чому ми на це звертаємо увагу? Справа в тому, що оці поляки – більшовики

– займалися мародерством. Це є у донесеннях самих радянських партизанів. Загони Сатановського у сумнозвісному Пшебражі грабіжничали, чинили мародерства, знущалися над українським населенням. Згодом все це було скинуто виключно на УПА. Куди загони Сатановського йшли на т. зв. господарські операції? В українські села і там забирали силою продукти, майно, нищили населення. А населення сприймало їх, як поляків, не розрізняючи в тій панічній ситуації, чи це комуністичні чи патріотичні поляки. Це також треба враховувати, коли ми говоримо про використання комуністичною радянською владою польського населення.

Коли йдеться про польське підпілля, то цього оминати не можна, бо воно спрацювало на розширення і загострення конфлікту між українцями й поляками на Волині. Чому не було конфлікту на Прикарпатті? Переді мною виступав шановний польський колега і сказав, що в колишньому Станиславівському воєводстві поляків було 20%. На Волині було 16% поляків. То чому конфлікт виник на Волині, а не на Прикарпатті? Тому, що там була третя сила. На Прикарпатті радянські партизани не діяли, їх там не було. Ковпак прийшов – його розбили і він утік.

А на Волині діяла велика маса радянських партизанів, яка підтохувала, провокувала ці конфлікти. Про це не можна забувати. Дякую за увагу.

Владислав Філяр: Наша дискусія заходить на дуже небезпечну дорогу. Починаємо один одному представляти список кривд, і такий список з обидвох сторін може тягнутися до безконечності. Нам би тижня не вистачало, щоб тут такі списки розглянути. Звертаюся до всіх із проханням спокійно зайнятися усіми тими справами, які нас об'єднують і які можна узгодити з врахуванням наших знань, наших досліджень. А водночас пропоную відділити всі ті питання, в яких розходимося. Щоб ними зайнятися від початку і в кінці кінців розв'язати їх.

Ярослав Ісаєвич: Поверхово слухаючи, я подумав, що ніби-то тут йде нагнітання взаємних обвинувачень. Але фактично цього немає. Мені здається, що в більшості випадків ми визнаємо рацію польських колег, а польські колеги, якщо вдумуються, можуть визнати, що все, що тут говорилося українськими учасниками, відповідає фактам.

Ідеальним було б, щоб українці говорили про вину українців і, навпаки. Але, на жаль, ми не є такими досконалими людьми. Не будемо говорити про те, що хтось служив німцям або служив

в «істребітельних батальйонах» (чим одне ліпше від другого?). Українці служили в німецькій поліції, можливо, з мотивів захисту свого життя. Деякі поляки попали в «істребітельні батальйони» НКВС з примусу, щоб врятуватися. Ніхто не дорікає євреям, що вони служили в Juden Polizei. Людей не можна в таких екстремальних ситуаціях судити так, як скажімо можна судити в звичайних, нормальних умовах.

Я думаю, що загальний підсумок сьогоднішнього обговорення такий: якихось непримиренних суперечностей між виступами українських і польських істориків немає. І здається мені, що обом співавторам концептуально не буде тяжко створити спільний документ, але їм доведеться сьогоднішній вечір добре попрацювати. І ми можемо їм побажати успіхів. Ви бачите, як тяжко працюють наш голова проф. Айненкель і пан Кучерепа. Вони мали нам представити узгоднений документ, а його до цього часу ще немає. Вони ще й досі працюють з комюніке.

Гжегож Мазур: Пропоную записати в кінці комюніке наступне речення: «У вересні 1939 р. напад спочатку німецьких, а потім радянських військ знищив польську державу. Були ліквідовані також українські організації, наприклад, кооперативи. З весни 1940 року наступають репресії, грабунок майна українців під виглядом колективізації».

Ярослав Ісасвич: Перепрошую, можливо непотрібно додавати такої пропозиції. Це буде темою наступної конференції.

Анджей Айненкель: Я б доповнив. Ці фрагменти повинні знаходитися на початку тієї частини комюніке, яку підготував проф. Філяр.

Анджей Пачковський: Мені дуже подобається це комюніке. Пропоную лише, щоб в преамбулі, після тексту про польсько-українську війну і військову співпрацю, звернути увагу і записати, що в II Речіпосполитій було багато міжнаціональних конфліктів і що польсько-український конфлікт не був єдиним. Польща переживала безперервну суспільно-політичну кризу: згадаймо хоча б краківське повстання, травневий переворот, селянський страйк, погроми тощо. Думаю, що одне таке речення, не змінюючи суті вже узгоджених поглядів і пропозицій, відтворює певні пропорції. Звичайно, можна сказати, що тут польська сторона робить спробу виправдатися: ми мали так багато клопотів і тут ще один – додатковий. Варто записати принаймні так, що найсерйознішим з усіх цих конфліктів став польсько-український.

Володимир Сергійчук: Шановне товариство! Я пропоную до того пункту, де йдеться про те, що до складу відродженої Польщі ввійшли українські землі – Східна Галичина і Волинь, додати ще такі українські етнічні землі, як Берестейщина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння і Лемківщина. Чому я про це кажу? Тому, що у 1917 році в Києві, в кінці серпня відбувся з'їзд холмців, який прийняв рішення вважати Холмську землю українською і приєднати цю землю до України. Тому, як історично етнічні землі, які ввійшли до складу Польської Держави після Першої світової війни – треба назвати і ці. Це буде історично справедливо. Дякую за увагу.

Гурій Бухало: Я вважаю, що тексти можна прийняти, але прошу внести одне доповнення. Там, де йде мова про КПЗУ треба додати КПЗБ. Тому що відомо, що північ Волинського воєводства була із 1929 року зоною діяльності КПЗБ, коли ці землі відійшли від Польського до Волинського воєводства. Так, що там, де є КПЗУ, додати КПЗБ, Комуністична партія Західної Білорусі.

Анджей Жупанський: У цьому комюніке не вистачає, на мою думку, однієї цифри. Однією з головних причин помилок, які Польща допускала у відношенні до українців, були терористичні акції українських лівих і правих сил, кількість яких була досить значною. Ця цифра повинна бути в комюніке.

Ярослав Ісаєвич: Чисельність актів терору дуже важко визначити. Я б у це не входив. Як, наприклад, перерахувати спацифіковані села? Що таке акт терору? Одні з них були досить поважні, але до статистики попадали й такі випадки, коли хтось комусь спалив гниле сіно. Я думаю, що це не є визначальним. Скажемо – дві тисячі. Це багато чи мало?

Анджей Айненкель: Проф. Сергійчук розповів про проблему Підляшшя і Холмщини. Я в своїй доповіді вказав, що тоді на території Холмщини і Підляшшя число українців згідно статистичних даних становило близько 20 відсотків. Ми не подаємо, що у Львові кількість поляків становила шістьдесят з лишком відсотків, не подаємо, скільки було їх у Тернополі тощо, а пан хоче, щоб я ствердив, що у селах на лівому березі Бугу була більшість українців. Окрім того, ми повинні сказати, що поляки були також на Житомирщині. Будьмо розважливі, бо таким способом нічого не досягнемо.

Ярослав Ісасвич: Я теж підтримую думку проф. Айненкеля, що немає потреби входити в деталі. Якщо брати Холмщину в цілому, то буде один процент, якщо взяти її східні і південні повіти, то буде інший процент. Я за те, щоб назвати в загальних рисах усю українську етнічну територію в межах польської держави. Входити тепер у суперечки – це не завдання нашого семінару. Нам потрібно добитися консенсусу в тих питаннях, в яких погляди справді можуть бути іншими. Цей наш документ не є якимось міждержавним договором.

Тут я вступаю у функції проф. Кучерепи. Які ще будуть пропозиції?

Михайло Швагуляк: Я хотів уточнити і з'ясувати формулювання про якісь невластиві методи діяльності українського підпілля. По-перше, це був український самостійницький рух. По-друге, частина українського суспільства не підтримувала методів і дій націоналістів, зокрема, митрополит Шептицький і його оточення вважали український націоналістичний рух реальністю життя, але не підтримували методів, які виходили за рамки права. Становище було досить складним. Я думаю, що правильним буде наступне формулювання: частина українського суспільства засуджувала насильницькі методи боротьби. Таке формулювання буде точнішим.

Щодо пункту про самоврядування. Це не була широка автономія, а лише автономія воєводська, воєводське самоврядування.

А тепер щодо міжнародного визнання східних кордонів. Воно визнавалося за рішенням Ради Амбасадорів з умовою надання Східній Галичині автономії. Тут потрібно знайти якийсь науковий термін. Українське суспільство сприйняло цей пункт про автономію, як обов'язковий і тому до 1939 року домінувала думка, що Польща не виконує взяті на себе зобов'язання.

Володимир Сергійчук: Я хочу дати роз'яснення. Ми, українці, розуміємо поляків, коли вони включення Галичини й Волині до складу Польської Держави у міжвоєнний період, обґрунтовують рішеннями Ризького договору і Ради Амбасадорів. До речі, Українська Народна Республіка участі в Ризькому договорі не брала. Міжнародно-правовий акт Ради Амбасадорів дав право Польській Державі включити українські землі до складу Польщі. Ми це сприймаємо. Але тоді, я просив би, щоб польська сторона також зрозуміла нас, коли йдеться про Холмщину і Підляшшя. Ця територія була включена до Української Народної Республіки 9 лютого 1918 року Берестейським договором, договором чотирьох центральних держав. Це теж міжнародно-правовий акт. По-друге. Я ще раз звертаю увагу польської

сторони на те, що ми не заперечуємо права польського народу на національно-визвольну боротьбу на своїх етнічних територіях за відродження Польської Держави. І тому, коли йдеться про право українського народу створити свою державу на своїх історичних землях, то також треба враховувати, що цей рух, ця тенденція, ця концепція була для українських збройних сил провідною. І це також було право нації на самовизначення.

Ярослав Ісасвич: Потрібно зазначити, що деякі польські історики не солідаризуються з політикою міжвоєнної Польської Держави. Якщо ж група польських істориків, які є учасниками цього семінару, солідаризується з цією політикою, це їхня справа. Я думаю, що значна частина польських істориків і публіцистів типу „*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*” не намагалися оправдати польську політику міжвоєнного періоду, її засуджували. Польські учасники цього семінару мають тенденцію все ж таки виправдовувати політику міжвоєнної Польщі з формально-легалістичної точки зору. Якщо вони цього хочуть, то це їх право так висловлюватися, і не будемо їх агітувати, щоб вони в тому питанні йшли на поступки. Вони мають право висловити такі погляди. З їхнього погляду національно-визвольна боротьба українців була безправною, бо кордони були міжнародно визначені. Вони прекрасно знають, що польський визвольний рух у ХІХ столітті теж діяв терористичними методами. Ця група польських істориків, яка тут є нашим партнером, стоїть на точці зору певної ідеалізації II Речіпосполитої, і вони мають право висловлювати такі погляди. А свою думку ми висловили.

Анджей Пачковський: Дрібне зауваження щодо Ради Амбасадорів і деяких інших питань. Погоджуюсь, варто було б підкреслити, що більшість української громадськості, а може й уся, вважала, що це рішення їй накинули і Польща повинна не тільки з нього користати, а й виконувати взяті на себе зобов'язання. Байдуже, чи це було якесь формально-юридичне зобов'язання, чи ні. У польському суспільстві існували також політичні угруповання і середовища, які домагалися від уряду поважати дані обіцянки. Адже не було так, що про автономію і університет говорили виключно українці. Не говорили про це, наприклад, комуністи, які мали зовсім інші погляди. На початковому етапі Польська соціалістична партія і Польське стронніцтво людове, навпаки, домагалися, щоб у Східній Галичині, а не лише у трьох воєводствах, впровадити автономію. Польська думка не була одностайною, не завжди підтримувала всі рішення уряду. Якщо говоримо

про це, що частина української громадськості засуджувала терористичні акції, здійснювані націоналістичним підпіллям, то дослівно так само значна частина польської громадськості протестувала проти пацифікацій тридцятого року. Були навіть досить серйозні виступи опозиції.

На завершення хочу зацитувати текст, який добре підходить до нашої конференції. Значення прийнятої декларації заключається в тому, що вона «нас від чогось звільняє». Думаю тут, за аналогією, про спільну Заяву «Кучма-Квасьневський». «Визволяємо насамперед істориків. Вже не мусять уникати неприємних фактів лише з погляду на небажані політичні наслідки, які міг би викликати їх опис. Бо ж тільки суспільство, яке може і повинно пізнати правду про власну історію, є дійсно вільним суспільством. Свобода в найглибшому сенсі цього слова не значить більше, ніж те, що я бачу іншого, вмію увійти в його ситуацію, вслухатися в його досвід, заглянути в його душу і що я в стані, завдяки вразливому охопленню усього цього поширювати свободу далі. В майбутньому ми повинні остерігатися понять і гасел, які мають в історичній свідомості інших, значення, що розходяться з нашими. Часто дуже погане значення». То цитата з промови президента Гавела після підписання чесько-німецького договору.

Анджей Айненксль: Дякую за зауваження. Приймаються у такому формулюванні: Болучою проблемою у взаємовідносинах є так звані пацифікації. Польські учасники семінару вважають, що польсько-українські стосунки дестабілізувала антидержавна діяльність і т.д. Активність тих організацій – викликала часом безправні репресії. Водночас нагадують, що проти тих заходів, а також інших, наприклад, проти ненадання українцям автономії, протестувала частина польської громадськості.

Не хочу повертатися до Брестського договору, але згадувалося про рішення Ради Амбасадорів. Оскільки відносини в тій частині Європи були встановлені згідно з постановами двох мирних договорів – Версальського договору з Німеччиною і Сент-Жерменського з Австрією, за яким обидві держави прийняли до відома, що коаліція визнає остаточно кордони, які постали після Першої світової війни та одночасно цим договором центральні держави визнали Брестський договір недійсним. Нагадаю, що Брестського договору австрійський парламент не ратифікував, що договір зіткнувся з величезним опором польської громадськості власне з огляду на те, що в ньому йшлося про включення до УНР теренів т.зв. Холмської губернії, створеної Росією з метою русифікації місцевого населення. В цьому загальному кон-

тексті справа Холмщини порівняно дрібна, і в наших спільних інтересах – не піднімати цього питання. Бо відкриємо чергову велику проблему, вже не історичного порядку, а політичного й юридичного. Усвідомлюю, що частина українських кіл – це зокрема стосується канадської еміграції – вважає, що там, де мешкає хоч якийсь відсоток українців, то це вже землі українські, це є «соборна Україна». Іти такою дорогою – значить дестабілізувати як наші взаємовідносини, так і ситуацію, що склалася в Європі. Не знаю, в якій мірі болючим є для українців те, що Замостя не належить Україні (а це було передбачено Брестським договором), а також Красностав, Холм і т.д. Але запевняю, що Львів був для поляків набагато болочішим, ніж для українців Замостя, де, невідомо, чи жив хоч один українець. Через те не піднімаймо цього питання. Признаю, що у наших відносинах має бути якась взаємна поступка, яку заради спільних інтересів треба шанувати.

Володимир Ханас: Шановні панове! Ми можемо говорити ще дуже довго, шукати уточнення і роз'яснення. Але є один незрозумілий момент. В нас є голови комісій, які працюють над узгодженнями. Але чомусь польські історики апелюють не до проф. Айненкеля, а до пана Кучерепи. Апеляції йдуть не в ту сторону. Оскільки наші сторони представляють Айненкель і Кучерепа, то свої думки потрібно вносити відповідним представникам.

В продовження тези пана проф. Пачковського, я би просив в нашому комюніке зазначити, що частина польського суспільства виступала за порозуміння з українцями, а частина українського суспільства виступала за порозуміння з поляками. Чи ми зуміли переконати наших сусідів і самих себе в тому, що ці люди, про яких ми говоримо заслуговують на увагу, а їхня діяльність – на пропагування? Дякую за увагу.

Владислав Філяр ознайомлює з черговою редакцією узгоджень і розбіжностей на тему «Розвиток українського самостійницького руху на Західній Україні в 1939-1945 рр. Виникнення УПА» (остаточний варіант наприкінці тому)

Михайло Швагуляк: Хочу звернути увагу на не дуже важливий момент. В одному з перших пунктів фігурує формулювання про те, що на початку радянсько-німецької війни українська адміністрація була підпорядкована німецькій. Думаю, що цей пункт чи таке твердження не є правильним, не є справедливим. Український допомоговий апарат чи службовці, які працювали в німецькій службі, сформувалися в складі німецького апарату пізніше. Українська адміністрація, яка

була створена після проголошення незалежної України 30 червня 1941 року, була фактично зразу ж ліквідована. При німецькій адміністрації апарат був вже іншого характеру. І я думаю, що цей пункт, це формулювання є неправильним, не відповідає дійсності та історичним фактам.

Ще одне зауваження. Як відомо, в районах Волині з кінця 1942 і початку 1943 року діяли різні організації. Не тільки ОУН Бандери, ОУН Мельника, а й були петлюрівські організації, які там діяли і вони заслуговують на те, щоб про них згадати. Бували моменти, коли вони навіть координували свої дії. Коли мова йшла тут про характер українського визвольного руху, українського національного руху в роки війни, то ми повинні згадати такий важливий пункт у його розвитку, як III Надзвичайний збір ОУН. Він став початком відходу від елементів тоталітаризму в ОУН-івській ідеології і практиці. Зокрема ОУН-івський рух відмовляється від ідеї монопартії. Ми повинні тут це відбити.

Щодо чисельності УПА. Оскільки фігурують різні цифри, то ми повинні мати точні і перевірені дані. Відносно цього досі ведуться дискусії, називаються різні цифри – від 40 тис. до 100 тис. Існує ще одна загальна цифра – через УПА пройшло близько 400 тис. осіб. Та, якщо ми вже хочемо послуговуватися цифрами, то давайте, все-таки уточнимо, на які дані ми будемо посилалися, щоб мати точне уявлення. Бо цифри також характеризують цей рух. Рух, який користувався підтримкою широких верств населення. Так, що ці дані потребують уточнення.

Теодозій Старак: Я маю зауваження дуже конкретні, частково навіть стилістичного характеру. Другий абзац звучить так: «Польська сторона вважає, що обидві фракції...». Пропоную: «Польські учасники семінару вважають, що обидві фракції займали рішуче антипольську позицію. Українські учасники семінару вважають, що це формулювання одностороннє і не обґрунтоване, оскільки, по-перше, про це немає згадки в програмних документах ОУН, а, по-друге, після вересневої 1939 року поразки, Польща перестала бути однією з найбільших перешкод в реалізації основної мети ОУН – створення незалежної української держави». Дякую.

Анджей Пачковський: Представлений новий варіант документу у порівнянні з попереднім, який торкався передвоєнного періоду, здається мені занадто вже детальний. У мене кілька загальних зауважень. Може, варто звернути увагу на факт, який свідчить про глибину існуючих поділів між польською та українською громадськістю на тій

території. Незважаючи на те, що в період 1939-1941 рр. і пізніше (що було більш виразно), в період з 1942 по 1944 рр., і, нарешті, в період з 1944 р. по 1946 мали вони спільного ворога чи спільних ворогів, жодного разу вону не піднялися на спільну боротьбу із ним. Ні з німцями, ні з совітами.

Наступне. Турбує мене вживання понять, які в той час не існували, наприклад, «геноцид», «етнічні чистки». Треба було б їх замінити більш відповідними для тогочасної дійсності, яку описували політична чи військова еліти, а також сприймалися громадськістю. Поняття геноциду таке невизначене і має різне тлумачення, що в історичних текстах, які не розглядають ситуацій «голокаусту» (цей термін узгоджений серед науковців і широкої громадськості), варто його зовсім не вживати. У запропонованому тексті надто радикально говориться про поляків, які співпрацювали з радянськими партизанами і розцінювалися українцями як колаборанти напередодні нової окупації. Варто, напевне, згадати про те, що український народ, навіть у Західній Україні не завжди і повністю був одностайним у своїх думках. Якщо говоримо, що самостійницький рух мав широку підтримку, це не означає, що серед українців не було інших переконань, і що в радянському партизанському русі не було українців. Звичайно, були. Коли вже стараємося виважити ці справи, не можемо забувати про це. Як і про те, що Микита Сергійович Хрущов був зрусифікованим українцем. Так само як Дзержинський був поляком. Здається мені, що про якість нашої професії, «історика» свідчить, насамперед, те, чи зуміємо сказати правду, навіть гірку для нас правду про себе. До тих пір, поки хтось один – чи середовище, чи школа – не зроблять цього, не можна буде сказати впевнено й твердо, що їх метою є досягнення правди. Завжди можна буде підозрювати, що за усім цим криються якісь інші інтереси, які не ставлять за мету пізнання дійсності, а лише її опис більш-менш ідеологічною мовою. Насправді доброю буде ситуація тоді, коли на якійсь черговій зустрічі польських та українських істориків виявиться, що у частини українців і частини поляків такі самі погляди, а у частини українців і частини поляків вони різні, коли суперечка буде всередині нашого кола, а не між нами.

Анджей Скішпек: Я працівник Головної комісії дослідження злочинів, вчинених польському народові. Польський народ тут означає польських громадян різних націй, які жили в кордонах сьогоденної або передвоєнної Польщі. Займаємося також злочинами, здійсненими на Волині, Східній Галичині і на Прикарпатті. У наших картотеках числяться 1600-1700 місцевостей, в яких ці злочини були вчинені. На

Волині відмічено 932 такі місцевості. Жертвами тих злочинів було біля 70 тис. людей частково це було опрацьовано в книжці Семашка і Туровського. У багатьох випадках свідки подій звинувачують українських націоналістів, відділи УПА. В дискусії ми чули, що злочини чинили різні угруповання, під різними прапорами і знаменами, що й повинно бути відображене в остаточному документі. Добре було б, щоби ці факти можна було в майбутньому висвітлити у формі ділової співпраці обох сторін.

Чеслав Іжеляк: Мабуть, добре, що комюніке, представлене проф. Філяром і проф. Сергійчуком, широкі і детальне, бо проблематика дуже широка й надзвичайно важка. Не знайшов я в ньому сформульованого додатку про вересень 1939 р. В комюніке визнається, що ніби то все розпочалося з початком німецько-радянської війни. Пан посол Старак підтвердив, що разом з поразкою Польщі впала найбільша перешкода на шляху завоювання незалежної України. Це твердження носить виразний пропагандистський характер, хіба що визнаємо, що в результаті возз'єднання Західної України зі Східною виникла суверенна держава.

Володимир Трофимович: Професор Швагуляк застерігав щодо обережного ставлення до цифрових даних, зокрема, про чисельність УПА. Я хочу піти далі і пропоную їх зовсім зняти. Упівці говорять, що їх було 100 тис., німці називають 40-60 тис., інші – називають 80 тис. Отже, ви бачите, що є істотні розбіжності. Ми несемо відповідальність, коли називаємо якусь цифру – вона повинна бути обґрунтованою. Тим більше, що тут постійно говориться про бандерівську УПА. Останні дослідження показують, що принаймні з 1943 року, коли мельниківську ОУН очолив Кандиба-Ольжич, вона розпочала збройний спротив гітлерівцям. Є ще інші військові формування, яких тут не враховано. Тим ми об'єктивно будемо продовжувати настроювати бандерівців проти мельниківців. Ми не повинні підливати олії у вогонь, применшуючи одних і цифрами тиснути на інших.

Друге. Я погоджуюся з реплікою професора Швагуляка щодо українських організацій, які підпорядковувались гітлерівцям. Цією фразою в тексті ми звинувачуємо українців у колабораціонізмі. Тоді закономірно виникає питання, як трактувати польську гранатову поліцію, польське кріппо, польське підпілля, які співпрацювали з німцями і більшовицькою партизанкою? Пропоную цю тезу зняти з тексту, бо вона є односторонньою.

Далі. В тексті говориться, що УПА у 1943 році поставила питання про ліквідацію поляків. Якщо ж підходити об'єктивно, то УПА поставила спочатку гасло деполонізації західноукраїнських земель. Чомусь ми відразу ж говоримо про фізичне винищення. Навіть деякі польські історики у своїх працях також наголошують, що спочатку стояло питання не про фізичне винищення, а про деполонізацію. Я б рекомендував у документі вставити термін деполонізація. А коли вона (деполонізація) не спрацювала, тоді вже дійшло до різні.

В кінці тексту говориться, що ОУН-УПА проводила збройну боротьбу до середини 50-х років. Тут я рекомендував би уточнити – проти кого. Одночасно в документі слід зазначити, що принаймні у 1944 році понад 80% особового складу «істребітельних батальйонів» були поляки, які винищували українські національні сили, винищували упівців. Тому тут треба бути точними і внести якусь ясність.

І останнє зауваження пану, який тут згадував незабутнього Микиту Сергійовича Хрущова. Хрущов не був українцем. Він походив з Курська. Інша справа, його дружина – Ніна Петрівна Паламарчук – була україркою і до вересня 1939 року проживала на території Польщі. За пактом Ріббентропа-Молотова ці землі відійшли до Німеччини, а тому Хрущов забрав її з родиною і перевіз у Москву. Дякую за увагу.

Володимир Реуринцев і Генрик Піскуновіч ознайомлюють з узгодженнями і розбіжностями на тему «Польське підпілля на Західній Україні (на теренах, що входили до складу ІІ РП)» (остаточний варіант див. наприкінці тому)

Анджей Айненксель: Додам зауваження, це стосується також тексту проф. Філяра, що знищення польської державності створило на тій території нові проблеми. Це вихідний момент, бо, незважаючи на все, існуюча до того часу польська держава боронила українців від радянської небезпеки. Далі вказую на те, що радянська влада започаткувала нищення існуючих структур, не лише державних, але й людей-поляків і українців, які масово вивозилися. Крім цього, треба зауважити, що вирішення Сталіним етнічних проблем методом виселення ще раніше започаткували німці. На початку німецької окупації починається голокауст. Тут проблема жидів зовсім зникла, а повинна була знайти місце, бо то був найбільший масовий злочин проти людства, який наче був зразком для наслідування: оскільки німці вимордували жидів, то можна здійснити, наприклад, деполонізацію. Про це говорив проф. Трофимович і це повинно знайти відображення в тексті: ОУН визнала, що можна приступити до процесу деполонізації тих земель. Спочатку то був натиск на польське населення, щоб «добровільно»

залишала ті території, а потім застосування примусу, аж до повного знищення.

Гурій Бухало: Пане головуючий, я постараюся виконати ваше прохання – буквально одну-дві хвилини.

Для того, щоб повторити те, що я вчора говорив у виступі про участь польських патріотів, і не тільки, в патріотичних польських формуваннях і АК, і інших. Я думаю, що одним із пунктів треба відмітити той факт, що боролись польські патріоти, не лише (я це підкреслюю) у формуваннях АК, але й не забувайте, що тисячі поляків воювали у формуваннях Армії людової, Батальйонах хлопських і потім з різних причин брали участь і у інших формуваннях – прорадянських і радянських партизанських.

Анджей Айненксль: Маю мериторичне спростування. На теренах, про які йде мова, не було ані Армії людової, ані Батальйонів хлопських.

Гурій Бухало: На якій території? Ви пропонуєте не приймати АЛ, але все-таки я пропоную включити те, що на територіях, про які ми говоримо, це територія Волині і західних областей України – все-таки діяли радянські формування.

Володимир Репринцев: Перший пункт. Яке польське підпілля? Польське політичне військове підпілля підпорядковувалося польському еміграційному уряду. Це підпілля, про яке ви, пане професоре, говорите, йому не підпорядковувалося, і його не включаємо до наших дискусій.

Гурій Бухало: А в нас тема яка? Польське підпілля в роки Другої світової війни? То ж треба включати все польське підпілля. Я тому якраз і наголошую, що тут ми однобоко підходимо.

Анджей Айненксль: Пропоную, щоб ми зберегли якийсь порядок. На тих теренах не було ані Армії людової, ані Батальйонів хлопських, отже, нема про що говорити. Натомість пан говорить про поляків у радянському русі опору. Український партизанський штаб був структурою Червоної Армії. Про це не говоримо, бо, якби воно було предметом дискусії, треба було б згадати про І Дивізію, а також про українців у Червоній Армії. Можна відзначити, що в радянському партизанському русі теж були українці і поляки, але це не український самостійницький партизанський рух, а радянський. Так само як

поляки – Сатановський, Собесяк і інші, знаходяться не в польських партизанах, а в радянських, підпорядкованих політичним і війсьним директивам Червоної Армії.

Гурій Бухало: Пане професоре, я вважаю, що ми говоримо про те, що поляки брали участь і в польському партизанському штабі і в прорадянських формуваннях. Чому не хочемо відмітити участь поляків в загоні «Переможці», їх допомогу Кузнецову і іншим? Я думаю, що це потрібно відмітити.

Анджей Айненкель: Но, извините, я на русском скажу, если могу. Извиняюсь за это. Но, знаете, мы не говорим сейчас о поляках, которые принимали участие в советских отрядах, или не говорим тоже об украинцах, которые находились в советских отрядах. Потому, что это совсем другое дело. Мы говорим только об этих учреждениях и об этом движении, которые имели два цели: 1. цель – независимая Польша, вторая цель – независимая Украина. А если бы мы говорили о советских партизанах, то их целью было привлечение сюда советской власти. Извиняюсь, что я на русском говорю, возможно, что вы меня лучше поймёте.

Гурій Бухало: Я висловив свою думку і все-таки при ній залишаюсь. Вважаю, що все-таки треба не применшувати участі поляків у тій боротьбі, яку вони вели як проти більшовиків, так і проти фашистів.

Володимир Сергійчук: Шановне товариство. Якщо йдеться про польське підпілля, то я тут підтримую доцента Бухала, що треба говорити про польське підпілля. Про тих поляків, які діяли проти однієї чи проти іншої сили. Тобто діяли нелегально. Бо коли ми говоримо про українців, які служили в Червоній Армії, чи армію поляків, яка формувалася на території Радянського Союзу – Військо Польське, то потрібно говорити про них як легальну силу. А поляки на Волині у складі радянських партизанських загонів, були підпільною силою, бо там була окупаційна, німецька влада. І вони підпільно діяли, скажімо, проти німців і українських націоналістів. Підпільно, нелегально. Ці два моменти потрібно розрізняти. Якби тема доповіді, яку представили пан Піскунович і пан Ілюшин звучала так: «Польський самостійницький підпільний рух в Західній Україні», я б з вами погодився. Ми говорили б тоді лише про польські патріотичні сили. Але ж тема звучить як? Не так, як у нас, український самостійницький рух. Було польське патріотичне підпілля, а було й комуністичне. Через

це, якщо виходити з теми доповіді, пан Бухало має рацію, що ці моменти треба включити. Дякую.

Анджей Пачковський: Можливо, теми доповідей дістали не цілком симетричне формулювання, а наміром організаторів було збереження симетрії. Якщо говориться про український самостійницький рух, чи про польський партизанський рух, чи про підпілля взагалі, то, властиво, повинна була бути також доповідь про участь українців в усіх формах партизанського руху, конспірації і боротьби під час Другої світової війни. Польська сторона, пропонувала таку доповідь, під польською конспірацією розуміла просто самостійницьку конспірацію, через те, що в Польщі загалом історики не рахують загонів, що діяли у радянському партизанському русі за такі, що реалізували національні цілі Польщі. Оскільки говоримо тут про відношення поляків до українців і українців до поляків, а не до совітів, німців тощо, участь польських і українських комуністів в радянських підрозділах треба оминати, бо це питання потребує окремого розгляду.

Вразило мене, що в останньому повідомленні зникли терміни «масові вбивства», «різня». У комюніке в тому місці, де йдеться про самостійницький український рух говориться про напади на польські села. Натомість, коли мова йде про створення польської конспіративної організації, то залишається незрозумілим, для чого вона формувалася і чому в середині 1943 р. вона так зростає. Треба доповнити пропущене. Зрештою, пропоную таку, можливо, спірну конструкцію. Українці були позбавлені тоді власної держави, звідти, не мали можливості провадити цивілізовану, чи краще організовану діяльність. Виселення німцями з теренів, які входили до Рейху у 1939 р. біля двох мільйонів поляків не вимагало тактики, яка зводилася б до нападів і підпалу сіл. Шкода було палити села, адже туди входили німецькі колоністи. Подібною була ситуація з депортаціями польських громадян, а крім поляків, також жидів і українців, здійснюваними Радянським Союзом в 1940-1941 рр. Там теж не спалювали сіл. Здійснювали ці заходи могутні держави, які мали у своєму розпорядженні велику адміністрацію, залізницю, автотранспорт і. т.д., тоді як українці були позбавлені державних інструментів і – хочеш не хочеш – вдавалися до інших методів, щоби отримати потрібні результати, здійснити переселення польських мешканців з територій, які вважали власними, на території, які вважали польськими. З точки зору намірів – це абсолютно одне і теж, але стосували такі драстичні засоби, бо інших не мали. Не йдеться про виправдання злочину. Думаю, що краще це зрозуміємо тепер, маючи балканський досвід. Серби в Боснії

не мали засобів, щоб перенести на інші місця 200 тисяч боснійців, отож, підпалили хати, щоби їх вигнати звідти. В двадцятому столітті переселення є, на жаль, одним з найбільш популярних способів розв'язування суспільних конфліктів.

Михайло Швагуляк: Прошу панства, щоб не забути думку мого попередника, я погоджуюся з тим, що тут позиція повинна бути показана рельєфно – і справді в новому варіанті тексту, який сформулювали пани Сергійчук і Філяр якраз відбитий цей момент. Які мотиви стояли в основі руху українців, що зрештою переросло в оці вже явища такої сильної боротьби і навіть братовбивчих дій. В порівнянні, звичайно, з сербами і найновішими подіями в Сербії чи в Боснії, і подіями часів Другої світової війни, не зовсім буде властиве, не зовсім буде точне.

Все-таки серби збиралися воювати і воювали за Велику Сербію. Українці воювали за відродження своєї держави на власній території. Перший варіант – сербський варіант не завжди виправданий і є спірним. Але ці порівняння дуже грубі.

Я хочу зачепити той момент, який підняв тут пан професор Анджей Айненкель, пункт про ліквідацію Польської Держави у 1939 році і вплив на загальну ситуацію в регіоні. Я думаю, що немає потреби вставляти це, яку роль воно зіграло в подальшій долі українського населення. Позиція українського населення щодо падіння польської держави в той час була однозначною. Українці прийшли до думки, що 600-літнє панування поляків над українцями на цьому закінчилося. І пани Грабські і т.д., я майже цитую – не будуть вже даліше диктувати українцям умови їхнього життя і визначати їхній статус.

Я думаю, що ми, коли почнемо вводити цей пункт, то знов почнемо сперечатися про сенс цього поняття, сенс тих подій і їх відображення в історіографії. Я думаю, що ми повинні це оминути.

Далі. Представники української і польської сторін погоджуються, що в нашому документі повинен фігурувати як узагальнюючий пункт, пункт про те, що дослідження цих проблем у процесі, і ці проблеми потребують глибокого дослідження, широкого фронту досліджень. Багато тут питань не знайшли свого глибоко наукового осмислення. В тому числі і ті трагічні події, які сталися на Волині. Не лише їх характер, а й масштаби цих подій. Українська і польська сторони не диспонують в даний час такими дослідженнями, які б давали вичерпну відповідь на ці надзвичайно складні питання. І тому є пропозиція все-таки зберегти такий пункт і акцентувати на ньому. Інакше наша робота втрачає сенс.

І нарешті тут порушувалось питання про різні форми, різні напрями підпільного руху. Якщо ми вирішимо обмежитись тільки національними рухами і їх впливами на ситуацію чи взаємини обох народів, то ми все-таки повинні якось, може на маргінесі, вказати на ті сили, які були в інших таборах, зокрема прокомуністичних, і які вели боротьбу на західних землях України. Тут комуністичний рух мав кілька таких загонів, кілька таких груп, напрямків, і їх не важко порахувати. Потрібно чітко визначити, про кого і про що йдеться. Безумовно, певні сили були пов'язані з комуністичним підпіллям і Москвою. Коли мова йде про такі підрозділи, як наприклад, «Народна гвардія імені Івана Франка», то там були і українці, і поляки. Були навіть росіяни. Як це оцінювати? Треба ще подумати над цим і якось цей момент відобразити в нашому документі.

Володимир Сергійчук: В мене є така пропозиція. Якщо учасники з польського боку не хочуть включати в спільний документ діяльність польського підпілля в Західній Україні, яке діяло під владою комуністичного уряду, то, щоб зняти проблему, я запропонував би тоді інший варіант. Нехай польська сторона погодиться змінити назву і записати її так: «Польський самостійницький рух в Західній Україні в такий-то період». Тоді проблема буде знята.

Анджей Айненкель: Проф. Сергійчук запропонував, щоб ми змінили заголовок нашої доповіді на «Польський рух за незалежність». Отож, для нас український рух за незалежність, то самостійницький рух, а не рух опору взагалі. Натомість «польське підпілля» – то однозначно підпілля для боротьби за незалежність, а не структури, дириговані Українським партизанським штабом чи безпосередньо Москвою. В той час написали б «антигітлерівське підпілля». Перше речення документу виразно говорить про польське підпілля, підпорядковане легальному урядові у Лондоні, отже тут не повинно бути непорозумінь.

Владислав Філяр: В остаточній редакції ми з проф. Сергійчуком прийняли внесені попередньо поправки. Додамо ще тільки зауваження про 1939 рік. Натомість, що торкається думок про польські втрати на Волині – звичайно, громадськість чекає на це. Я теж дуже хочу, щоби ці справи були вияснені. Але на сьогоднішньому етапі досліджень нам не вдасться здійснити це. Можемо лише сказати, що там загинуло 30, 50, 70 чи 500 тисяч і що це дасть? В нашому документі ми і так використали дуже різкі слова – «екстермінація польського населення», «геноцид»,

«етнічна чистка». Проблему цю розцінюємо як дуже важливу, але хочемо зайнятися нею на наступній зустрічі, на основі старанних досліджень. Маємо вже заплановану тему: «Втрати польського та українського населення в Західній Україні і в південно-східних повітах Польщі в 1939-1947 рр.». Найчастіше у цьому контексті говориться про зlodіяння УПА, а тут треба розмежувати факти. Наприклад, багато польських сіл, які надавали допомогу, переважно продуктами харчування, радянським партизанам, спацифікували німці. Вистачало одного доносу, щоб село було спаленим. Звичайно, більшість втрат польське населення понесло від підрозділів УПА; безсумнівно, то були зорганізовані екстермінаційні дії. Однак думаю, що історики з обидвох сторін ще не готові рішати цю проблему.

Ярослав Ісасвич: Шановні пані й панове. Все що мало початок, мусить мати кінець. Наша друга конференція, присвячена важким проблемам. Вона у часі збіглася з візитом президента Польщі в Україну, підписанням президентами спільної заяви, в якій надана велика увага виясненню історичних подій. В ній зазначається, що трагедії, які були в минулому не повинні лягати тінню на майбутнє. А в тому велике завдання істориків. Хотілось, щоб все те, про що тут говорилося, стало відомим журналістам, щоб воно дійшло до вчителів і найширших верств суспільства.

Ми говорили про дуже складні події. Ми говорили про трагічні сторінки в історії українського й польського народів. Ми виробили документ, з якого ясно, що в багатьох питаннях наші погляди є подібними. Дуже важливо, що протягом цієї розмови в багатьох питаннях ми наблизили свої погляди, а ще важливіше, що ми зрозуміли один одного.

Воєнна доба була дійсно найтрагічнішою сторінкою в історії українського і польського народів. Багатьом українцям здавалося, що їхня доля безнадійна, що наш народ приречений на загибель. Але тодішні події показали, що вони не злякалися найбільш нелюдських сил.

І польське, і українське збройні підпілля боролися за незалежність своїх держав в тих кордонах, в яких вони вважали слухними.

Тут, перед хвилиною, я мав розмову з кореспондентом польського радіо і він задав питання: стосунки між Польщею і Німеччиною укладаються ідеально, чи ви сподіваєтеся, що стосунки між Україною і Польщею будуть такі ж ідеальні?

Боли́ть нас дуже, що якась частина поляків вважає, що українці зробили польському народові більше кривди, ніж гітлерівська Німеч-

чина. Ми прийшли до згоди в тому, що гітлерівська Німеччина ставила собі злочинну мету. Поляки боронили незалежність своєї вітчизни. Українці – теж. І саме в цьому трагізм польсько-українського конфлікту.

Я думаю, що наші розмови дуже посприяли виясненню причин цього і послужили справі взаємного порозуміння. Історики молодшого покоління знають історію тільки з розповідей своїх батьків і з історичних документів. І нам дуже приємно, що наші розмови тут не тільки з польськими істориками, але й з ветеранами польського визвольного руху носили взаємно доброзичливий характер.

Це найважливіший факт, це найважливіший підсумок нашої конференції, і тільки завдяки цьому ця конференція стає, як і наступні, я надіюся, стануть внеском в справу взаємного порозуміння, взаємної підтримки; це важливо і для наших народів, і зрештою для спокою і стабільності в Європі. Закінчуючи, я хочу сердечно подякувати організаторові цієї конференції пану Анджео Жупанському і всім його колегам, які нами опікувалися. Я хочу подякувати Об'єднанню українців у Польщі і пану Юрію Рейтові і його колегам за покладену працю для цієї конференції.

Справді, мені здається, що докладена вами праця не пропаде марно, а стане підвалиною для подальших зустрічей, для подальших акцій, які потрібні нам, нашим сусідам, нашим дітям, онукам, щоб, як говорив Шевченко, вони не повторяли помилок своїх батьків, дідів і прадідів. Дякую.

Анджей Айненксль: Наша триденна працьовита конференція проходила на високому науковому рівні, а одночасно не була нудною і рутинною. Торкалася вона нашої долі і взаємоіснування, скажу більше – якнайкращих – дай, Боже, – стосунків між двома народами, які належать до найбільших у Європі. Бо і українці, і поляки займають у Європі значне місце, з погляду території і населення – ключову позицію. Від їх співробітництва залежить у значній мірі доля не лише нашої частини Європи. Так вже склалося, що в 1918-1919 році Польщі вдалося пробитися до незалежності, здобути власну державу. Українці були єдиним великим народом Європи, якому не вдалося це зробити. Причини впливають з міжнародного положення, з цілого ряду складних обставин. Україна була в набагато важчій ситуації, ніж Польща. І це відбулося на пізнішій її долі. Розчарування українців через відсутність незалежності було головним елементом, що окреслював позицію українців як народу у міжвоєнний і пізніший період. У II Речіпосполитій вдалося, хоча й з великим опором, особливо з боку

польських правих сил, якось ці стосунки укласти. З перспективи бачимо, що навіть в межах існуючих можливостей польська сторона могла би зробити більше. Приходить війна, в якій обидва народи поносять величезні втрати, при цьому пам'ятаймо ще про втрати українського народу за радянської влади. Знову для українців ситуація менш корисна, бо єдиним, теоретично, союзником могла бути Німеччина з умовою, що то була б така Німеччина, як за Першої світової війни. Але українці про це не могли знати. Зав'язався неймовірний – вузол, в результаті якого настав велетенський організаційний, кількісний розвій незалежних військових українських сил, які борються за власну державу без жодної виразної зовнішньої підтримки. З другого боку, вибухають конфлікти, бо для нас то був захист держави, яка існує, має юридичне міжнародне визнання. Обидві сторони мали обмежене поле дій, одночасно діяли тут німці, совіти; страхотлива війна зробила безвартісним людське життя. Кінець війни дає нам власну державу, але позбавлену суверенності. Трагедія для величезної кількості поляків – держава, у якої відтято території, що століттями становили частину польської держави. Україна не здобула власної держави, за яку боровся самостійницький рух, що теж додатково ускладнювало наші взаємини.

Наша конференція відбувається у сприятливій ситуації, коли і Україна, і Польща мають власні суверенні держави, в інтересах яких є максимальна співпраця. Незалежно від того, які існують взаємні претензії, обидві держави повинні дивитися в майбутнє. Але на нас, істориках, лежить обов'язок розповісти про всі ці складні справи. І думаю, що ми сумлінно пробували зробити це. В атмосфері взаємної доброзичливості, спільного прагнення правди, яка є необхідною умовою, хоч би навіть була клопітка чи жорстока.

Узгодження і розбіжності

II Міжнародного наукового семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках»

I. Політика II Речіпосполитої щодо українців у міжвоєнному періоді

Доповідачі: доц. Микола Кучереп та проф. Анджей Айненкель

На українсько-польські стосунки міжвоєнного періоду впливали наступні чинники:

– Україна і Польща наприкінці Першої світової війни творили власну державність. Оскільки обидві держави прагнули опанувати частиною однієї і тієї ж території, зародився конфлікт, в тому числі і збройний.

– В Східній Галичині цей конфлікт закінчився перемогою Польщі.

– З Українською Народною Республікою після періоду боротьби був укладений договір Петлюра-Пілсудський. В його наслідку наступила бойова співдія українських і польських сил. Польща не змогла надати Українській Народній Республіці достатньо ефективної допомоги, а Українська Народна Республіка була надзвичайно слабкою, щоб взяти на себе більший тягар боротьби з більшовиками.

– Внаслідок встановлених Ризьким мирним договором кордонів у складі Речіпосполитої опинилося декілька мільйонів українців, які на Волині і на більшості території Східної Галичини мали абсолютну перевагу. Два роки пізніше Польща добилась міжнародного визнання східних кордонів. Перед цим визнанням польський сейм прийняв закон, що передбачав самоврядування у трьох воєводствах: Львівському, Станіславівському і Тернопільському. З вини польських політиків цей закон протягом усього міжвоєнного періоду не був впроваджений у життя. Також не був створений український університет у Львові.

Українці, всупереч своїй волі, стали громадянами Польщі.

В Польщі, як демократичній державі, конституційно були гарантовані права і свободи національних меншин, а також їхня участь в політичному житті. Українці мали своїх представників у польському парламенті. Діяли українські культурні, освітні, господарські і громадські організації, школи. Особливо важливу роль в житті українців відігравала кооперація. Виходила україномовна преса та інші видання. Українцям, як громадянам Речіпосполитої, гарантувались недоторканість майна, захист життя, свобода віросповідувань.

На практиці ці права і свободи порушувались в результаті дій польського державного апарату. Це проявилось у:

- обмеженні українцям доступу до праці на державній службі;
- зміні україномовних шкіл на школи двомовні (утраквістичні), в яких домінувала польська мова. У школах на цьому терені польські діти вивчали українську мову;
- підтримці штучних обмежень так званим «сокальським кордоном», що поділяв землі, заселені українцями;
- більшість українців вважали дискримінаційним накиданням їм терміну «русин», як і підкреслювання етнічної окремішності бойків, лемків, гуцулів;
- мало місце обмеження послуговування українською мовою в державних установах;
- підтримуючи окремі польсько-українські інституції на Волині, воевода Генрик Юзевський обмежував діяльність загальноукраїнських інституцій;
- для української суспільності болісною справою було нищення близьно 180 православних храмів на Холмщині. Польські історики, присутні на семінарі, підкреслюють, що частина з них не діяла;
- також мали місце досить чисельні випадки примушування православних і греко-католиків, українців, до переходу на римо-католицизм. Присутні на семінарі польські історики підкреслюють, що проти подібних акцій протестувала частина польської католицької ієрархії і суспільства.

Болісною проблемою в українсько-польських стосунках є так звані пацифікації. Польська сторона вважає, що українсько-польські стосунки дестабілізувались терористичними актами і антидержавною діяльністю Організації Українських Націоналістів і Комуністичною партією Західної України. Активність цих організацій інколи викликала антиправні репресії. При цьому було наголошено, що проти подібних дій, а також ненадання українцям автономії протестувала частина польського суспільства.

Українські історики, присутні на семінарі, вказують на проблему військового осадництва як на дратливий чинник відносин на селі. Присутні на семінарі польські історики нагадують, що на всій території Речіпосполитої цих господарств було не більше 8 тисяч.

У міжвоєнний період з обох сторін мали місце спроби порозуміння. На жаль, вони більш-менш значних результатів не дали. Можливості дій були обмежені, здебільшого, через зовнішньополітичне загострення. Дії адміністрації в цих умовах викликали почуття кривди з української сторони.

Борючись за державну незалежність, український самостійницький рух неодноразово діяв методами антиправними, чому противилась частина українського суспільства.

Українсько-польський конфлікт був одним із явищ тогочасної Європи, де мали місце інші, значно кривавіші і брутальніші конфлікти.

В оригіналі підписи 15 українських та польських істориків

II. Розвиток українського незалежницького руху в Західній Україні в 1939-1945 роках. Виникнення УПА

Доповідачі: проф. Володимир Сергійчук та проф. Владислав Філяр

Після вересневої поразки у 1939 році й зайняття Радянським Союзом Волині та Східної Галичини українці, як і поляки, зустрілися там з брутальним переслідуванням. Знищення польської держави створило на тій території нові проблеми. Поляки вважали її належною до польської держави, а українські націоналісти оголосили про своє право утворення на тих теренах незалежної Української Держави. Радянська влада започаткувала знищення там існуючих структур. Заборонила діяльність українських партій і організацій, котрі легально діяли у міжвоєнний період. Частина діячів ОУН залишила Волинь і Східну Галичину і переховувалася на теренах, окупованих Третім Рейхом. Там керівництво ОУН зв'язалося з німцями, вважаючи, що під їхнім протекторатом можна буде утворити незалежну Українську Державу. Підготовлювались кадри для диверсійних і розвідувальних дій, одночасно створювалася власна конспіративна організація, що готувалася перейняти адміністрацію в Україні після вторгнення туди німців.

У боротьбі за незалежність України найбільшу активність проявила ОУН, утворена 1929 року. В її лавах існувало дві фракції: ОУН-М під керівництвом Андрія Мельника – представляла діяльність так званої «старої генерації» і ОУН-Б, керована Степаном Бандерою, що гуртувала членів так званої «молодої генерації». Польська сторона вважає, що обидві фракції були рішуче настроєні антипольськи. Водночас українська сторона вважає, що таке визначення не відповідає правді, оскільки в програмових документах немає про це згадки. Визначаючи свою мету боротьби за відродження української держави на всіх українських етнічних теренах, українські націоналісти не допускали можливості включення тих теренів до майбутньої польської держави.

Поворотним пунктом у політиці ОУН було проголошення 30 червня 1941 року у Львові Акту відродження Української Держави, що було з ентузіазмом сприйнято українським громадянством. Ця акція супе-

речила інтересам Третього Рейху. Німці, перебуваючи у війні з Радянським Союзом, не згодилися на утворення незалежної Української Держави і заборонили український уряд. Керівники націоналістичного руху були гітлерівцями заарештовані, а багато тисяч рядових націоналістів були знищені. У зв'язку з тим ОУН перейшла до підпільної діяльності і, не маючи підтримки ззовні, розпочала підготовку власних збройних сил до боротьби з окупантами за вільну Україну.

На початку німецько-радянської війни українські націоналісти рішуче підтримали німців, вважаючи таке становище в українських інтересах. Невирішеність незалежницьких прагнень українців, грабіжницька господарська політика і терор німецької влади привели до того, що настрої українського населення зазнали поступових змін.

У своїй національній політиці німці, як і більшовицька влада розпалювали антагонізми між поляками й українцями, стараючись розігрувати конфлікти між ними і в такий спосіб нейтралізувати визвольну боротьбу обох народів.

Першою українською військовою формацією була, утворена на Волині, «Поліська Січ» під керівництвом Тараса Бульби-Боровця.

У квітні 1942 року на II Конференції ОУН-Бандери ухвалено рішення про посилення революційної діяльності і підготовку до утворення повстанської армії. Поряд з діючими на терені Волині відділів Тараса Бульби організовано відділи, що підлягали ОУН-Бандери. На III Конференції ОУН (17-21 лютого 1943 року) ухвалено перейти до відкритого спротиву німецькій владі і поборювання радянських партизанів.

Весною 1943 року почався бурхливий розвиток партизанських відділів українських націоналістів. Особливо кількісне збільшення відбулося в березні 1943 року, коли кілька тисяч українських поліцейських перейшли до лісу з повним озброєнням. У серпні 1943 року найчисельнішими були військові відділи ОУН-Бандери. В квітні 1943 року нараховували вони 8-10 тисяч осіб, а уже в червні того ж року кількість ця подвоїлася й продовжувала зростати. Відділи Тараса Бульби були другим щодо кількості утрупованням українських партизанів – нараховували близько 4-10 тисяч осіб у різний час. У військових відділах ОУН-Мельника весною 1943 року було близько 2-3 тисячі осіб.

Від середини 1943 року перевага військових відділів ОУН-Бандери ставала щораз виразнішою. Наступив процес об'єднання українських націоналістичних відділів. Поступово ліквідовано інші відділи (часто із застосуванням сили) і включено їх до відділів Бандери.

Великий вплив на розвиток організації УПА мав III Надзвичайний Збір ОУН (21-25 серпня 1943 року), на якому за найважливіше зав-

дання прийнято рішення про посилення збройних форм боротьби проти окупантів. Вибір Романа Шухевича, начального коменданта УПА, на Голову Проводу ОУН означав, що вся політична влада зосередилася в одних руках. З того часу керівництво ОУН-Бандери відійшло від інтегрального націоналізму. Швидко наступила розбудова структур УПА. Утворено три групи армій із наступним територіальним поділом: «УПА-Північ» обіймала Волинь, Полісся, а також житомирський округ; «УПА-Схід» охоплювала Галичину, Буковину, Закарпаття і Холмщину; «УПА-Південь» включала Поділля. Наприкінці 1943 року УПА на Волині досягнула найвищого свого розвитку і нараховувала 35-40 тисяч озброєних осіб. В складі УПА поряд з українцями під гаслом «Свобода народам – свобода людині» були грузини, вірмени, азербайджанці, таджики та представники інших народностей.

Під кінець 1942 року на Волині появилися перші терористичні акти і вбивства польської людності від рук українських націоналістів. Сторона українська вважає, що були вони спровоковані німцями і більшовиками як відплатні акції за участь поляків у радянському партизанському русі, а також через намагання польського підпілля відродити польську державу на тих теренах. Спочатку мали місце вбивства окремих осіб і польських родин. Від січня 1943 року з'являються вони масово, а від травня цього ж року розпочинаються масові організовані акції відділів УПА на польські села й осередки самооборони, що охопили територію Волині. Українська сторона вважає, що частина польської людності була знищена радянськими і польськими комуністичними партизанами і самостійними бандами.

Одночасно українська людність на Волині зазнала значних втрат від польського підпілля.

Межі і способи провадженої акції, організовані напади відділів УПА на польські села і селища, виконувані одночасно на терені кількох повітів, свідчать про те, що це були заплановані керівництвом ОУН-УПА акції для ліквідації польської людності на тих теренах. Польські учасники семінару вважають, що головний конфлікт боротьби УПА в 1943 році на Волині спрямовувався своїм вістрям проти польського населення і мав характер етнічної чистки. Сторона українська заперечує це, оскільки в документах ОУН немає жодних директив з цього приводу. Уже в квітні 1943 року II Конференція ОУН одним з пунктів задекларувала розв'язання українсько-польських проблем мирним шляхом.

З метою поширення антирадянської боротьби українські націоналісти зініціювали у листопаді 1943 року конференцію поневолених народів Східної Європи і Азії, у якій взяло участь 39 делегатів 13 народів

і де утворено антибільшовицький блок. Сторона польська зауважує, що на вищезгадану конференцію не було запрошено поляків.

В липні 1944 року представники всіх регіонів України утворили за ініціативою ОУН-Бандери надпартійний політичний орган керівництва незалежницьким рухом – Українську Головну Визвольну Раду. Рада звернулась до українського народу з відозвою, в якій вказувала, що вона є «найвищим і єдиним керівним органом українського народу на час революційної боротьби – аж до утворення уряду української незалежної держави».

Після повернення радянської влади в Західну Україну проти ОУН-УПА, яка продовжувала боротьбу за незалежну Україну, було кинуте великі підрозділи НКВС, а також армійські і прикордонні сили. Кривава боротьба тривала до середини 50-х років.

Польські учасники семінару вважають, що український незалежницький рух під керівництвом ОУН-Бандери, ставши на шлях націоналізму, повів за собою значну частину населення Волині й Галичини. В діяльності цієї організації відчувався брак толерантності до інших націй і брутальність у боротьбі. Знайшло це вираження в застосуванні індивідуального терору в міжвоєнний період і масового терору аж до вбивств на Волині і в південно-східних воєводствах РП під час німецької окупації. Виразилось те в непоправних втратах війни. Сторона українська, натомість, вважає, що причини українсько-польського конфлікту криються в політиці II Речіпосполитої у міжвоєнний період стосовно української людності, і що в національній політиці ОУН не виявлено браку толерантності до інших народів.

Обидві сторони вважають, що вирішення спірних проблем історії українсько-польських стосунків у Другій світовій війні належить продовжувати історикам, спираючись на архівні документи, без ідеологічних і політичних впливів.

Дальше в оригіналі є пропозиція тем на розгляд Третього семінару та підписи 15 українських та польських істориків.

III. Польське підпілля в Західній Україні (на територіях, що входили до складу II Речіпосполитої) в 1939-1945 роках

Доповідачі: доц. Ігор Ілюшин та д-р Генрик Піскунович

1. Польське незалежницьке політично-військове підпілля, що діяло в 1939-1945 роках на Волині та південно-східній території II Речіпосполитої (українська версія – Західної України) підлягало польському урядові на еміграції.

2. Головною метою польського підпілля була боротьба за незалежність цієї території в межах II Речіпосполитої.

3. В 1939-1941 рр. польське незалежницьке підпілля вело боротьбу з радянським окупантом, а в 1941-1944 рр. з німецьким.

4. Найбільшою силою польської підпільної держави на згадуваній території був ЗВЗ-АК (Союз збройної боротьби – Армія Крайова), інтегральна частина Польського Війська, зорганізована в округи: волинський, львівський, тернопільський та станіславівський.

5. ЗВЗ-АК у своїй діяльності наставлявся на підготовку сил та засобів до загального повстання. В планах допускався варіант боротьби з українцями за приналежність цих земель зі Львовом.

6. В період німецької окупації противником польського незалежницького підпілля був також український національно-визвольний рух, що прагнув до утворення своєї державності. В результаті різних підходів до справи державної приналежності цієї ж території, між польським незалежницьким підпіллям і українським самостійницьким рухом дійшло до гострого збройного конфлікту, а також трагедії польської й української людності. В тогочасних умовах неможливим було випрацювати консенсус, який задовольняв би обидві сторони.

7. Провокаційну роль у загострюванні й поширюванні українсько-польського конфлікту відіграла німецька та російська сторони.

8. Одним із найважливіших завдань польського незалежницького підпілля з 1943 року була охорона й самооборона польської людності від винищення.

9. Кульмінаційним пунктом діяльності АК в 1944 році була операція «Буря», в рамках якої виступили збройні відділи 27, 5, 11 і 12 Піхотної дивізії Армії Крайової.

10. Після входу Червоної Армії в 1944 році розпочалося нищення структур польського незалежницького підпілля. Діючи в Західній Україні воно не колаборувало з радянською владою, а також не вело боротьби з українським національно-визвольним рухом.

11. Вважаємо необхідним проводити українськими й польськими істориками подальших поглиблених наукових досліджень діяльності польського незалежницького підпілля у 1939-1945 роках і в повоєнний період, опираючись на польські, українські, російські та німецькі архіви.

В оригіналі підписи 15 українських та польських істориків

Над узгодженням працювали:

З польської сторони:

- проф. Анджей Пачковський (Варшава)
- проф. Томаш Стшембош (Варшава)
- проф. Анджей Скшипек (Варшава)
- проф. Ришард Тожецький (Варшава)
- проф. Антоні Гіза (Щецін)
- проф. Чеслав Гжеляк (Варшава)
- доц. Гжегож Мазур (Краків)
- д-р Міхал Клімецький (Варшава)
- mgr Марек Ясяк (Варшава)
- д-р Януш Каня (Люблін)
- д-р Генрик Піскунович (Варшава)
- проф. Анджей Айненкель (Варшава)
- mgr Уршуля Олех (Варшава)
- проф. Владислав Філяр (Варшава)

З української сторони:

- доф. Юрій Данилюк (Київ)
- доц. Володимир Репринцев (Київ)
- проф. Володимир Сергійчук (Київ)
- доц. Віктор Войналович (Київ)
- проф. Богдан Заброварний (Луцьк)
- проф. Іван Кічий (Луцьк)
- доц. Микола Кучерепа (Луцьк)
- проф. Ярослав Ісаєвич (Львів)
- проф. Володимир Трофимович (Львів)
- проф. Михайло Швагуляк (Львів)
- mgr Гурій Бухало (Рівне)
- Володимир Ханас (Тернопіль)

Polish-Ukrainian Relations 1918-1947

Second Seminar Files of Polish and Ukrainian Historians

Warsaw, 22-24 May 1997

History of Polish-Ukrainian relations in the period of the Second World War and during first after-war years has not been investigated enough yet. That is why there is a big matter in opinions on those times. This was the cause why the opinions Polish and Ukrainian differed in the past and are different at present very much. It does not give good prospects for good future bilateral relations between those countries.

Because of the fact that any of the official Polish nor Ukrainian research centres had undertaken complex research on that problem, two organizations – World Home Army Association and Ukrainian Society in Poland decided to take initiatives themselves in order to change this situation. The Conference of Polish and Ukrainian historians organized by Karta Center in Podkowa Leśna 1994 was to be the inspiration. Both organizations had agreed in the signed agreement to initiate research by mobilizing historians of both countries, interested in this subject matter and will arrange periodical seminars, where the research workers would be able to exchange the results of their works and state the subjects were they had gained the same results in relation to the partner from the other country and where are the different. The different result was the subject of research later.

The scientific and substantial care was taken by Military Historical Institute in Warsaw and by the Lesya Ukrainka Volhyn State University in Lutsk.

Within the preparing time before the second symposium the list of the target subjects, including all 23 subjects, which were to be the object of the research had been prepared:

1. Second Polish Republic Policy in relation to Ukrainians during the „between the two World Wars” period.

2. Ukrainian attitude to and participation in Polish-German war of 1939.

3. The Soviet Authorities' policy and their relation to the people of Western Ukraine in 1939-1941: essence and consequences.

4. Polish-Ukrainian relationship during the Second World War and in first after-war years in Polish and Ukrainian historiography.

5. Ukrainian political think concerning Polish problem during the war years in Western Ukraine

6. Ukrainian problem in policy of the Polish Government in Exile 1939-1945.

7. Ukrainian position and adversity of Ukrainians in south-east districts of Poland along the years of German occupation.

8. Ukrainian self-defence in Western Ukraine (1941-1944).

9. Ukrainian Independent Movement in Western Ukraine in 1939-1945.

10. Polish Underground in Western Ukraine in 1939-1944.

11. Genesis of the Polish self-defence in Volhyn and Eastern Galicia and its role in defence of the Polish people.

12. Genesis of fight of 27th Volhyn Infantry Division of Home Army (AK).

13. National Polish-Ukrainian conflict in Volhyn, reasons, courses and conclusions.

14. Role of Germany and the Soviet Union in national conflict 1942-1945.

15. Attempts of Polish-Ukrainian agreement during Second World War.

16. Problem of Polish and Ukrainian collaboration during Second World War.

17. Chronology of events in Western Ukraine in 1939-1945.

18. Polish underground activity in south-east districts 1941-1947.

19. Fight of OUN-UPA (Organization of Ukrainian Nationalists-Ukrainian Uprising Army) in south-east districts of Poland in 1943-1947.

20. Problems of removal Polish population from Ukraine and Ukrainian population from Poland 1943-1947.

21. Genesis and course of „Wisla” Action.

22. Political, economical and national demographic results of „Wisla” Action.

23. Polish and Ukrainian casualties in Western Ukraine and in south-eastern districts of Poland 1939-1947:

a) Casualties of people of Western Ukraine in 1939-1941;

b) Casualties of Ukrainian people in Volhyn (1941-1945);

c) Casualties of Ukrainian people in Eastern Galicia (1941-1945);

d) Casualties of Ukrainian people in south-eastern districts of Poland (1939-1947);

e) Casualties of the Polish people in Volhyn (1941-1945);

f) Casualties of Polish people in Eastern Galicia (1941-1945);

g) Casualties of Polish population south-eastern districts of Poland (1939-1947).

In March 1996 in Lutsk first seminar was held.

During second seminar which this issue concerns, three subjects had been submitted. Together with three lecturers, following Polish and Ukrainian historians took part:

From the Ukrainian Part

1. Huriy Bukhalo, Assistant Professor (Rivne)
2. Jurij Danyluk, Assistant Professor (Kiev)
3. Volodymyr Khanas (Ternopil)
4. Yaroslav Isayevych, Professor (Lviv) – one of chairmen
5. Ivan Kichyj, Professor (Lutsk)
6. Kostiantyn Kondratiuk, Professor (Lviv)
7. Valentina Kopelova, MSc (Lutsk)
8. Mykola Kucherepa, Assistant Professor (Lutsk) – lecturer
9. Volodymyr Repryntsev, Assistant Professor (Kiev)
10. Volodymyr Serhiychuk, Professor (Kiev) – lecturer
11. Mykhaylo Shvahulak, Professor (Rivne).
12. Volodymyr Trofymovych, Professor (Lviv)
13. Viktor Voynalovych, Assistant Professor (Kiev)
14. Bohdan Zabrovarnyj, Professor (Lutsk)
15. Ihor Ilyushin, Assistant Professor (Kiev) – lecturer (the lecture was said by V. Repryntsev)

From the Polish Part

1. Andrzej Ajnenkiel, Professor (Warsaw) – one of chairmen, lecturer
2. Władysław Filar, Professor (Warsaw) – lecturer
3. Antoni Giza, Professor (Szczecin)
4. Czesław Grzelak, Professor (Warsaw)
5. Marek Jasiak, MSc (Warsaw)
6. Janusz Kania, Dr. (Lublin)
7. Michał Klimecki, Dr. (Warsaw)
8. Grzegorz Mazur, Assistant Professor (Cracow)
9. Urszula Olech, MSc (Warsaw)
10. Andrzej Paczkowski, Professor (Warsaw)
11. Henryk Piskunowicz, Dr. (Warsaw) – lecturer
12. Andrzej Skrzypek, Professor (Warsaw)
13. Tomasz Strzembosz, Professor (Warsaw)
14. Ryszard Torzecki, Professor (Warsaw)

The conference was listened everyday by about one hundred invited guests.

During the conference two lectures were delivered (Polish and Ukrainian) on three subjects:

1. Second Polish Republic policy concerning Ukrainians during between-war period: A. Ajnenkiel, Professor and M. Kucherepa, Assistant Professor.

2. Ukrainian Independent Movement in Western Ukraine (1939-1945): V. Serhiychuk Professor and W. Filar, Professor.

3. Polish Underground in Western Ukraine (1939-1944): I. Ilyushin, Assistant Professor and Dr. H. Piskunowicz.

The planned fourth subject: „Polish-Ukrainian relationship during Second World War and in first after-war years in Polish and Ukrainian Historiography” (I. Kichyj, Professor and U. Olech, MSc) was decided to be delivered during the next seminar.

In accordance to the accepted agenda, lecturers after delivery of lectures submit the proposition of adjustments and differences. Such three documents had been accepted and acknowledged by gremium of historians. They are concluded to herewith materials.

Herewith resource kit is devoted to all historical centres, which work on history of Second World War in Middle-East Europe. As the further action, the seminar in Ukraine, where four below mentioned subjects would be considered will be organized:

1. Ukrainian self-defence on Western Ukraine (1941-1944).

2. Genesis of Polish self-defence in Volhyn and Eastern Galicia and its role in defence of Polish people.

3. Genesis and fight of 27th Volhyn Infantry Division of Home Army.

4. Attitude and adversity of Ukrainians from south-east districts of Poland during German occupation.

There are some problems from the list of differences of second seminar provided to be considered.

Costs of organization of second seminar, as well as costs of printing aforesaid materials were covered by:

- Ministry of Foreign Affairs of Republic of Poland
- Ministry of National Defence of Republic of Poland
- The Stefan Batory Foundation, Warsaw
- Committee of Scientific Research, Warsaw
- Council for Memory of Fight and Martyrdom, Warsaw
- President of Warsaw

Initiators and Organizers:

*World Society of Home Army Soldiers
Association of Ukrainian in Poland*

Adjustments and divergances

**between polish and ukrainian historians,
noted at the second historial seminar
„Polish-Ukrainian relations 1918-1947”**

Warsaw, 22-24 May 1997

I. The Second Polish Republic policy in relation to Ukrainians in 1918-1939

***Lecturers: Ass. Prof. Mykola Kucherepa
and Prof. Andrzej Ajnenkiel***

The following factors influenced the Polish-Ukrainian relations:

– Poland and Ukraine had formed their own statehoods in the World War I final phase;

– The tendency to take over the same territory caused conflicts (including the armed one);

– The conflict in Eastern Galicia ended with the Polish victory;

– Pilsudski-Petlura Alliance had been concluded with the Ukrainian Republic after time of fight, which resulted in the battle-cooperation between Polish and Ukrainian armies. Poland was not able to grant the Ukrainian People's Republic the aid enough effective and the Ukrainian People's Republic was too weak to burden bigger weight of fight against Bolsheviks;

– In accordance with the Riga Treaty provisions regarding the borders, several million of Ukrainians found themselves in Poland. They formed a population majority in the territory of Volhyn and Eastern Galicia. Poland obtained international recognition of its borders two years after the Riga Treaty. Before it happened the Polish Parliament (Sejm) accepted an act providing municipal government in three districts (Lvov, Stanislawov and Tarnopol). Decisions of the act had not been implemented because of Polish politics' fault. The Ukrainian University in Lvov had not been established either.

Ukrainians became Polish citizens against their will.

In Poland as in democratic country freedom and participation in political life were guaranteed by constitution. Ukrainian parties acted. Ukrainians had their representatives in Polish parliament. There had been working Ukrainian cultural, educational, economical, social institutions and

schools. Particularly important role played cooperative movement. Ukrainians as Polish citizens used the security of their life and property.

Practically these freedoms had been broken by activity of civil service; it appeared by:

- Limited employment of Ukrainians in state institutions;
- Changing Ukrainian schools into bilingual schools, where Polish was the first language. Polish children on that territory learnt in Ukrainian schools;
- Maintaining artificial limitations called „Cordon of Sokal”, dividing lands inhabited by Ukrainians.

Most of Ukrainians found it out as discrimination calling them „Rusin”, as well as underline ethnic identity of Boyks, Lemkos and Hutsuls.

Using Ukrainian language in government offices was limited.

Supporting Polish-Ukrainian institutions in Volhyn, Voivode Henryk Józewski restricted activity of all-Ukrainian institutions.

Painful story for Ukrainian society was destroying of about 180 orthodox churches in Khelm district. Polish participants underlined that part of them had not been opened.

There were also quite a big number of cases of making people to change their religion to Roman Catholicism. Polish participants of the seminar underline that part of Catholic Church hierarchy and society protested against that action.

Painful problem in bilateral relations are so called pacifications. Polish participants of the seminar consider that Polish-Ukrainian relations were destabilized by acts of terror and anti-state activity of the part of Ukrainian nationalists and the Communist Party of Western Ukraine. Activity of these organizations caused sometimes illegal repressions. Meanwhile they remind that part of Polish society protested against that steps, as well as against not approving Ukrainian autonomy.

Ukrainian participants of the seminar indicate problem of soldier-settlement as the irritant factor of relationship. Polish participants remind that there were only less than eight thousand.

During between-wars period both parts had undertaken trials of agreement. Unfortunately they didn't bring any bigger success. The possibility of activity was limited, particularly due to internal irritation. Working under these conditions administration used to cause feeling of injustice by the Ukrainian side.

Fighting for freedom Ukrainian independent movement acted many times against the law, what was under protest of part of Ukrainian society.

Ukrainian-Polish conflicts had place at that time in Europe, where happened more brutal and bloody conflicts.

Signatures of 15 Polish and Ukrainian historians on original.

II. Development of Ukrainian Independent movement in Western Ukraine 1939-1945. Establishing Ukrainian Uprising Army (UPA)

*Lecturers: Prof. Volodymyr Serhiychuk
and Prof. Wladyslaw Filar*

After September defeat in 1939 and invasion of Volhyn and Eastern Galicia by the Soviet Union Ukrainians and Polish met brutal persecution. Destroying of the Polish statehood had created new problems in that time. This territory was considered as part of Poland by Polish people and Ukrainian nationalists were proclaiming their right to establish Ukrainian independent state on this territory. Soviet authorities had started destroying existing structures. Activity of any Ukrainian parties or organizations was prohibited, while those parties could operate legally in Second Polish Republic during between-the two World Wars period. Some of activists of OUN (Organization of Ukrainian Nationalists) left Ukraine and sheltered to the territories occupied by Third German Reich. Here the leadership of OUN connected with Germans, counting on that they would be able form independent Ukrainian state under their protectorate. They trained cadres for intelligent and sabotage action and established own conspiracy, prepared to undertake administration, after German invasion.

The most active in the battle of Ukrainian independence developed OUN (Organization of Ukrainian Nationalists), established in 1929. There were two fractions within this organization – OUN-M, led by Andriy Melnyk, gathering activists of so called „old generation”, and OUN-B, led by Stepan Bandera, gathering members of so called „young generation”. The Polish part considers that both of them were directed anti-Poland. Ukrainian part believes that it is not true because there is no notice about it in Programme OUN documents. Ukrainian nationalists appointed goal as fight for independence for freedom of all Ukrainian-ethnic territory and had refused opportunity of joining these lands the future Polish country.

The turning point in OUN policy appeared announcement in Lviv, on 30th June 1941 revival of Ukrainian state. This action was in conflict with Third Reich business, as Germany had been on the top of success in the war with the Soviet Union and that's why they did not agree for establishing independent Ukrainian country. The leaders of nationalist independent movement were arrested by Nazi, number of average Ukrainian activists were killed, the rest started their fight in underground and as they had support from outside they had started to prepare for the fight against occupant for free Ukraine.

Ukrainian nationalists used to positively support Germans in the beginning of German-Soviet war. They thought that it had been demanded by the Ukrainian reason of State. Giving not satisfaction of Ukrainian independence, industrial policy and growing terror of occupation authorities had gradually changed attitude of Ukrainian people.

The German national policy depended on arising of nationalistic quarrels between Polish and Ukrainians, in order to win conflicts between them and to neutralize fight for independence of both nations.

The first armed force was „Poliska Sich”, established in Volhyn, under command of Taras Bulba-Borovets.

In April 1942 during Bandera's OUN conference the decision on intensification of preparing for formation of Ukrainian Uprising Army (UPA) had been taken. Apart of Taras Bulba troops, acting on territory of Volhyn, the forces of OUN-Bandera had been establishing. Third OUN-B (17-21 1943) congress decided about getting to open opposition against German authorities and fighting against Soviet partisans.

In spring 1943 began stormy development of partisan troops. Tremendous quantity growth had place, when several thousand of Ukrainian policeman under German command, with full armament moved to the forest. The largest were Bandera's armed forces. In April 1943 the population of them was 8 thousand people and in June 1943 it had doubled and had been rising all the time. Taras Bulba's troops were second in way of number of force partisan group of population of about 4-10 thousand in various periods. In spring 1943 OUN-Melnyk military troops populated 2-3 thousand people.

Since the middle of 1943 domination of OUN Bandera's troops had becoming bigger and bigger. The process of joining troops of Ukrainian nationalists began. Gradually the other troops used to be canceled (often they were forced to), often they were included to Bandera's troops.

Big influence on organizational development of UPA had Third Extraordinary Congress of OUN (Organization of Ukrainian Nationalists), where intensification of fight against occupants was agreed. The choice of Roman Shukhevych, general commandant of UPA, for the post of the president of OUN „Provid” mean that all political and military power was concentrated in only hands. Since that time Bandera's OUN headquarters desisted from integral nationalism. Quick extension of UPA structures had place. Three army groups were formed on the base of territorial division: „UPA-Pivnich”, including Volhyn, Galicia, Polesye and Zhitomir District; „UPA-Zakhid” including Galicia, Bukovina and Transcarpathian reg. and Khelm district; „UPA-Pivden” in Podolye. In the end of 1943 UPA in Volhyn was in the top of its development and populated about 35-40

thousand armed people. Apart Ukrainians UPA consisted of Georgians, Armenians, Tadjiks, Azerbaijani and other nations, fighting under the banner of „Freedom for the people, freedom for nations”.

First acts of murders and terror against Polish people made by Ukrainian nationalists. Ukrainian part considers that they were provoked by Germans and Bolsheviks as the revenge action on Polish people for their participation in the Soviet partisan movement as well as the Polish underground aiming to rise Polish country on this land. Initially only single persons and Polish families used to be murder, since January 1943 appear more and more often mass murders and since May 1943 took place mass attacks of UPA troops against Polish villages and Polish self-defence centres in Volhyn territory. Ukrainian part considers that some of Polish People were murdered by the Soviet and Polish communistic partisans, as well as by independent bands.

Also Ukrainian people in Volhyn were hardly hit among the others by Polish underground. The reach and kind of the actions carried out by UPA troops against Polish villages with the support of Ukrainian habitants in few districts within the same time testify that they were planned by UPA headquarters and aimed to liquidate Polish people on this territory. Polish participants consider that the main front of UPA's fight in Volhyn in 1943 was aimed against Polish people and had character of ethnic purge. Ukrainian part denies it because there is no note about it in OUN documents. Already in April 1943 Second OUN Conference at one of its item declared solution of Polish-Ukrainian problems in peaceful way.

In order to expand anti-Soviet struggle Ukrainian Nationalists summoned Conference of Captive Nations in Eastern Europe and Asia, where 39 representatives of 13 nations took part in. They establishes anti-Bolshevik block. Polish part considers that Poland had not been invited.

In July 1944 representatives of all regions of Ukraine established on Bandera's initiative above-party political organ to lead Ukrainian Independent Movement named „Ukrainian General Liberation Council”, which announced appeal to Ukrainian nation, stating than they are the highest and the only leading organ of Ukrainian Nation for the time of revolution fight until formation of the government of independent Ukrainian state.

After coming back of the Soviet power to the territory of Western Ukraine big formations of NKWD and border-forces were directed to fight against OUN-UPA, which used to fight for independence of Ukraine. Bloody fights lasted until half of 1950-ties.

Polish participants of the Seminar believe that The Ukrainian Independent Movement led by OUN-Bandera had undertaken the path of nationalism, stimulating considerable part of Ukrainian people in Volhyn

and Galicia. Organizations in mention were intolerant in relation to the people of the other nations and brutal in fight. It was proved by use of individual terror in between wars period and by mass terror, leading to genocide during German occupation on the territory of Volhyn and in south-east districts of Second Republic. It had caused irreparable losses to the idea of liberation fight of Ukrainian Nation. It had brought a great deal of suffer to the Polish and Ukrainian nations, had negative influence on development of Polish-Ukrainian relationship after Second World War. Ukrainian part concerns that the reasons of Polish-Ukrainian conflict are in Second Republic policy during between-wars period in relation to Ukrainian people and in fact that in nationalistic OUN policy lack of tolerance in relation to the other nations had not been disclosed.

Both parts mentioned that investigations of controversial problems concerning Polish-Ukrainian relationship during Second World War should be continued by historians on the base of archival documents, without ideological and political influence.

Further in original are proposals of subject matter for the Third Seminar and signatures of Polish and Ukrainian historians.

III. Polish underground in Western Ukraine (on the territories included to the Second Polish Republic) 1939-1945

*Lecturers: Ass. Prof. Ihor Ilyushin
and Dr. Henryk Piskunowicz*

1. Polish political-military underground acting in 1939-1945 in Volhyn and on territory of the south-east Second Polish Republic (Ukrainian version – Western Ukraine) submitted to the Polish government on exile.

2. The main goal of its activity was regaining independence on this territory, within the Second Polish Republic borders.

3. During the period of 1939-1941 Polish Independent Underground used to fight with Soviets and in 1941-1944 with German occupant.

4. The strongest power of operating underground state on the territory in question was ZWZ-AK (Union of Armed Fighting-Home Army), integral part of the Polish army, shared into regions: Volhyn, Lvov, Tarnopol and Stanislawov.

5. ZWZ-AK's activity was directed to prepare all powers and means to the general uprising. In these plans possibility of fight against Ukrainians, for belonging this territory to Lvov was admitted.

6. During the period of German occupation also the Ukrainian National Liberation Movement, aiming to establish its own statehood was against Polish underground. In the result of this divergence there was the severe

armed conflict between Polish Independence Underground and Ukrainian Independence Movement and tragedy of Polish and Ukrainian people.

7. Provocative role in severing and expanding the conflict played German and Soviet part. In those times the agreement satisfactory for both sides was impossible to gain.

8. One of the most important task realized by the Polish Underground in 1943 was defence and self-defence of the Polish people against extermination.

9. The culmination of AK activity in 1944 was Action „Burza” (Storm), where took place the following armed divisions: 27th, 5th, 11th and 12th Infantry Divisions of Home Army.

10.. After invasion in 1944 Red Army started destroying Polish Independence Underground structures while they acting in Western Ukraine did not collaborate with Soviet activities and had not fight against Ukrainian Independence Movement.

11. We consider as necessary conducting further deep scientific research on Polish Independence Underground in 1939-1945 and later periods, on the base of Polish, Ukrainian, Russian and German archives.

There are further original signatures of Polish and Ukrainian historians

The following persons took part at the work on adjustments:
Polish Part:

- Prof. Andrzej Paczkowski (Warsaw)
- Prof. Tomasz Strzembosz (Warsaw)
- Prof. Andrzej Skrzypek (Warsaw)
- Prof. Ryszard Torzecki (Warsaw)
- Prof. Antoni Giza (Szczecin)
- Prof. Czesław Grzelak (Warsaw)
- Ass. Prof. Grzegorz Mazur (Cracow)
- Dr. Michał Klimecki (Warsaw)
- MSc. Marek Jasiak (Warsaw)
- Dr. Janusz Kania (Lublin)
- Dr. Henryk Piskunowicz (Warsaw)
- Prof. Andrzej Ajnenkiel (Warsaw)
- MSc. Urszula Olech (Warsaw)
- Prof. Władysław Filar (Warsaw)

Ukrainian Part:

- Ass. Prof. Yuriy Danyluk (Kiev)
- Ass. Prof. Volodymyr Repryntsev (Kiev)
- Prof. Volodymyr Serhiychuk (Kiev)

- Prof. Viktor Voynalovych (Kiev)
- Prof. Bohdan Zabrovarnyj (Lutsk)
- Prof. Ivan Kichyj (Lutsk)
- Ass. Prof. Mykola Kucherepa (Lutsk)
- Prof. Yaroslav Isayevych (Lviv)
- Prof. Volodymyr Trofymovych (Lviv)
- Prof. Mykhaylo Shvahulak (Lviv)
- MSc. Huriy Bukhalo (Rivne)
- Volodymyr Khanas (Ternopil)

translated by Piotr Zgliczynski

